

#ElMur

Una història de la nostra
memòria democràtica

Carlos López Olano
Eduard Torres

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President
Antoni Francesc Gaspar Ramos

Diputat de Memòria Històrica
Ramiro Rivera Gracia

Delegació de Memòria Històrica
Francisco J. Sanchis Moreno
Eva Mª García Barambio
Mª Jesús Blasco Sales

**FUNDACIÓ CHIRIVELLA SORIANO
DE LA COMUNITAT VALENCIANA**

President
Manuel Chirivella Bonet

Vicepresidenta
Alicia Soriano Lleó

Secretari
Eugenio Chirivella Soriano

Vocals
Generalitat Valenciana:
Joaquim Enric López Camps
-Secretario Autonòmic de Cultura-

Diputació de València:
Francesc Xavier Rius

Ajuntament de València
Glòria Tello Company
-Regidora de Patrimoni i Recursos Culturals-

Miguel Chirivella Bonet
Manuel Chirivella Soriano
Margarita Soriano Lleó
Rafael Tejedor Chapín
Bienvenido Simón Robles

La Fundació Chirivella Soriano va rebre:

La Medalla de les Belles arts 2007, que li va concedir la Reial Acadèmia de BBAA de Sant Carles, per la labor que desenvolupa en favor dels artistes valencians.

El Premi Important del diari Levante-EMV l'any 2007

La Medalla de Plata del Consell Valencià de Cultura 2007 -que es va atorgar per primera vegada- com a “Benefactora del Patrimoni” per estimular la realització d'activitats dirigides a posar en valor aquest patrimoni des de la iniciativa privada.

I la Medalla de Sant Carles 2013 entregada per la Facultat de Belles Arts de la Universitat Politècnica de València per la seua labor com a dinamitzadora de l'escena cultural de la nostra ciutat i per la seua destacada activitat pública.

EXPOSICIÓ

Organitzen
- Diputació de València, Memòria Històrica
- Fundació Chirivella Soriano de la C. V.

Col·laboren
- À Punt
- Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià

Comissaris
Carlos López Olano
Eduard Torres

Fotografies
Sergio Formoso Filgueiras

Disseny expositiu
Rafael Tejedor

Retolació
Marc Marí Mediterranea

Muntatge
Taller AdHoc, Andrés Puelles

CATÀLEG

Textos
Carlos López Olano
Eduard Torres
Àngel González García
Felipe Mejías López
Alejandro Calpe Vicente
Javier Iglesias Bexiga
Gema López García
Ana Lorenzo Barrio
Miguel Mezquida Fernández
Azahara Martínez Vallejo
Amparo Belmonte Orts
Juan Luis Porcar Orihuela
Matías Alonso Blasco

Disseny gràfic i maquetació
Rafael Tejedor

Traducció i correcció lingüística:
Ofèlia Sanmartín

Impresión:
IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

© dels textos: els autors
© de les imatges: els autors
© de la present edició:
Diputació de València, Memòria Històrica

ISBN:
Depòsit legal:

#EIMur

Una història de la nostra memòria democràtica

Novembre 2022 / Març 2023

Organitzen:

Col·laboren:

Índex	
Pag. 7	Ramiro Rivera Gracia <i>Diputat Memòria Històrica. Diputació de València</i>
Pag. 9	Alfred Costa i Folgado <i>Director General À Punt Mèdia</i>
Pag. 11	Manuel Chirivella Bonet <i>President de la Fundació Chirivella Soriano de la C.V.</i>
Pag. 15	Contar les històries clàssiques amb formats innovadors Carlos López Olano <i>Universitat de València</i> Eduard Torres <i>Periodista</i>
Pag. 21	La memòria democràtica al País Valencià. Estat de la qüestió Àngel González García <i>President Coordinadora d'Associacions per a Memòria Democràtica del País Valencià</i>
Pag. 29	Sobre veus, espais i artefactes del camp de concentració d'Albatera. Una mirada des de la frontera de l'arqueologia Felipe Mejías López <i>Arqueòleg</i>
Pag. 39	Avanços i nous reptes en els processos d'investigació i recuperació de víctimes de la Guerra Civil i del franquisme al País Valencià Alejandro Calpe Vicente Javier Iglesias Bexiga Gema López García Ana Lorenzo Barrio Miguel Mezquida Fernández Azahara Martínez Vallejo <i>ArqueoAntro</i>
Pag. 51	El memorial 2238, la història del meu avi i la Plataforma de famílies Amparo Belmonte Orts <i>Presidenta de la Plataforma Fosses de Paterna</i>
Pag. 61	Espais de memòria i polítiques públiques Juan Luis Porcar Orihuela <i>Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló</i>
Pag. 69	Passar el testimoni de la memòria Matías Alonso Blasco <i>President Grup per la Recuperació de la Memòria Històrica de la Comunitat Valenciana (GRMHCV)</i>
Pag. 83	Exposició #ElMur
Pag. 139	Textos castellà

La reivindicació de les víctimes i de la seua dignitat és, segurament, la principal i major obligació dels gestors que ens ocupem de complir les obligacions que implica la memòria democràtica. Assumir el deute que tenim amb elles és complex a vegades, i obliga a treballar en múltiples facetes, sempre tenint present que hem de fer-los justícia, en la mesura que siga possible i que puguem fer-ho, quan han transcorregut tants anys des que es van cometre els crims, des de les ofenses, des de la comissió de tantes injustícies.

Des de l'àrea de Memòria Històrica de la Diputació de València tenim clar des del principi que la difusió té un paper primordial dins de la gran diversitat de vies per a abordar-ne la reparació. Cal col·laborar amb els descendents i les descendents de les víctimes, perquè –en funció del marc legal que impere en cada moment– ajudar-los i que puguen rescatar de la ignomínia de la fossa comuna els seus majors. Cal col·laborar en l'elaboració de mapes de fosses, cal localitzar familiars i recordar els que van morir en els camps de l'horror nazis. Cal ajudar a fer que les investigacions sobre aquesta fase de la nostra història es publiquen i isquen a la llum. I cal col·laborar amb els mitjans de comunicació –els tradicionals i els socials de la internet 3.0– per a promocionar que la informació sobre tots aquests fets arribe, especialment, a la gent més jove, a la qual considerem la pedra angular en què s'ha de basar el futur de les polítiques de la memòria.

Hem col·laborat amb diversos documentals, produccions audiovisuals i també pòdcasts multimèdia, com aquest d'*#ElMur* que ara arriba en format d'exposició. Coincidim amb els promotors del projecte que qualsevol via és bona per a arribar al públic, per a aconseguir l'objectiu de difondre la memòria. Perquè excavar les fosses

comunes no serveix si no s'acompanya del coneixement, perquè la investigació acadèmica és fonamental per a conèixer la veritat, però aquesta no serveix de res si no es transmet a tot el món. Això és el que es pretén ací, i ara arriba el missatge amb aquest format expositiu, que ompli les sales d'un espai tan ampli i suggeridor com el Palau de Valeriola, seu de la Fundació Chirivella-Soriano. Una mostra que utilitza els diversos recursos ja emprats en el pòdcast, amb l'afany multiplataforma que el caracteritza: imatges actuals i d'arxiu; testimonis gravats tant d'àudio com de vídeo; gravacions amb dron i amb càmeres immersives; també fins i tot representacions tridimensionals de personatges històrics que permeten reviure moments clau de la Guerra Civil.

I tot amb l'objectiu de contar bé les coses. Explicar-les de manera que resulten interessants, perquè complir amb la nostra obligació de proporcionar justícia a les víctimes i als seus descendents no vol dir que creem un relat convencional i avorrit, que convença tan sols els ja convençuts. La funció de difusió ha de tindre clar aquest primer manament, que coincideix amb la vella tríade d'obligacions dels mitjans públics que el fundador de la BBC John Reith va assenyalar fa quasi un segle: informar, educar i entretenir. Va servir per a la ràdio, va servir per a la televisió, i ha de continuar servint per al multimèdia i les diverses plataformes que ens són útils hui en dia per a difondre la informació. També aquesta, a través d'una exposició física, i el catàleg que l'acompanya.

Ramiro Rivera Gracia
Diputat Memòria Històrica Diputació de València

La comunicació hui en dia és global. Televisió, ràdio, internet, xarxes... a À Punt, l'encara recent corporació de mitjans de tots els valencians, tenim clar que qualsevol via és vàlida per transmetre valors de servei públic, oferir la visió pròpia de la nostra cultura, dels nostres costums, de la nostra manera de ser, de la nostra història. De mostrar aquelles coses en què som bons, i també les nostres mancances i reivindicacions. Per això des del principi, vam creure en el projecte *#El-Mur*, una idea nascuda al si de la Universitat de València i que volia difondre històries relacionades amb la memòria històrica. Eren coses que calia contar, amb una intenció de servei públic que coincidia punt per punt amb la nostra manera d'abordar la graella de programació de la Corporació Valenciana de Mitjans de Comunicació, amb la nostra vocació d'estar al servei dels valencians.

Durant les temporades que porta el programa en emissió i en la pròxima que s'està produint ara mateix i que eixirà a l'aire d'ací a poc, s'han tractat infinitat de temes relacionats amb la memòria democràtica, la nostra, la més propera a nosaltres. Hi ha hagut capítols excepcionals, en què hem conegut espais de memòria que calia que tots recordàrem: la presó de dones de València, on les mestres, les que organitzaven l'auxili social, les que van treballar sobretot a la rereguarda es van amuntegar a partir del 39. Algunes van perdre els fills, altres la salut o les ganes de viure: cap, la dignitat. O les fosses de Castelló, silenciades com tantes altres durant tants anys. O el camp de concentració d'Albatera, en què van penar tants republicans que intentaren fugir de la barbàrie pel port d'Alacant en els primers mesos de la nova època que els colpistes anomenaven “de la Victòria” i que malauradament duraria més del que pensaven les víctimes.

També hem recordat personatges, de dalt a baix de la nostra Comunitat, uns coneguts, uns altres no tant, però sempre amb vides que vam creure que calia explicar. Com Josep Almudéver, el brigadista Internacional d'Alcàsser, que va morir als 101 anys molt poc temps abans de l'emissió del

capítol que se li va dedicar. O el General Cap de l'Estat Major republicà Vicente Rojo, nascut a la Font de la Figuera, i vinculat tota la vida a Sagunt. O la família de lluitadors antifranquistes i líders sindicals Montalbán-Moya.

Encara queda molt per explicar, i ho seguirem fent: el que és immediat és reconstruir els camins de l'exili, aquells que van començar quan les tropes franquistes van assolir les últimes posicions, just al sud de la nostra Comunitat. Els que van fugir a peu per la frontera francesa buscant asil –en el pitjor hivern del segle XX– i van trobar només filats i misèria, els que van fugir a Rússia i van treballar a la Ràdio Pirenaica, que a través de les ones va mantenir l'esperança de tants en què la llibertat existia més enllà de les fronteres que marcava la dictadura franquista. O els que a Mèxic van trobar una nova llar on viure en pau i lluny de la repressió i els càstigs als que havien defensat la legalitat republicana.

Però per damunt del contingut, **#ElMur** ens va convèncer pel seu caràcter multidisciplinari. És ràdio, és audiovisual, és nous llenguatges... difós per les ones tradicionals, però també amb contingut innovador per la web i per les diferents xarxes socials. I ara, en format exposició. No és la primera vegada que des d'À Punt apostem per aquesta manera de comunicar: fa uns mesos vam inaugurar al museu de l'ETNO de València una exposició vinculada al programa *Tresors amb història*: a través de cent objectes singulars mostrem les anècdotes quotidianes i la vida dels propietaris al llarg del temps. Perquè el que és important, al final, és el missatge, no com s'arriba al públic. Quan una història és bona i creiem que cal difondre-la, qualsevol mitjà serveix per transmetre'n els valors.

I aquesta, estem convençuts que valia la pena contar-la.

*Alfred Costa i Folgado
Director General À Punt Mèdia*

“La lluita de l’home contra el poder és la lluita de la memòria contra l’oblit.”

Milan Kundera

“La vida dels morts està en la memòria dels vius.”

Marc Tul·li Ciceró

Materialitzar la memòria implica convertir l’immaterial del record en un objecte que romandrà en el temps. Per a això es pot ubicar la memòria en un lloc, construint un monument; en un text, com fa la història; en imatges, a partir d’una fotografia, una pel·lícula o una pintura, o en una resta, com la que es troba amb l’arqueologia. Portar el passat al present per qualsevol d’aquests mitjans implica també un posicionament ètic i polític davant de la història, visibilitzant el que fins aleshores era invisible, creant noves subjectivitats, i com afirma Miguel A. Hernández-Navarro: “con el fin de hacer tangible el paso del tiempo, densificar la historia, mostrar la presencia del pasado en el presente y promover un sentido de la experiencia histórica capaz de hacernos conscientes de esos ‘pedazos de humanidad’ que hemos ido perdiendo poco a poco. Materializar el pasado sería entonces sinónimo de materializar la experiencia histórica”.⁽¹⁾

Aquesta exposició, impulsada des de l’àrea de Memòria Històrica de la Diputació de València, també respon a la mateixa necessitat de visibilitzar les justes pretensions de reparació de les víctimes de violacions de drets humans durant la Guerra Civil i la dictadura franquista que el pas del temps i l’oblit han encapsulat. La mostra conté un compendi del projecte *#El-Mur*, idea nascuda de la Universitat de València i àmpliament difosa públicament a través d’À Punt i Plaza Radio. Per a la nostra Fundació col·laborar amb aquest projecte, al qual encara resta un llarg recorregut, significa la distinció d’un honor i l’assumpció d’una responsabilitat.

Els processos de transició encaminats a produir un profund canvi en l’orde social i polític, quan un estat transita d’una dictadura cap a un règim democràtic o d’una situació de guerra cap a la pau, comporten que els estats hagen d’afrontar, a conseqüència d’aquesta situació transicional, juís, reparacions, porgues, polítiques de compensació, comissions de veritat o amnisties.

El procés transicional a Espanya cap a un règim democràtic, considerat en molts àmbits com a modèlic a nivell social i polític, va començar a mostrar uns certs clevills a finals de la dècada dels anys noranta.

Com que no ser un procés constituent, després de la mort de Franco no es van suprimir les principals institucions civils i militars heretades de la dictadura, no hi hagué petició de responsabilitats polítiques i socials als antics dirigents i els seus suports, ni condemna als responsables de morts, tortures o detencions il·legals, el mateix tractament que sí que va emprar Franco amb els dirigents i suports de la República espanyola en 1939. Tampoc es va concedir a la ciutadania “la elección del nuevo régimen que quería otorgarse, sobre todo la opción entre monarquía o república”.⁽²⁾

Quan es va promulgar la Llei d’Amnistia en 1977, probablement la situació política espanyola no va fer possible l’exigència de responsabilitats penals a dirigents o funcionaris de la dictadura. Això potser “habría operado como un obstáculo insalvable para el establecimiento de un régimen democrático”.⁽³⁾

A més, l’oposició feia temps que ja havia “optado por la reconciliación nacional entendida como superación de la Guerra Civil y como puente de encuentro de quienes optaban por la democracia independientemente de cuál fuera su procedencia”.⁽⁴⁾

Així els fets, van ser molts els que van quedar al marge d’aquesta “reconciliació” amb evidents repercussions en el procés de consolidació democràtica.

Potser no es va entendre que aquesta necessària

“reconciliació” no és incompatible amb la “denuncia de las deficiencias morales de un proceso que nos desembocó en la democracia sin debate alguno. No representan ataques a la transición, sino un intento de completar hoy lo que hace treinta años se debió y no se pudo hacer”.⁽⁵⁾ Aquestes justes pretensions de reparació han acabat per eixir a la superfície amb el pas del temps, i amb elles la necessària importància del procés de recuperació de la memòria històrica. Francisco Espinosa estableix una cronologia d’aquest procés recuperador jalonat per les etapes següents: “negación de la memoria entre 1936 y 1977, políticas del olvido de 1977-1981 y suspensión de la memoria 1982-1996. A partir de este momento comenzaría el periodo de recuperación de la memoria en el que nos encontramos”.⁽⁶⁾ A mitjan dècada dels noranta comencen a aparèixer al nostre país associacions de drets humans que essencialment plantejaren les mateixes reclamacions (restitució de la memòria dels vençuts amb la localització, l’excavació i la senyalització de les fosses comunes, i lliurament de les restes als familiars; reconeixement de les víctimes del dret a la justícia; el castic als culpables, i la reparació del mal causat). L’any 2000, amb la constitució de l’Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica, es va aconseguir un major impacte no sols mediàtic, sinó sobretot un suport social per a aconseguir incloure en l’agenda política alguna d’aquestes reivindicacions. El projecte *#ElMur* és un clar exemple de la necessària labor divulgativa de tot el treball que sobre la recuperació de la memòria històrica es du a terme a la Comunitat Valenciana.

Recuperar la memòria sense ressuscitar el sentiment del rancor. El rancor ens podia retrotraure a temps feroços. “Por ahí ha empezado siempre lo peor que nos ha pasado a los españoles.”⁽⁷⁾ La memòria és element indispensable per a reconfigurar la història, no sols per a salvaguardar la distància entre passat i present, sinó com a agent dinamitzador d’altres lectures que poden servir com a model davant noves o semblants situacions que puguen sorgir en el futur. “La memoria, por lo tanto, supone el punto de

encuentro entre tres temporalidades: el pasado que se recuerda, el presente desde donde se ejecuta ese recuerdo y su utilización para configurar o prever el futuro.”⁽⁸⁾ La història així entesa, travessada per la memòria, segons Daniel Abramson, reclama una societat compromesa i reivindicativa per a mantindre i preservar els seus records o versions sobre el passat enfront de les que es pretenen imposar des dels poders públics. “Si el público se contenta simplemente con recordar el pasado, entonces el poder será encomendado con demasiada entereza para planear el futuro.”⁽⁹⁾

Amb el passat no viscut sempre falta la possibilitat d’aprofundir en la seua realitat existencial. Per això resulta primordial poder indagar i investigar sobre aquesta realitat a través dels diferents tipus de testimonis que en perviuen. Potser queda molta labor per fer, i l’èxit de la missió no està garantit. Servisca aquesta exposició com a element de reflexió de la idea bàsica que l’anomenada “reconciliació nacional” no serà completa fins que es restituïska tota la dignitat negada, tots els drets vulnerats, tots els cossos no trobats.

Així ho canta Víctor Manuel:

“Como voy a olvidarme,
Ya sé que les estorba,
Que se abran las cunetas,
Que se miren las fosas.
Y que se haga justicia,
Sobre todas las cosas,
Que los mal enterrados,
Ni mueren ni reposan.”⁽¹⁰⁾

Manuel Chirivella Bonet.
President de la Fundació Chirivella Soriano C.V.

(1) Miguel Ángel Hernández Navarro. “Materializar el pasado. El artista como historiador (benjaminiano)”. Editorial Micromegas. Murcia (2012).

(2) Julio Aróstegui. Cuarta Part. “La transición política y la construcción de la democracia”, en *Historia de España. Siglo XX*. Ediciones Cátedra. Madrid (1999).

(3) (4) Pere Ysàs. Article titulat “La Transición española. Luces y sombras”. Universitat Autònoma de Barcelona (2010).

(5) Almudena Grandes. Article titulat “Generaciones. Reivindicar la herencia republicana para ganar el futuro”. Publicat en el diari *El País* el 27 d’octubre de 2008 i inclòs en el llibre *La herida perpetua. El problema de España y la regeneración del presente*. Tusquets Editores. Barcelona (2019).

(6) Francisco Espinosa. *Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil*. Editorial Crítica. Barcelona (2006).

(7) Almudena Grandes. Article titulat “Rencor. Alberto Ruiz-Gallardón cuando parecía el relevo de Rajoy.” Publicat en el diari *El País* el 30 de gener de 2012 i inclòs en el llibre *La herida perpetua. El problema de España y la regeneración del presente*. Tusquets Editores. Barcelona (2019).

(8) Domingo Martínez Rosario. *La obra de arte como contramonumento. Representación de la memoria antiheroica como recurso en el arte contemporáneo*. Tesi doctoral. Universitat Politècnica de València. Facultat de Belles Arts. València (2013).

(9) Daniel Abramson. *Make history, not memory. History’s critique of memory*. Harvard Design Magazine (1999).

(10) Víctor Manuel San José. Fragment de la cançó “Cómo voy a olvidarme”, inclosa en l’àlbum *Vivir para cantarlo* (1999).

**Contar les històries clàssiques
amb formats innovadors**

Carlos López Olano
Universitat de València
Eduard Torres
Periodista

Hola, benvinguts. Comencem ací una nova aventura radiofònica. Serà amb format de pòdcast multimèdia, com a serial amb una dotzena de capítols, i en ells parlarem, raonarem, explicarem, sempre coses relacionades amb la memòria. La democràtica, la històrica. Eixa que passats de llarg els 40 anys des que la democràcia va arribar a Espanya, a vegades sembla que es resisteix a vindre, i que les portes i les finestres no acaben d'obrir-se mai del tot. Amb format reportatge, arreplegant els sons i els testimonis, dels familiars de les víctimes, dels historiadors, dels arqueòlegs, dels investigadors, dels que més en saben. I sempre des d'ací, des de València, perquè la perspectiva, el lloc des d'on mires, ho és quasi tot...

Així començava el primer capítol de la primera temporada de *#ElMur*, nascut en la tardor de 2019, i emés un poc més tard, coincidint amb l'inici de la pandèmia que acabava d'arribar per a canviar-ho tot, per l'emissora Plaza Radio. Des del principi vam tindre clar que volíem fer periodisme i contar històries, però centrades en la recuperació de la memòria democràtica que consideràvem que era una labor social que estava, que encara està, pendent. El contingut era ampli, i la justificació, claríssima. Al nostre país la Transició amb les seues moltes contradiccions va tancar en fals la memòria. En nom d'una reconciliació que en aquell moment semblava envoltada de perills i amenaces de violència regressiva, es va decidir passar pàgina: oblidar, soterrar una altra vegada, fer desaparèixer de nou tants crims, soterrats de mala manera en les cunetes, en les fosses comunes encara plenes a vessar d'ossos per identificar.

I oblidar és això, cometre els crims de nou. La nostra idea va ser contribuir a la recuperació de la memòria i complir amb aquest deute. Però des de la nostra parcel·la professional, des del que sabíem fer: la difusió a través del periodisme audiovisual. I ens vam adonar en aquell moment que hi havia una saturació de documentals, sobretot al voltant de les fosses i les excavacions

El mur d'afusellaments de Paterna (València) Foto Sergio Formoso

que es reprenien, per fi, per tota Espanya. Justificats, i ben plantejats, per descomptat. Però vam pensar que estaria bé iniciar un altre camí, començar a contar les històries de manera diferent.

Així va sorgir la idea de fer un pòdcast. Ràdio, sí, hereua de la tradició narrativa clàssica, la dels serials i els grans reportatges, però amb noves circumstàncies que ho canvien tot. El pòdcast, amb el seu accés no lineal com a principal característica, era en aquell moment el nou terme de moda en un periodisme saturat per diverses crisis. I som conscients –més encara després del camí recorregut– que no és or tot el que llueix; però, així i tot, continuem pensant que és un gènere amb moltíssim recorregut, especialment si el que vols és arribar al públic més jove. I aquesta era una de les nostres principals motivacions. Creiem que cal recordar, contar les històries oblidades, anomenar de nou els herois soterrats doblement, però el missatge ha d'arribar a les noves generacions: si no, l'ardu treball de difusió no serveix de res. I per a arribar als més joves cal eixir a buscar-los en el tipus de periodisme que consumeixen. El pòdcast, a més, permet treballar sense la pressió de l'equip ampli, dels alts pressupostos que es requereixen per a fer una producció de televisió. Si et limites a treballar amb l'àudio, és tot més senzill i es guanya en llibertat i independència creativa. I el resultat periodístic pot ser excepcional.

A més, la idea era no fer tan sols un pòdcast, sinó utilitzar cada capítol com a base per a fer un desplegament multimèdia, com més innovador millor. A partir del web associat, vam introduir en cada capítol contingut addicional: vídeos, galeries d'imatges, documents en pdf, imatges captades amb drons o càmeres immersives de 360°. A més, vam crear perfils en les xarxes socials més importants, i vam aportar contingut extret del pòdcast i de l'expansió multimèdia de manera constant. La idea era introduir sempre innovació en la forma i en la difusió, unida a una base de contingut treballada i periodísticament de qualitat en el contingut. Buscant el fons del periodisme, la qualitat narrativa, i després combinar-la amb l'originalitat en la manera de contar.

I d'aquesta manera va començar la primera temporada d'ElMur. Amb un conveni de col·laboració entre la Universitat de València, com un projecte de transferència del coneixement, que permet des de l'acadèmia fer treballs que siguin innovadors en el llenguatge i que aporten valor afegit a la societat. Amb un colp de sort, a més. Es va produir aquells dies un succés emblemàtic per a la recuperació de la memòria democràtica a Espanya: el trasllat de les restes del dictador Francisco Franco, que, per fi, després de tants anys, eixien del mausoleu del Valle de los Caídos. Un xicotet gest del Govern de Sánchez, però que va alçar reaccions irades entre els nostàlgics de la Dictadura. I que ens va proporcionar material per a la discussió sobre Franco i la seua herència, tants anys després. En la dotzena de capítols que seguirem parlarem dels maquis, de valencians en Mauthausen, de les dones, doblement oblidades, dels que van poder escapar i van pagar la seua lleialtat amb el desterrament i la pèrdua de les seues arrels.

En la següent temporada vam plantejar un gir en l'estructura: cada un dels capítols estaria centrat en un lloc emblemàtic. Va nàixer així *#ElMur, els llocs de la memòria*.

La difusió de la memòria democràtica és el nostre objectiu, i per a aconseguir-lo anem a parlar de llocs. Perquè els llocs es queden, perduren com a testimonis del que va passar entre els seus murs, dins de les seues reixes, envoltats de paratges singulars, en les seues coordenades geogràfiques. Alguns més coneguts; altres, no tant... Ens serviran, clar, per a parlar de les persones, per a recordar les víctimes i els herois, molts amagats davall d'un silenci que dura ja massa.

El mur d'afusellaments de Paterna i les seues fosses associades, els bombardejos i afusellaments a Castelló, l'atac al mercat d'Alacant, la línia XYZ..., la temàtica estava ben delimitada, encara que teníem clar des del principi que encara que parles d'espais, al final l'acabes fent de noms: els que van protagonitzar les peripècies històriques uni-

des al lloc en cada moment. Els que van patir, van lluitar, van perdre... Els oblidats associats a cada lloc. La segona temporada va propiciar un acord de col·laboració inèdit, que mai fins llavors s'havia produït, encara que estava emparat per la llei: van participar en el projecte la Universitat de València, una corporació de mitjans pública com À Punt Mèdia, i una emissora privada, Plaza Radio. Obteníem així una major repercussió mediàtica, a través de l'emissió duplicada en les ones, però també a través de les xarxes socials associades. L'experiència va permetre un desenvolupament de la part multimèdia molt millor i més atrevit. Per exemple, les càmeres immersives van permetre experimentar el treball de recuperació dels arqueòlegs dins d'una fossa de Paterna, o una visita virtual a un refugi de metralladores quasi intacte de la Guerra Civil. Les càmeres dron van possibilitar l'aproximació des de l'aire a una dotzena d'aeròdroms, la construcció dels quals va suposar un esforç titànic per a la República, que va intentar així contrarestar el poder de l'aviació dels aliats de Franco, nazis i feixistes. I mitjançant el disseny web, vam poder localitzar en l'actualitat el lloc concret en el qual tres preses de la presó de dones de València es van fer una foto juntes per a la posteritat. Eren Consuelo Barber, Julia Martín i Angelita Sempere, lluitadores antifeixistes, que aquell dia d'hivern de 1941 celebraven amb aquesta instantània que els havien commutat la pena de mort.

En aquesta temporada vam aconseguir també tindre sintonia pròpia, i de luxe. Volíem utilitzar una versió en valencià de la clàssica cançó italiana *Bella Ciao*, tan de moda aleshores, encara que molts oblidaven que en la lletra parla dels partisans italians que lluitaven contra els feixistes de Mussolini. Andreu Valor, amb el Cor de l'Eliana, van gravar desinteressadament per al programa una fantàstica adaptació, malgrat els problemes en aquells mesos per l'aïllament i el risc de contagi pel COVID-19. És la música que sona des d'aleshores a l'inici i el final de cada nou capítol d'ElMur. La innovació en aquest segon any va ser premiada en la 21a edició dels premis Ràdio Associació de Catalunya (RAC), que van elegir "un projecte transmèdia contra l'oblit a la Comunitat

Valenciana que recupera la memòria democràtica dels herois, víctimes i llocs que van desaparèixer de la història escrita durant la part més negra del segle XX". Un any més tard, la sèrie fou premiada també com millor podcast cultural i educatiu per l'Asociación de Radio Televisiones Educativas Iberoamericanas (CRE@TEI).

La tercera temporada, emesa en la primera meitat de l'any 2022, va triar com a *leitmotiv* personatges per a recordar. *#ElMur, els noms de la memòria* va recuperar la vida i la lluita de dotze dones i homes. D'Alacant, Castelló i València. Alguns de més reconeguts, com la mestra Pilar Soler; el supervivent de Mauthausen Paco Aura, i el maqui Florencio Pla, conegut com *la Pastora*. Uns altres no tant, però amb peripècies vitals interessantíssimes, com l'alcalde de Morella Matías Sangüesa, o la regidora d'Alacant Marina Olcina. El personatge servia per a aproximar-se a diferents qüestions que pensàvem que era interessant recordar: per exemple, en el capítol de Marina Olcina vam contar els cruels bombardejos aeris que van patir els pobles costaners, a càrrec de l'Aviazione Legionaria i la Luftwaffe, i del titànic esforç per la defensa passiva que es va concretar en la construcció massiva de refugis. I quan vam narrar la història de María la Jabalina, la voluntària anarquista que va formar part de la Columna de Ferro i que va ser afusellada a Paterna, vam fer un retrat d'un Port de Sagunt que en els anys trenta s'assemblava a les ciutats sense llei i de frontera del Far West nord-americà. També la peripècia personal de María, que va donar a llum a la presó un xiquet del qual mai més es va saber, va servir per a parlar d'un *modus operandi* tristament habitual durant la Dictadura, el dels bebés robats.

I després de tres temporades, 40 capítols, més de 20 hores d'emissió de ràdio, arriba el moment que el transmèdia del programa transmute en una exposició, aquesta de la qual forma part també el catàleg que tens a les mans. Des dels inicis, vam voler fer-la: ens semblava la forma perfecta de complementar el caràcter pluridisciplinari inherent al projecte. El recorregut per una sala de mostres, per un espai físic on podem anar ame-

rant-nos dels continguts, llegint textos, rebent impactes audiovisuals, mapes conceptuals, fotografies antigues o objectes al·lusius a cada tema narrat, ens semblaven el complement ideal de la nostra idea àmplia de difusió a través de qualsevol canal i via disponibles. El contingut de l'exposició està tret de tot el magma informatiu que hem anat recopilant en les tres temporades d'aquest projecte de recuperació de la memòria democràtica. Els llocs, els personatges, els conceptes i els testimonis són coneguts. El que fem ara és donar-li nova forma per a adaptar-nos al mitjà.

I, acompanyant l'exposició, editem el present catàleg en què col·laboren tants experts amb els quals vam contactar al llarg del viatge periòdic que va suposar la producció del pòdcast multimèdia. Cada un ha aportat una visió plural i diversa de la memòria, la que ací i ara pretén complir un vell deute amb tantes injustícies acumulades.

Així, des de la destacada col·laboració rebuda per la Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià (CAMDE-PV), aportant sempre la visió actual de fets passats, el seu actual president ens ofereix la situació de la memòria democràtica a la Comunitat: on fa falta continuar treballant i què més es pot fer, apuntant les línies cap al que queda pendent de cara al futur. **Ángel González** destaca la lluita memorialista, el llarg camí recorregut que ha resistit a l'oblit i al silenci imposat; i ens parla de la gènesi de la mateixa entitat, del “mai més”, de les missions de la memòria, de recuperar els noms, de no oblidar els que van morir ací, i també lluny de la seua terra, i dels necessaris mapes i llocs de la memòria.

I, al costat de les seues paraules, un altre fet que ha marcat i regeix l'actualitat de la Memòria Democràtica en tot el país: les fosses comunes en cementeris i camps de concentració, novetats que han marcat bona part de les investigacions realitzades per “El Mur”, i que continuen acaparant titulars informatius per tot l'Estat. La recuperació de les restes de familiars, la seua identi-

ficació i lliurament, i amb això també el descans d'una busca i reivindicació de diverses generacions, fills, nets i, inclús, besnets i besnetes de tants milers de desapareguts. En aquest apartat comptem amb la inestimable ajuda d'experts com **Felipe Mejías**, arqueòleg i historiador que, des d'Albatera, el major camp de concentració de tota la Comunitat Valenciana, ens parla dels objectes trobats durant la primera excavació oficial realitzada allí, hui terme de San Isidro, i que ell ha dirigit. Investigació que ha revelat i confirmat el que ja s'intuïa: l'horror que van patir els confinats al finalitzar la contesa, durant mesos i mesos, en condicions infrahumanes en aquell camp de la mort al sud de la Comunitat.

Albatera és, sens dubte, un tràgic avanç del que succeiria en altres llocs, com els que investiga i ens conta l'equip format per Alejandro Calpe Vicente, Javier Iglesias-Bexiga, Gema López García, Ana Lorenzo Barrio, Miguel Mezquida Fernández i Azahara Martínez Vallejo, arqueòlegs de l'empresa **Arqueoantro**, amb seguretat, la firma que més excavacions per a recuperar els cossos dels represaliats està portant avant en tot l'Estat Espanyol. I no ha sigut un procés senzill. Han hagut de passar moltes dècades per a poder fer-ho legalment. Un llarg camí que arriba fins a l'actualitat en llocs tan tristament coneguts i pròxims com els cementeris de Paterna, Castelló, Gandia, Alacant, Lliria i tants altres. Els autors ens relaten el procés, els passos fets, la dificultat per a reconèixer i classificar moltes de les restes localitzades i per a concretar l'últim escaló: identificar els seus familiars.

I és, precisament, una veu autoritzada la que tanca aquest procés, la d'**Amparo Belmonte**, presidenta de la plataforma que agrupa les diferents associacions de fosses de la localitat valenciana de Paterna, la que remarca el reflex de tots aquells anys de reivindicacions, busca i lluita administrativa amb la construcció d'un memorial que representa aquells llargs moments d'insistència i records per no oblidar el que va succeir als seus familiars, víctimes d'un procés que anava més enllà del final de la guerra, patint molts anys de persecució, reclusió i assassinats. Eren perso-

nes indefenses, sense justícia que els emparara, perseguides per un govern de dubtosa legalitat i imposat per les armes. Unes paraules on també ens conta la pròpia història familiar, la del record del seu avi, del relat familiar, del desig de recuperació d'unes restes que dignifiquen els noms de milers d'executats per la dictadura franquista i del futur de tot l'esforç fet fins ara.

També comptem amb la inestimable col·laboració de **Matías Alonso**, coordinador del grup per a la memòria històrica de València, lluitador incansable amb la paraula i la lletra en nombrosos fòrums i mitjans de comunicació, i altaveu permanent contra l'oblit, que ens recorda i insisteix en la necessitat de continuar “treballant” i difonent la nostra memòria. Com en vint anys ha variat la forma de veure la nostra història i de quina manera han sorgit noves tensions en la recuperació, visió i difusió de fets que van romandre ocults durant tot el Franquisme i bona part de l'actual etapa democràtica.

I és, des de la Plana, **Juan Luis Porcar**, del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, qui, en la mateixa línia, ens parla d'espais de memòria i de la seua recuperació i reivindicació, i també de la seua visibilització social als nostres carrers i places, sempre lluitant contra l'oblit imposat i que, encara hui, es pretén imposar. Aquest ha sigut un viatge que ens ha portat, de sud a nord, per diverses comarques valencianes, recorrent un paisatge i una reivindicació comuna: la de recuperar i recordar el que va succeir en les nostres ciutats, pobles i camps, cunetes i cementeris. Encara, a tenor del que s'ha exposat, ens trobem en aquesta cruïlla, i falta molt per fer.

Però **#ElMur** no acaba ací, després de les tres temporades i d'aquesta exposició. La quarta temporada arribarà en breu a través de les ones, del web i les xarxes de la radiotelevisió autonòmica, la nostra, À Punt Mèdia. I en aquesta ocasió la temàtica se centrarà en l'exili, en la diàspora que es va produir quan a Espanya les tropes feixistes van guanyar la guerra. Parlarem dels que se'n van anar, dels afortunats, ateses les circumstàncies, ja que uns altres no ho van aconseguir i van

patir mort i presó. Però els que van travessar la frontera amb França a peu, els que van aconseguir pujar a barcos ja mítics com l'*Stanbrook* o el *Sinaloa*, i fugir d'una Espanya en flames, tampoc ho van tindre fàcil. En alguns casos van patir els camps de concentració d'una França sota el règim de Vichy, o van acabar fins i tot en els d'extermini nazi. O van emigrar a Rússia i van iniciar una nova vida, tan lluny de casa. O van lluitar contra Hitler des de les ones de la BBC. Molts casos diferents, amb peripècies divergents esdevingudes en temps convulsos alhora que apassionants. Això sí, tots aquests emigrants forçats coincideixen en una cosa: van patir el desarrelament, la pèrdua d'identitat, la tristesa de l'exili.

Es tractaran en el nou pòdcast aquests episodis que volen contribuir a recuperar aquesta part concreta de la nostra memòria democràtica. La que, passats de llarg els quaranta anys des que la democràcia va arribar a Espanya, sembla que es resisteix a explicar-se, ja que les portes i finestres no acaben d'obrir-se mai del tot. Amb format de reportatge, donant importància a la realització sonora, arreplegant els sons i els testimonis dels familiars de les víctimes, dels historiadors, dels investigadors, dels arqueòlegs.

I ho continuarem contant tot, contribuint a difondre aquestes veritats que pensem que encara hi ha molta gent que continua sense conèixer. Ho farem, almenys mentre puguem.

**La memòria democràtica al País Valencià.
Estat de la qüestió.**

*Àngel González García
President Coordinadora d'Associacions per la
Memòria Democràtica del País Valencià.*

Manifestació d'adhesió al govern de la República, en la Plaça Emilio Castelar de València. 1937. Arxiu històric Luis Vidal

El retard històric en l'assumpció de la memòria democràtica antifeixista per la societat valenciana, en la seua importància nuclear per a construir una societat democràtica avançada, en relació amb altres nacionalitats de l'Estat, era proverbial fins fa molt poc. Els anys de govern de la dreta es van fer notar.

Durant molts anys, des de la immediata postguerra, van ser les dones vídues d'aquells assassinats en les paredasses, com en el cas del Terror de Paterna, aquelles quasi sense recursos i vilipendiades en les seues localitats, les que anaven cada vegada que podien a posar flors el primer de novembre en la fossa comuna on l'enterrador els havia dit que estava llançat el cos del seu marit. Així es va mantindre sempre viva la memòria d'aquells 2.238 assassinats a Paterna, el segon lloc amb més assassinats en una paredassa, després del Cementeri de l'Est de Madrid, en temps de "pau". També gràcies a aquell enterrador anomenat Leoncio Badía, al qual el franquisme va obligar a exercir aqueixa professió com a única forma per guanyar-se el pa, totes les famílies i el moviment memorialista valencià li estan en deute, no l'obliden i reivindiquen la seua memòria. I en 2019 va ser guardonat a títol pòstum amb l'Alta Distinció de la Generalitat Valenciana en els Premis 9 d'Octubre. Però aquesta és una altra història.

No obstant això, en aquests últims anys, amb l'impuls decidit del moviment memorialista i la posició adoptada des de les administracions autonòmica, provincials i locals, s'està aconseguint avançar de manera notable, tant en moltes de les nostres reivindicacions concretes, com en la presència de la Memòria en el debat cultural, acadèmic, social i polític. I això malgrat l'escassa, encara que creixent, dotació econòmica pressupostària per l'Administració Pública.

Va ser a partir de 2016 quan es va començar a caminar de manera decidida en la nostra terra. D'una banda, es va aprovar la nostra Llei 14/2017, de 10 de novembre, de Memòria Democràtica i per a la Convivència de la Comunitat Valenciana, una bona llei, malgrat les seues deficiències. I per un altre, des de la Diputació

de València, la diputada Rosa Pérez Garijo va començar a subvencionar i impulsar, inicialment a Paterna, les primeres exhumacions científiques dels 4.714 assassinats pel franquisme de llarg a llarg del nostre País, el 95% dels quals entre 1939-1943, segons la documentada obra del doctor en història contemporània Vicent Gabarda Cebellán titulat **“Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)”**, estudi iniciat allà pels primers 80 amb la preparació de la seua tesi doctoral. Obra publicada per primera vegada per la Institució Alfons el Magnànim en 1993, i en una segona edició en 2007 per Publicacions de la Universitat de València, edició també esgotada. Actualment, Rosa Pérez Garijo, com Consellera de Qualitat Democràtica, continua impulsant de forma decidida les exhumacions a càrrec directament de l'administració, per tal de aconseguir un territori lliure de fosses al final de la legislatura.

És de destacar que des de llavors va començar a sorgir un moviment associatiu dels familiars de víctimes del franquisme de les fosses de Paterna, fenomen que no ha cessat de créixer i que s'ha estès per tot el nostre territori, pel qual les famílies s'uneixen i organitzen a fi d'aconseguir les subvencions necessàries de l'administració per a dur a terme les exhumacions, altres tasques complementàries i obtindre justícia. Així, al juny de 2017, amb l'exhumació de la fossa comuna 113, on van ser localitzades unes 50 víctimes, l'associació de familiars de la fossa, al costat de Rosa Pérez Garijo i de l'equip científic de l'exhumació, davant l'aparició de les primeres restes amb evidents signes de violència, es van personar en els Jutjats d'Instrucció de Paterna, per a presentar **denúncia per crims de Lesa Humanitat** contra els seus ascendents, argumentant que van ser víctimes d'un pla d'extermini sistemàtic i sistemàtic, l'únic delictes del qual havia sigut el defensar la legalitat republicana, i no el de “auxili a la rebel·lió o revolta”, com paradoxalment figurava en les sentències d'aquells consells de guerra farsa pels quals havien sigut condemnats en temps de pau.

En un primer moment, davant aquesta primera denúncia, el jutjat va ordenar paralitzar l'exhumació i obrir diligències. Però l'alegria dels familiars i de tot el moviment memorialista va durar

molt poc . Prompte la titular del Jutjat d'Instrucció número 2 va tancar el procediment sota l'argument que, d'una banda, tenien més de 20 anys, i “no podien ser considerats delictes de genocidi i crims de Lesa Humanitat, perquè aquesta figura va passar a formar part del nostre Codi Penal a partir de l'1 d'octubre de 2004, per la qual cosa no és possible aplicar-la amb caràcter retroactiu, i tot això sense oblidar la vigència i legalitat de la Llei 46/1977 d'Amnistia”. És a dir no es reconeixia la imprescriptibilitat dels crims de Lesa Humanitat en el nostre Codi Penal, segons el Dret Internacional Humanitari. I s'interpretava aqueixa Llei d'Amnistia, com una Llei de Punt Final. Tot això en contra de la lletra i l'esperit del Dret Internacional i dels Tractats Internacionals subscrits pel Regne d'Espanya i que ho obliguen.

Des de llavors, en aquests últims cinc anys, ha sigut molt el camí recorregut. Així, campanya rere campanya, s'han realitzat o estan en curs exhumacions en el cementeri civil de Castelló, Alacant, Paterna, Lliria, Gandia, Segorbe, Enguera, Benissa, etc. I Tan sols a Paterna i fins hui s'emporten exhumades o amb actuacions en curs, un total de 1.200 víctimes tretes a la llum d'aquelles fosses del silenci, l'oblit i l'horror. En el cementeri Civil de Castelló, les víctimes exhumades o en procés hui dia, ronden les 150.

Però per contra, fins al moment el percentatge de restes identificades no supera de mitjana el 15%. I això és degut bàsicament a dos factors: al temps transcorregut, que fa que l'estat de les restes no siga el més adequat per a poder identificar per ADN, encara que es tinga familiars per a poder comparar, o bé no es localitzen a familiars als quals poder recollir mostres d'ADN. En aquest sentit, s'ha avançat notablement després del Conveni subscrit entre la Conselleria de Memòria, Fisabio i la Universitat de València, per a implementar molts més marcadors en la seqüènciació de l'ADN i en la creació d'un Banc Públic per a registrar totes aquestes dades.

Davant aquesta situació, hem vingut reclamant la construcció d'un **Mausoleu Memorial col·lectiu** en superfície per a reubicar dignament i no ser retornats de nou a aquelles fosses de l'horror,

totes les restes no identificats o bé aquells que així ho desitgen les seues famílies, en petits nínxols individuals. Aquesta reivindicació ha sigut atesa per la Generalitat i ha dotat per a enguany una partida pressupostària d'un milió d'euros per a la construcció en el mateix cementeri d'aqueix espai memorial, on resguardar les restes i que constituïska un **Lloc de Memòria**, junt amb les fosses exhumades i el Terror, amb un centre d'interpretació. Tot això per a que les generacions presents i futures coneguen el que va ocórrer i es garantisca la seua no repetició.

També actualment, es troba en fase molt avançada l'elaboració del **Mapa de Fosses de la Comunitat Autònoma**, instrument imprescindible per a continuar amb un pla coherent d'exhumació de totes les restes conegudes i aconseguir així una comunitat autònoma lliure de fosses, segons compromís en ferm d'aquest govern autònom en aquesta legislatura envers la societat valenciana.

Així mateix, s'han iniciat recentment els tràmits per a declarar el **Camp de Concentració d'Albatera, com a Lloc de la Memòria**, amb el projecte de construir un Centre d'Interpretació sobre les restes d'un barracó principal localitzat en els treballs de prospecció arqueològica dirigits per l'arqueòleg Felipe Mejías. Treballs que continuen en marxa.

Per altra banda, al llarg d'aquesta legislatura del Botànic II, s'ha portat avant una gran faena, per honrar i fer memòria a totes les valencianes i valencians deportats a camps d'extermini nazis. la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica ha organitzat múltiples actes de lliurament a familiars i ajuntaments dels Taulells de la Memòria, havent-se entregat fins hui 555 taulells amb els noms, cognoms, lloc i data de naixement i defunció.

Al temps han vist la llum publicacions interessants, com la del nostre company Adrián Blas Mínguez amb el seu llibre **“Valencianas y valencianos deportados en los campos nazis”**, el qual ens porta al present i ens dona a conèixer els noms, dates, camps i altres dades **d'un total de 653 valencianes i valencians deportats als**

camps d'extermini. Són veïns de la nostra terra, que van lluitar en la Guerra d'Espanya, van patir l'exili, els camps de concentració francesos, les Companyies de Treballadors Estrangers, els Stalags i finalment l'horror inenarrable dels Camps Nazis.

Segons l'autor, un total d'un 242 víctimes van aconseguir sobreviure a aquell infern, que després del seu alliberament per les tropes aliades, es van conjurar en aquell famós jurament, **“MAI MÉS”** per a difondre l'horror del nazisme i recordar-nos, com escrivia l'alcoià **Francisco Aura Boronat**, en el seu article publicat en 2001 i titulat **“Campos de exterminio o establecimientos penitenciarios?”: “La història no ha d'oblidar-se mai, perquè és l'única manera que no tornen a repetir-se aquestes atrocitats. Us demanaria de tot cor que acceptàreu aquest consell, perquè jo vaig perdre la meua joventut entre guerres, camps de concentració i esforços per sobreviure”**. I hui, aquest consell continua tenint plena vigència, quan per tota Europa el feixisme segle XXI cavalca de nou.

Per part nostra, també hem realitzat a final de l'any passat, un interessant documental, de gran èxit, titulat: **“La Maleta de Mauthausen”**, en el qual i partint de la vida de Joaquín Tarín narrada per la seua família, ens endinsem en tot el que va suposar l'exili i l'extermini nazi, i el portem a IES, Cases de la Cultura i Ateneus de llarg a llarg del nostre país, així com a Catalunya.

Un altre pas important del nostre moviment memorialista, ha sigut la creació el 5 d'octubre de 2019, de la **Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià (CAM-DEPV)**, federació que agrupa hui dia més de 50 associacions a tot el llarg i ample del mapa, des de la Vega Baixa a Vinaròs i des d'Els Serrans a la Marina. Amb això hem aconseguit un instrument unitari molt eficaç per a guanyar presència pública, major capacitat negociadora amb les administracions públiques i major unitat i potència de les forces memorialistes per a dur a terme totes les actuacions reivindicatives i de difusió de la Memòria, els valors republicans i els Drets Humans. Des d'un primer moment en la Coordinadora, li

hem donat una enorme importància a l'educació en valors de Memòria Democràtica i Drets Humans i portem ja més de tres anys amb el programa de **les Missions de la Memòria**, mitjançant el qual organitzem en els Instituts d'acord amb el professorat i la direcció del centre i amb alumnat des de 4t d'ESO fins a 2n Batxiller, unes xarrades que versen sobre diversos temes: unes sobre la Repressió franquista i la lluita per les Llibertats Democràtiques amb testimoniatges directes d'aquella lluita, d'aquella repressió i una exposició d'arqueòlegs sobre els treballs d'exhumació. Unes altres sobre l'ocorregut en els camps d'extermini, projectant el nostre documental ja esmentat. En acabar les exposicions i les preguntes dels alumnes, repartim un qüestionari perquè reflectisquen la conclusions que han tret de l'acte, i en ell queda palés el gran interès i petjada pedagògica deixada. Ací a tall d'exemple, copie un comentari d'una alumna de 4t d'ESO, sobre les conclusions que va extraure després de les xarrades: **“Parlen des de l'experiència, des de la realitat de l'horror dels fets, la tristesa de la desaparició, tots comparteixen el mateix objectiu, pensament, humanitat. Em fan pensar que són necessàries més persones com aquestes, que comparteixen les seues experiències amb la resta, tenen una capacitat resilient que és admirable. De vegades em decepciona escoltar comentaris negant tot el que va passar, excusant els fets. I de les seues intervencions em quede en la promesa de seguir la seua lluita.”**

D'altra banda, i des de fa uns mesos, estem impulsant la creació d'una **Xarxa de Centres per la Memòria i els DDHH**, amb l'activa participació de sindicats de l'ensenyament i el CEFIRE, per a desenvolupar programes d'activitats pedagògiques i culturals en tots els centres d'ensenyament, des de primària, passant per secundària i batxiller, cicles, adults i facultats. Aquesta xarxa, **la XEIM**, xarxa educació i memòria, s'ha presentada públicament i de manera simultània a Castelló, València i Alacant.

La reivindicació central, el lema que aglutina a tot el moviment memorialista de l'Estat Espanyol és **Veritat, Justícia, Reparació i Garanties de no**

Repetició. I per a donar resposta a aquesta justa aspiració, és pel que en principi es va aprovar la nova **Llei de Memòria Democràtica**. No obstant això, l'actual llei no compta ni amb el ple suport del conjunt d'associacions memorialistes, ni de algunes forces polítiques parlamentàries.

Des de la Trobada Estatal de Col·lectius de Memòria Històrica i de Víctimes del Franquisme, entitat estatal a la qual pertany la CAMDEPV, considerem que, quant als avanços, la llei recull una àmplia definició de víctima del franquisme; la creació d'un cens d'aquestes; l'elaboració d'un mapes de fosses i creació d'un Banc d'ADN de víctimes; l'existència d'un règim sancionador davant els incompliments de la llei; es destaca la memòria i la investigació de la lluita de les dones i s'implementa l'estudi obligatori de la memòria històrica en àmbit educatiu, entre altres temes. En conseqüència, el projecte de llei obri un ampli espai per al futur desenvolupament de polítiques públiques de Memòria Democràtica: La declaració de la il·legalitat de la Dictadura, el seu tribunals i sentències, la responsabilitat de l'Estat en l'exhumacions o la creació i salvaguarda dels Llocs de Memòria.

Els déficits fonamentals es concreten en l'apartat del Dret a la Justícia. Les preguntes que ens fem són: després de l'aprovació d'aquesta llei les denúncies i querelles presentades per les víctimes tindran viabilitat processal? Es podran investigar i enjudiciar els crims de la dictadura? Comprovem que la llei d'Amnistia ni s'anul·la ni es deroga, ni parcial ni íntegrament, a pesar que des de la seua promulgació fa 45 anys ha actuat invariablement com una llei de punt final. Tampoc es recull explícitament l'aplicació i imprescriptibilitat de crims contra la humanitat en dates anteriors a l'any 2004, enfront de la doctrina jurisprudencial establida pel Tribunal Suprem qui, amb una interpretació il·legal i excoent del Principi de Legalitat i Seguretat Jurídica contrària al Dret Internacional Humanitari, als DDHH i els Tractats Internacionals subscrits per l'Estat, considera que a Espanya només es poden perseguir aquests crims internacionals a partir del 2004, data en la qual es van incloure en el Codi Penal. En conseqüència, no es garanteix el dret a la tutela judicial efectiva de les

persones que van patir greus violacions de drets humans durant la dictadura i la Transició. La negació del Dret a la Justícia implica així mateix que es tanca la possibilitat que els espolis patrimonials siguin revertits, i els danys causats justament compensats o indemnitzats.

D'altra banda, el fet que no es puga exigir una responsabilitat patrimonial de l'Estat (Article 5.4) indica que es pretén una anul·lació tècnica i relativa, perquè l'anul·lació d'una sentència mai pot deixar de tindre conseqüències jurídiques.

Des de la Trobada Estatal de Col·lectius de Memòria Històrica i de Víctimes del Franquisme, entitat estatal a la qual pertany la CAMDEPV, considerem que:

És necessària la declaració de nul·litat de la llei d'amnistia de 1977, o almenys del seu article 2, apartats e i f, perquè deixe de ser considerada per la judicatura con llei de punt final i permeta així investigar els crims del franquisme, i per tant, l'accés a la justícia.

Pese a l'avanç que representa que l'estat espanyol assumisca la seua responsabilitat directa en la recuperació i identificació de les víctimes de fosses comunes, l'avantprojecte no garanteix la tutela judicial efectiva en el procés de localització, exhumació i identificació, i això és absolutament necessari per a establir la veritat jurídica del que va passar, la custòdia legal de totes les proves documentals, així com per a impartir justícia.

És imprescindible el reconeixement dels crims del franquisme com a crims de lesa humanitat i, per tant, imprescriptibles, per la qual cosa l'estat espanyol ha de ratificar la “Convenció sobre la Imprescriptibilitat dels Crims de Guerra i dels Crims de Lesa Humanitat” de 1968.

Seguint l'exemple d'Alemanya, demandem el reconeixement de la responsabilitat patrimonial i civil de l'estat, així com d'institucions, organitzacions, entitats i particulars que s'hagen beneficiat de l'espoli franquista i dels treballs forçats.

A més, és ineludible la modificació la llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal, incorporant al nostre dret intern el principi de legalitat internacional i el compliment de la legislació internacional en matèria de drets humans.

Per altra banda, en la nostra llei 14/2017, de 10 de novembre de la Generalitat, de memòria democràtica i per a la convivència de la Comunitat Valenciana, en la seua Disposició Addicional sisena, apartats 1 i 2, es planteja la necessitat de la creació d'una **Comissió de la Veritat**. Per part nostra, considerem que actualment i donades les circumstàncies esmentades anteriorment, **és una tasca central molt important la creació d'una Comissió per la Veritat, la Justícia i la Reparació**. I en aquest sentit les converses amb la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica per a la seua creació durant aquest mateix any, van per molt bon camí, per tal de crear-la amb el suport legal de la Generalitat i la seua corresponent dotació pressupostària.

Per al seu disseny ens basem en un informe que **l'Alta Comissionada de les Nacions Unides per als Drets Humans Louise Arbour va realitzar en 2006, titulat: “ INSTRUMENTS DE L'ESTAT DE DRET PER A SOCIETATS QUE HAN EIXIT D'UN CONFLICTE. Comissions de la Veritat”**. Així com en l'experiència de les aproximadament 100 Comissions de la Veritat que s'han constituït en el món per a intentar donar solució mitjançant la Veritat, la Justícia Restaurativa i la Reparació a les víctimes.

Basant-nos en l'esmentat informe, no parlem tan sols d'un “fòrum” per la veritat, sinó d'una comissió amb la participació de les víctimes, que al mateix temps recomane tota una sèrie de mesures legislatives, jurídiques, administratives....en pro de la Tutela Judicial Efectiva i la Reparació integral per a les víctimes. Tot i que no contemplem de cap manera que siga una espècie de comissió judicial que envaïska l'àmbit dels tribunals.

En aquest sentit, són esclaridors alguns paràgrafs del citat informe de l'Alta Comissionada des de 2004 a 2008, Louise Arbour, que cite a continuació:

L' experiència demostra, no obstant això, que moltes víctimes i moltes comunitats poden necessitar alguna cosa més que la veritat per a perdonar. (...) La majoria de les comissions de la veritat no estan facultades per a amnistiar als autors de delictes. La gran majoria, en realitat, recomanen en el seu informe final que s'emprenge una acció penal (o una investigació judicial que porte a possibles processos) pels fets que han documentat, i sovint entregaran les proves que disposen a les autoritats judicials. Recomanar l'enjudiciament, com ja s'ha assenyalat, aquest és el criteri més. (...) Conscients de la situació real de les víctimes, la majoria de comissions de la veritat formulen enèrgiques recomanacions en els seus informes finals per a la creació de programes de reparació. (...) Les recomanacions d'una comissió de la veritat tenen com a últim objectiu impulsar totes les reformes i els programes de depuració encaminats a modificar les institucions que van permetre o van dur a terme abusos en el passat.

La creació d'aquesta Comissió estem convençuts que contribuirà de manera decisiva a l'avanç en la nostra lluita per la justícia.

Llarg és el camí recorregut fins aquí. Camí que va començar aquell 1 d'abril de 1939, recorregut en solitari per totes i tots nosaltres, malgrat l'oblit i el silenci al fet que se'ns ha sotmès durant tants anys, quan no la repressió, camí dur i difícil, però que estem segurs que arribarem més prompte que tard a la meta de la Veritat, la Justícia i la Reparació per a totes les víctimes del franquisme. Molts han mort en el camí, sense veure superat aquell dolor, aquell trauma inesborrable, però l'aconseguirem. És un deute d'aquesta democràcia envers tots aquells que vàrem lluitar contra la Dictadura i per les Llibertats Democràtiques i els Drets Humans i l'única manera de tancar aquelles ferides del genocidi franquista que encara i al nostre pesar romanen obertes.

Dates d'afusellaments, en el monòlit d'homenatge en el cementeri de Castelló de la Plana. Foto Sergio Formoso

Vista aèria del lloc on es va ubicar el camp de concentració d'Albatera

Sobre veus, espais i artefactes del camp de concentració d'Albatera. Una mirada des de la frontera de l'arqueologia

Felipe Mejías López¹

Arqueòleg

*«Perquè no hi ha res ocult que no es des-
cobrisca algun dia, ni res secret que no
haja de ser conegut i divulgat»
(Lluc 8,17)*

Hi ha llocs pels quals passa el temps com si mai hagueren existit. El camp de concentració d'Albatera n'és un. Va desaparèixer a finals de 1939, i des de llavors la seua presència s'ha anat transmetent a través d'un fil de memòria cosit de paraules i records, mantinguda viva primer pels qui hi van patir la repressió del final de la guerra, i després per alguns dels seus familiars quan aquests han anat morint. D'aquell espai sembrat de filats espinosos, metralladores, torres de vigilància i barracons, que va arribar a tancar vora 15.000 presoners quan va acabar la Guerra Civil, a penes sobreviu una caseta de pocs metres quadrats, abandonada i sense porta, una construcció anodina que passa desapercebuda, com tantes altres del paisatge circumdant: la seua façana de rajola massissa s'afona lentament, corroïda pel salnitre i la humitat que pugen lentament des de terra. Ara dorm un rodamon en l'interior. Des d'aquest punt no es veu cap altra cosa al seu voltant que fileres de magraners i bancals de palmeres datileres, i herba, salicòrnies que entapissen de roig i verd la parcel·la on en 1939 se situava la porta d'accés al recinte.

En aquest lloc, que fins i tot podria dir-se que és bonic, vam començar fa cinc anys un projecte d'investigació històrica i arqueològica amb un doble objectiu: recuperar de l'oblit les restes materials que pogueren quedar soterrades de les instal·lacions del camp, les seues estructures i els objectes que van pertànyer als que hi van estar reclosos; d'altra banda, localitzar les fosses

¹ Director del projecte d'investigació arqueològica sobre el camp de concentració d'Albatera. fermonvit@hotmail.com

comunes on jauen els presoners que van morir assassinats en aquest lloc per inanició, afusellats, esgotats per la set i abandonats davant de la malaltia.

Transcorregut tot aquest temps, i després de dos campanyes de treballs de camp i una tercera a punt de començar, el balanç no pot ser més positiu i encoratjador. Els avanços de la investigació s'han publicat en diferents revistes i presentat en fòrums acadèmics,² alhora que s'ha fet un esforç per divulgar amb el màxim rigor científic el que se sap sobre la història d'aquest camp i els detalls de tot el projecte a través de conferències en cursos de formació per al professorat, centres educatius d'ensenyament mitjà i superior, o seus d'associacions memorialistes; caldria no oblidar el goteig continu de visites guiades al camp a grups d'estudiants, veïns de la comarca o familiars de presoners, així com l'excel·lent repercussió que han tingut els treballs en xarxes socials i mitjans de comunicació. Complim d'aquesta manera una part important del compromís que com a

² Mejías López, F. (2020). «Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albatera (San Isidro, Alicante)», *Ebre 38, Revista Internacional de la Guerra Civil Española* (10), Universitat de Barcelona, 69-124; Ídem (2021), «Arqueología y materialidad de un lugar de memoria: el campo de concentración de Albatera», *Nuestra Historia. Revista de Historia de la FIM* (12), 300-308; Mejías López, F., Guzmán Villegas, A., Martínez Rubio, V., Miralles Díez, A., Ortega Pérez, J. R. i Poveda Hernández, E. (13 de novembre de 2021), *Arqueología del campo de concentración de Albatera. Un espacio de represión en el contexto de la Guerra Civil (Campañas 2020 y 2021)* [comunicació], IX Jornadas de Arqueología de la Comunidad Valenciana, CDL d'Alacant, València i Castelló - MARQ, Alacant; Mejías López, F. (10 de mayo de 2022), *El campo de concentración de Albatera. Arqueología y materialidad de un espacio de represión en el contexto de la Guerra Civil (1937-1939)* [presentació de pòster], XII Jornadas de Investigación de la Facultad de Filosofía y Letras, Universitat d'Alacant: <http://hdl.handle.net/10045/123305>; Ídem (2022), «Cuando la materialidad habla de violencia. Lectura arqueológica de un espacio de represión y memoria: el campo de concentración de Albatera», en *Actas del IV Coloquio Internacional sobre Violencia Política en el siglo XX. Barcelona, 15 a 17 de junio de 2022*, Red Internacional sobre Violencia Política / International Network on Political Violence, Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies / Universitat Autònoma de Barcelona (CEDID-UAB) [en premsa].

tècnics tenim contret amb la ciutadania, el de socialitzar el coneixement obtingut quan es treballa amb recursos públics.

En aquest sentit, va ser fonamental per a l'inici del projecte el suport de la Càtedra Interuniversitària de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana, i ja a partir de 2020 l'ajuda econòmica i l'assessorament continu rebuts des de l'Ajuntament de Sant Isidre, la Secretaria d'Estat de Memòria Democràtica juntament amb la FEMP, i especialment des de la Conselleria de Qualitat Democràtica de la Generalitat Valenciana, sense les subvencions de la qual hauria sigut impossible mamprendre les diferents campanyes de treballs arqueològics.

En els últims anys s'està començant a treballar des de plantejaments arqueològics contextos concentracionaris o penitenciaris similars al nostre vinculats amb la Guerra Civil i la postguerra, cosa que pot semblar xocant per als que no estan familiaritzats amb la metodologia d'aquesta ciència, però que resulta del tot imprescindible per l'escassetat de documentació i els nivells de destrucció i abandó que han patit aquests llocs. L'estudi arqueològic de la materialitat d'aquests espais de repressió està oferint uns resultats espectaculars, fins al punt que permet reconstruir i contrastar el que sabem sobre el dia a dia dels captius —sostingut fins ara pels seus propis testimonis— i les estratègies i pràctiques repressives emprades per les autoritats al comandament dels camps; l'excavació dels infrahabitatges dels que van construir el Valle de los Caídos, o les campanyes arqueològiques en destacaments penals i camps de concentració com els de Castuera (Badajoz) i Casa del Guarda, a Jadraque (Guadalajara), en són bons exemples.³

3 Per a l'actuació arqueològica en el destacament penal de Bustarviejo, vegeu Falquina Aparicio, A., Fermín Maguire, P., González Ruibal, A., Marín Suárez, C., Quintero Maqua, A. i Rolland Calvo, J. (2008), «Arqueología de los destacamentos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: el caso de Bustarviejo», *Complutum*, vol. 19 (2), 175-195; Ídem (2010), «De estos cueros sacaré buenos látigos. Tecnologías de represión en el Destacamento Penal franquista de Bustarviejo (Madrid)», *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Española (1936-1939)* (5),

Detall dels treballs d'excavació del barracó i sondejos en busca de fosses comunes. Campanya de 2021.

D'aquesta manera, els arqueòlegs podem oferir coneixement històric des de l'objectivitat de l'anàlisi científica dels objectes, dels contextos espacials i de les circumstàncies en què aquests apareixen. Reflexionar sobre l'evidència material ens acosta un poc més a la veritat del fet històric. Aquesta és la nostra intenció en el camp d'Albatera.

247-271. Sobre les campanyes arqueològiques dutes a terme pel CSIC en el camp de concentració de Castuera, vegeu González Ruibal, A., Compañy, G., Franco Fernández, A., Laiño Piñeiro, A., Marín Suárez, C., Martín Hidalgo, P., Martínez Cañada, I., Rodríguez Paz, A. i Güimil Fariña, A. (2011), «Excavaciones arqueológicas en el campo de concentración de Castuera (Badajoz). Primeros resultados», *Revista de Estudios Extremeños*, tom LXVII (II), 701-750; González Ruibal, A. i Ayán Vila, X. (dirs.) (2013), *Excavaciones arqueológicas realizadas en el campo de concentración y cementerio municipal de Castuera (Badajoz) (2012)*, CSIC-INCIPIT: <https://digital.csic.es/handle/10261/72371>. Per als treballs en el monument de Cuelgamuros, vegeu González Ruibal, A., Ruiz Casero, L. A., Ayán Vila, X., Falquina Aparicio, A., Franco Fernández, M. A., Gutiérrez de León Juberías, P., Incio del Río, C., Lika Hattori, M., Marín Suárez, C. i Martínez Barrio, C. (2021), *Arqueología del Valle de los Caídos: prospección y excavación en los espacios de vida de los trabajadores y sus familiares*, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes i Memoria Democrática. Fa a penes tres mesos que ha conclòs la primera campanya de treballs arqueològics en el camp de concentració de Jadraque. Un breu avanç dels primers resultats pot llegir-se en González Ruibal, A. (10 de mayo de 2022), «Excavar un campo de concentración», *Público*. <https://blogs.publico.es/dominiopublico/45360/excavar-un-campo-de-concentracio/>.

Treballs de prospecció arqueològica que incorporen detecció metàl·lica.

Plom gris, llautó i pólvora: fabricats per a matar

L'inici de tota campanya arqueològica sempre té un punt d'incertesa i neguit, i comporta més d'una nit en vetla. A pesar de tots els estudis preliminars, l'anàlisi exhaustiva de fonts i evidències, o la planificació meticulosa de tot el projecte, enfrontar-te per primera vegada a un terreny aparentment buit i anodí i preguntar-li què et té reservat per a aquell dia no deixa d'infondre un cert temor i alguns dubtes. Molts. *I si no queda res? I si no era ací?*

Nosaltres vam començar el 26 d'octubre de 2020, exactament 81 anys després que el camp de concentració d'Albatera fora tancat. Darrere d'aquest «nosaltres» hi ha 5 noms: Víctor, Alejandro, Aroa, José Ramón Osku i Eloy. Un equip de cinc arqueòlegs equipats amb detectors de metalls i GPS per a georeferenciar les troballes va prospectar de manera intensiva la parcel·la de tres hectàrees on se situava l'entrada al camp.

Van bastar a penes tres minuts de treball perquè apareguera el primer objecte significatiu: una baina de màuser. A aquesta peça de munició li han seguit des d'aleshores moltes altres entre projectils, casquets i cartutxos complets (encara amb la pólvora en el seu interior) i guies de pinta, fins a arribar a un centenar d'elements disseminats pels diferents àmbits del camp. Els marcatges dels culots de les baines indiquen que quasi

totes corresponen a cartutxos per a fusells màuser, bé de fabricació alemanya, bé de la factoria Pirotecnia Sevillana, una de les subministradores de munició del bàndol revoltat, circumstància que queda confirmada per l'aparició d'un marxamo de plom amb marca de fàbrica utilitzat per al tancament segur de les caixes de munició abans de la primera obertura.

L'estudi en laboratori d'aquests elements ens està començant a oferir informacions substancials. Gràcies a això sabem quan i qui va fabricar aquesta munició, però també si va ser disparada o no. I això no és fútil. La troballa de baines perdudes demostra que es van disparar armes llargues i pistoles dins d'un camp de concentració, però el que resulta especialment significatiu és que la major part apareixen agrupades en l'espai obert a manera de pati on els relats dels captius indiquen que se'ls obligava a presenciar en formació els afusellaments dels que havien intentat fugar-se sense èxit. A pesar que encara falta per prospectar el 50% del pati, aquesta circumstància podria començar a confirmar la veracitat d'aquests testimonis. Els presoners tenien raó.

Selecció de munició localitzada durant les tasques de prospecció arqueològica.

I açò no és tot. Del conjunt de projectils localitzats, n'hi ha tres d'especialment reveladors. Van aparèixer en el sector nord-est del camp, fora del recinte encara que molt prop d'on se situava el filat espinós. Dos són bales esfèriques de plom, i el tercer és un projectil cònic de tipus Lefauchaux, munició totalment desfasada i deixada d'utilitzar per l'exèrcit regular seixanta anys arrere. Per

què apareixen aquestes bales en un camp de concentració controlat per l'exèrcit franquista? Poden relacionar-se amb les saques quasi diàries que falangistes i grups afins de civils armats van cometre en el camp durant el temps en què va estar en funcionament? En els últims anys s'estan documentant casos d'assassinats i afusellaments realitzats per paramilitars durant la repressió de la immediata postguerra en els quals es van emprar armes que havien sigut utilitzades durant la III Guerra Carlista. Serà el nostre un cas similar?

Andrés Cecilio Márquez, un dels milers de presoners que van passar pel camp d'Albatera, contava en les seues memòries com recordava un dels afusellaments que el van obligar a presenciar:

«¡Dale recuerdos a Negrín!». Un oficial joven se aproximó y fue descargando su pistola en la cabeza de los cuatro cuerpos, inertes. Un cura joven se movía como una sombra al lado del oficial. Estaba amaneciendo. La corneta rompió el denso silencio con los toques iniciales del himno de la Falange. Nadie abrió la boca. Nuevamente inició los toques invitando a cantar el himno que en semanas anteriores se habían cuidado de hacernos aprender; siguió el mismo silencio tenso. Por tercera vez se intentó con el mismo resultado negativo.⁴

Lluís Marcó també hi va estar i, com molts altres, va contar el que va veure. Escoltant-lo no es pot dubtar de la mort de nombrosos presoners, delmats pel tifus i la fam, ni de l'existència de fosses comunes. El seu relat no deixa de perseguir-me des que vam començar aquest projecte:

Els morts, els traslladàvem a una baraca que era com una mena de magatzem. Al matí venia un camió i se'ls emportava. En carregar-los, vèiem que els cadàvers no tenien nas ni orelles. Les

rates de nit se les havien menjat. Com que el soldats dels camions no volien tocar cap cadàver, la tasca de transportar-los amb els braços i pujar-los fins dalt del camió la vàrem fer aquell valencià de les «paelles», l'auxiliar de medicina, algun altre convalescent i jo. Fou certament una tasca penosa. Reclamàvem la llitera (només n'hi havia una), però compreníem que era més necessària al «camp gran», per portar-nos els malalts, que no al petit. Com que ja feia molta calor, si teníem la desgràcia, com passà alguna vegada, que el camió no vingués, al cap de dos dies els cadàvers d'aquells desgraciats ja pudien i el trasllat fins al camió, un agafant-los sota les aixelles i l'altre sota els genolls, era una tasca de les més desagrades que he hagut de fer. I sort que poguérem convèncer al xofer d'aculcar el camió fins arran del portal.⁵

Projectil de tipus Lefaocheux aparegut en l'extrem nord-est del camp

El valor de les coses: objectes que contenen vides

Després de tres anys de treballs arqueològics, de sondejos, prospeccions i excavacions, el registre

5 Marcó i Dachs, Ll. (1998). *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*, Editorial Mediterrània, 93.

material oferit pel camp d'Albatera comença a dibuixar amb precisió la vida quotidiana i les penes patides pels captius. Sabíem, perquè ho expliquen ells, que la majoria a penes menjava la ració subministrada per l'autoritat a càrrec del camp, una miqueta de pa per a compartir, sardines en llanda i pots de llentilles. Hem trobats aquestes llandes. Apareixen rovellades i esclafades, soterrades per desenes formant muntions concrecionats de color ocre entre els quals encara es distingeixen les claus enrotllades. Forquetes deformades, culleres, escudelles metàl·liques de ranxo triturades per les fulles dels tractors, penjolls, sivelles de cinturó, botons metàl·lics de guerreres... Xicotets, aparentment insignificants però molt valuosos, aquests objectes tornen per a contar-nos. Si sabem mirar, darrere de cada un encara hi ha xicotetes gotes d'humanitat, resquills de vides que mereixen ser explicades.

No sabem com va poder succeir, però algú va perdre allí un penjoll circular d'or de tot just 24 mm de diàmetre amb 16 brillants encastats, que nosaltres hem recuperat més de huitanta anys després. Sens dubte era una joia molt apreciada per al seu amo, fins al punt que va decidir ingressar amb ella en el camp. Com ell, molts altres havien fet el mateix quan en els últims dies de març de 1939 van fugir cap al port d'Alacant amb l'esperança de poder pujar a algun dels barcos que el Govern de la República els havia promès per a fugir de la caiguda dels fronts i l'imminent final de la guerra. En l'últim moment, els qui van poder es van emportar els objectes més valuosos que van arribar a arregar, amb l'esperança que els serviren com a manteniment i aval per a sobreviure a un viatge que se suposava sense retorn. Però capturats la majoria i derivats primer al camp de Los Almendros, i pocs dies després a Albatera, van arrossegar amb ells aquests objectes.

Malgrat l'espoli a què van ser sotmesos en els primers dies, sabem que alguns van aconseguir amagar monedes en la vora dels pantalons, o ocultar i recuperar dies després rellotges i altres objectes de valor. Fins i tot, tal vegada, algú va poder engolir-se un xicotet segell d'or amb la

inscripció «J S» gravada en la gemma, cosa que explicaria que l'hàgem descobert en l'interior de l'arqueta sífònica de l'excusat d'un dels barracons excavats en 2021. Pèrdua accidental o, com penssem, intent d'ocultació frustrat? L'anell a penes cap en el dit menovell d'una dona. Molt possiblement va pertànyer a un xiquet.

Però millor que nosaltres ho explica Manuel García Corachán, capità del cos jurídic de l'exèrcit republicà. Així ho recordava quan va escriure les seues memòries. Acabaven de tancar-lo en el camp:

[...] procedieron a realizar un concienzudo cacheo, de todos los de nuestro malaventurado grupo.

Nos hacían salir del «Cuarto de oficinas» uno a uno.

—Tú, todo lo de valor que lleves. Dilo, si no te fusilamos en el acto —mandaba el abandonado de turno.

Y uno, atemorizado, decía todo lo de valor... que llevaba a la vista.

Yo entregué a tales ladrones, sí, además de todo lo otro, eran unos señores ladrones, casi todas las joyas y cosas de algún valor que llevaba, o visibles y encontrables.

— Y esto, ¿dónde lo has robado? —me preguntaba el hijo de... Satanás. Se trataba de un reloj extraplano de bolsillo, marca Watchman, con tres tapas, todo de oro, que había pertenecido a mi tío Vicente.

—Sois unos cochinos ladrones —añadía el «caballero» falangista, mientras que, primero el reloj, después un anillo regalo de mi esposa, luego los pendientes de ella y dos monedas de oro que al marchar me dieron mis padres, hasta que al final todo lo valioso que tenía y que pudo encontrar, lo iba echando, sin más, en una manita sostenida por dos soldaditos, ya repleta de objetos preciosos logrados de la misma forma.

[...] El hombre se quedó, además de

4 Márquez Tornero, A. C. (1979), *Testimonio de mi tiempo (Memorias de un español republicano)*, Orígenes, 202.

lo citado con mi pluma estilográfica, una primorosa maquinilla de afeitar regalo de mi padre, incluso con un par de zapatos y varias camisas. [...] Me amenazó también con el fusilamiento inmediato si no le daba todo lo demás de valor que pudiera tener escondido. No obstante el miedo sí, ¡miedo!, ¿por qué no he de decirlo si lo sentía?, tuve el valor suficiente para aguantármelo y nada revelar. De esta forma pude salvar otras dos monedas de oro que mi familia, más previsora que yo, escondió entre la ropa que llevaba puesta. Todos los de nuestro grupo fuimos cacheados y robados de igual manera [...].⁶

La prospecció ens ha proporcionat un bon nombre de monedes. Algunes presenten un orifici central practicat de manera intencionada amb algun clau o objecte punxant. Curiosament, fins al moment sol hem pogut constatar aquesta circumstància en les monedes de llautó d'una pesseta encunyades en 1937, les famoses «rubias» amb l'efígie de la Segona República en l'anvers i la branca de parra encunyada amb el raïm en el revers. Seria impensable que els presoners del camp d'Albatera utilitzaren monedes de curs legal per a passar el temps fabricant penjolls o jugant a la trompa mentre s'estaven barallant entre ells per aconseguir dels guàrdies a preu d'or un manoll d'alfals o una taronja, o per capturar una rata extraviada per a poder menjar i no morir d'inanició. I no exagerem quan diem això. El presoner Miguel Lamiel ho va viure i contar d'aquesta manera:

[...] esta noche te invitamos para que vengas con nosotros para hacer un banquete, pues hemos podido coger a un perro que se ha introducido por las alambradas y lo hemos matado para comerlo entre unos cuantos

amigos. Hemos pensado contigo, pero no lo digas a tus compañeros de grupo, por ser limitada la cantidad a repartir. [...] El compañero de Alcañiz que me invitó el día anterior a comer carne de perro, lo he vuelto a ver hoy otra vez, me dice que la carne de perro la encontraron muy buena, a pesar de no estar bien cocida, teniéndola que cocer con paja y papel que recogieron por el campo. Me dijo que era una pena que no pudiesen tener un perro todos los días.⁷

Penjoll d'or i brillants descobert en la parcel·la d'accés al camp durant la campanya de 2020.

Anell d'or amb inscripció «J S». Es trobava en l'interior de l'arqueta sifònica de l'excusat del barracó excavat en 2021.

Tal vegada s'entén millor la presència d'aquestes monedes foradades si pensem que els diners republicans deixaven de tindre valor de manera

7 Lamiel Carreras, M. (1976), *Hechos y casos de Alcorisa 1915-1939. II Parte: Del campo de los Almendros al Campo de Albatera* [memòries mecanografiades], Biblioteca Libertaria de la CNT- Zaragoza, signatura 47, 65.

immediata a l'Espanya controlada per l'exèrcit franquista. En aquell moment ja no eren més que boniques xapes de metall daurat.

Monedes d'una pesseta encunyades en 1937. A la dreta, peça perforada intencionalment.

De totes les peces localitzades fins ara, pot ser que siguin aquestes dues joies d'or i aquestes pessetes perforades les que expliquen amb més claredat el verdader significat d'aquest lloc: simbolitzen i representen la paradoxa d'un espai de reclusió en què van conviure diàriament la crueltat i la por de perdre la vida, amb la resiliència, l'esperança i l'anhel de recuperar la llibertat perduda.

Ací van estar: el barracó de l'entrada

Si aneu per allí, feu la prova. Mireu primer al vostre voltant i després tanqueu els ulls. Vos costarà imaginar que fa a penes huitanta anys, tal vegada l'edat dels nostres pares, o a penes el temps que porta construïda la vostra casa, s'alçaren en aquest lloc pavellons de desenes de metres de longitud i filats espinosos de tres metres d'altura, i que en l'interior diversos milers d'homes foren reclosos durant mesos sense cap mena de garantia jurídica, lluitant per sobreviure sota un sol inclement, vigilats i assetjats pels vencedors d'una guerra que ja havia acabat.

Res queda de tot allò.

O tal vegada sí. El camp va ser demolit i arrasat, i les seues restes es van portar a altres llocs, però així i tot no va desaparèixer del tot. Com una burla del destí cap als que es van obstinar a esborrar les seues petjades, les seues restes romanen ocultes baix mig metre de terra. Nosaltres les hem trobades. Primer va ser una fotografia aèria, després altres imatges de les instal·lacions durant l'etapa com a camp de treball republicà, més tard els testimonis dels agricultors que llauraven aquesta terra salina. Així, pas a pas, hem descobert on va estar, hem reconstruït la seua forma, localitzat els seus patis, camins i barracons, trobat els materials de què estava construït...

Enmig d'aquesta geografia invisible hem excavat totalment un gran barracó de més de seixanta metres de longitud i set d'amplària. No queda més que els fonaments de tots els pilars, però en coneixem l'aspecte per algunes fotografies fetes poc després de la seua construcció, i hem localitzat els plànols del projecte. Sí, queda només l'esquelet del que va ser, com el fòssil d'un cetaci monstruós encallat en terra de ningú, però és suficient. La nostra intenció és reconstruir-lo, primer de manera virtual, generant un model en 3D, i més avant físicament, potser de manera parcial per a integrar-lo dins d'un espai visitable. Seria un magnífic museu.

Botó d'uniforme de guàrdia d'assalt. A l'esquerra, model original.

6 García Corachán, M. (2005), *Memorias de un presidiario (en las cárceles franquistas)*, Universitat de València, Col·lecció Història i Memòria del Franquisme (8), 38-39.

Abans parlàvem d'un anell aparegut en l'arqueta dels vàters d'aquest barracó. Però pot ser que el vertader tresor d'aquesta troballa no siga aquesta joia, o la mateixa arqueta, ni tan sols els objectes que van acabar depositats en el fons: un botó d'uniforme d'un guàrdia d'assalt, una fulla d'afaitar o restes de botelles i vaixel·la. Tal vegada el més valuós d'aquesta excavació són les restes d'excrements que hem pogut recollir del fons de l'estructura. Pertanyen a l'últim moment d'ocupació d'aquest pavelló i la seua anàlisi ens pot oferir informació sobre la dieta i possibles patologies i parasitosis patides pels que van utilitzar aquest excusat.

Albatera (Alacant). Camp de concentració. Barracó excavat en la campanya de 2021.

Dalt, acabat de construir en fotografia de 1938
Font: Biblioteca Digital Hispànica (Biblioteca Nacional), GC-CAIXA/106/1/1,

Baix, aspecte de l'estructura una vegada excavada.
Reportajes Gráficos Luis Vidal

Però no sols això. L'excavació ens ha permés localitzar el traçat de la canonada que conduïa aquestes deixalles cap a la fossa sèptica general del camp, sens dubte una estructura de grandària

considerable que pot romandre intacta en el subsol. Un habitatge així en un context com aquest pot oferir moltes sorpreses. Carmelo Faura, presoner del camp, ja apuntava en les seues memòries una cosa tan interessant com que « En dicho campo presenciamos muchas cosas malas, entre ellas dos fusilamientos y muchos asesinatos que de noche hacían y los echaban en letrinas».⁸

Cossos tractats com a excrements. És només una hipòtesi de treball, però els buscarem.

Molt més que una fotografia

Quants noms coneixem dels milers de presoners que van passar pel camp de concentració d'Albatera? Els llistats més complets no passen d'uns 1.200, ni tan sols el 10% de tots ells. Qui eren aquests homes? Com es deien, quin era el seu aspecte, la seua ocupació, el seu origen, la seua filiació política? Què sabem de les seues vides, de les seues famílies i descendents? Arribarem a conèixer algun dia quants d'ells van ser assassinats en el camp? Trobarem els seus cossos?

Les preguntes s'amuntonen quan intentem identificar els presoners d'Albatera. Molt poc, quasi res sabem de la majoria d'ells. En aquest sentit, el treball pendent és descomunal, pràcticament inabastable. Tota la documentació del camp franquista va desaparèixer, segurament en els mesos immediats al seu desmantellament. Això no vol dir que els seus arxius foren realment destruïts, però en el moment actual no hi ha cap indici que permeta tindre esperances que puguem trobar-se.

No obstant això, a vegades la investigació ens té reservats moments lluminosos. En el nostre cas, aquest moment té un nom: Antonio Leal Difarque. Ara vos vull contar alguna cosa sobre ell.

A l'octubre de 2020, amb la primera campanya de treballs arqueològics recentment iniciada, un matí de prospecció vam rebre la telefonada d'una

⁸ Faura Manresa, C. (s. d.), *Fragmentos de una vida. Notas autobiográficas* [transcripció impresa per la família de les seues memòries], 8.

dona malaguenya, Antonia Villalva Fernández. Havia llegit en la premsa la notícia que es feia eco del nostre treball, i volia saber si ens sonava, encara que fora per pura casualitat, el nom d'un tio de sa mare que havia mort afusellat en el camp d'Albatera. Li deien Antonio Leal Difarque.

Toñi ens en va parlar. Era un jove malagueny de 23 anys que s'havia allistat voluntari al febrer de 1938 per a lluitar en defensa de la República. Com a molts dels seus companys, el final de la guerra el va sorprendre en el port d'Alacant i va acabar confinat en el camp d'Albatera, d'on degué escapar en algun moment abans de l'estiu. Al setembre va ser localitzat i detingut a Borriana, i des d'allí va ser conduït de tornada a Albatera, on va ser afusellat en presència dels seus companys a les set de la vesprada del 16 de setembre de 1939. Poc més sabia la família de Toñi del seu parent, ni tan sols el lloc exacte on es trobava el cos.

Aquella mateixa nit vaig tornar a parlar amb ella. Així va poder saber que Antonio va ser enterrat en una fossa comuna de l'antic cementeri d'Albatera, l'espai del qual, hui amortitzat, està ocupat per un parc. Només coneixíem nou casos com el seu, persones que van ser assassinades en el camp i que apareixen inscrites en l'arxiu del Re-

Antonio Leal Difarque (segon per la dreta amb puny en alt) embarcat en el port de Tànger rumb al front. 21 de febrer de 1938. Font: Antonia Villalva Fernández i Antonia Fernández Leal.

gistre Civil d'Albatera. Casualment un d'ells era Antonio. Poc o res sabem de la identitat i el parador de la resta de morts i desapareguts.

Però em va dir una miqueta més. La mare d'Antonio, la seua besàvia, havia tingut molts fills. Alguns d'ells van morir joves, de tuberculosi i altres malalties. Quan va arribar el moment de la seua mort, va voler ser enterrada acompanyada en el taüt d'una foto del seu fill Antonio. La seua última voluntat havia sigut aquesta: «Los otros hijos sé dónde están, pero este no», havia dit sempre a la seua família.

Una última cosa. Toñi em va enviar una fotografia d'Antonio Leal, l'única que conserven. En el revers, anotades a llapis, apareixen a penes unes paraules: «Día 21 de febrero de 1938. Salió Antonio Leal de Tánger». La fotografia, amb pèrdues de paper i molt maltractada pel pas del temps, arreplega el moment d'una despedida. En la coberta d'un barco, diversos joves posen davant del fotògraf i saluden. Alguns somriuen. Antonio Leal és el segon de tots ells per la dreta, porta una grossa bufanda lligada en el pit i alça el puny dret. El seu rostre és el primer que hem pogut identificar de tots els presoners que van morir en el camp de concentració d'Albatera. Lluitarem perquè no siga l'últim.

Avanços i nous reptes en els processos d'investigació i recuperació de víctimes de la Guerra Civil i del franquisme al País Valencià

*Alejandro Calpe Vicente
Javier Iglesias Bexiga
Gema López García
Ana Lorenzo Barrio
Miguel Mezquida Fernández
Azahara Martínez Vallejo
(ArqueoAntro)*

Resum:

Sobre el procediment d'obertura d'una fossa comuna i totes les arestes que sorgeixen al llarg del camí, ja s'han desenvolupat diversos escrits per diferents professionals en els quals es desgranen les diverses problemàtiques que succeeixen durant els treballs interdisciplinaris realitzats pels diferents equips especialitzats en la matèria (Ríos 2012 i Mezquida 2021). No obstant això, com en qualsevol disciplina científica, l'actualització i la reestructuració dels procediments és imprescindible i contínua.

Per això, la pretensió d'aquest text és l'acostament de totes les fases que es poden contemplar en un procés orientat a exhumar una fossa comuna, estudiar totes les víctimes implicades en aquest procés i intentar identificar-ne el màxim nombre possible. Tot això sempre des d'una perspectiva científica, però sense oblidar la part divulgativa, ja que, si els equips professionals es limitaren a buidar las fosses comunes de la Península sense després fer-ne la difusió corresponent, s'estaria cometent un error de base. És necessari aprofundir en aquest plantejament, sobretot tenint en compte la perspectiva política actual i els corrents negacionistes relacionats amb el passat més recent que en deriven.

Un dels problemes fonamentals que trobem els equips que treballem en aquest àmbit de manera sistemàtica a la Comunitat Valenciana és la falta de capacitat per a l'aplicació de les lleis promulgades, tant en l'àmbit estatal (Llei de Memòria Històrica 52/2007, de 26 de desembre) com en l'àmbit de la Comunitat (la Llei de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana 14/2017, del 10 de novembre). En el primer cas, es deu a la laxitud de les normes desenvolupades, en la qual els articles són meres recomanacions i no preceptes d'obligat compliment, i en el segon cas, al fet que no hi ha un òrgan que les pugui aplicar correctament, com és en el nostre cas l'Institut Valencià de la Memòria Democràtica, els Drets Humans i les Llibertats Públiques.¹

¹ Estatuts de l'Institut Valencià de Memòria Democràtica, els Drets Humans i les Llibertats Públiques: https://dogv.gva.es/portal/ficha_disposicion.jsp?L=1&sig=000773%2F2019.

Treballs en la fossa 111 de Paterna. Foto Sergio Formoso

Curiosament, en els últims mesos, la Reforma de la Llei de Memòria Històrica de 2007 ha fet un pas molt important en la seua tramitació i recentment ha entrat en vigor.. Sembla que aquest nou marc legal cobrirà una part important dels buits de la seua predecessora, i podria deixar en un segon pla les reflexions plantejades en aquest text. Des de l'equip tècnic que conforma l'Associació Científica ArqueoAntro, observarem aquesta evolució, i la tractarem de la manera més crítica possible per a no perdre els objectius prioritaris, que no en són uns altres que la reparació efectiva de totes les víctimes conseqüència de la Guerra Civil espanyola.

Inici dels treballs per a localitzar la Fossa II en el Quadre 2 del Cementeri Municipal de Paterna. Fotografia d'Eloy Ariza.

Per descomptat, és imprescindible que les institucions espanyoles tinguen un paper preponderant en aquest procés. Observant la quantitat de víctimes exhumades al País Valencià entre el període comprés de 2011 a 2016 i les que s'han recuperat des de 2017 fins a mitjan 2022,² el canvi és més que significatiu (Moreno *et al.*, 2021). A partir de la implementació de les polítiques de memòria, el que caldria preguntar-se és el següent pas a fer, perquè siga efectiva la recuperació de totes les víctimes les restes de les quals encara estan en fosses comunes distribuïdes en diferents punts de la geografia de l'Estat espa-

² Els canvis polítics que es van donar a partir de les eleccions de maig de 2015 van propiciar un impuls a les polítiques de memòria, i d'ací la gran diferència de víctimes exhumades.

nyol, a pesar que moltes d'elles són actualment impracticables després de huitanta anys d'espera i falta d'implicació institucional.

Aquest escrit té com a finalitat facilitar la comprensió, de manera sintètica, de la complexitat dels processos d'investigació i exhumació de fosses comunes, a més dels inconvenients de diversa índole que sorgeixen i s'afronten com a equip tècnic en abordar aquesta tipologia d'intervencions, on hi ha una àmplia varietat d'actors de diferent calibre, social o polític, que influeixen en el seu desenvolupament.

Introducció

Quan es parla de la recuperació de víctimes de la Guerra Civil o de la dictadura franquista, en l'imaginari popular (sobretot en el sector de població que no es troba directament implicat amb la causa) queda principalment plasmada la imatge del seguiment de l'exhumació, les restes òssies presents en la fossa i, en el cas que el procediment d'identificació arribara a bon port, l'acte de lliurament.

No obstant això, el recorregut complet és molt més complex que l'exhumació i el lliurament de les víctimes identificades. Les famílies i els equips professionals solen trobar-se habitualment davant d'un gran laberint, compost de diverses traves burocràtiques i de finançament. Tot això se suma als problemes tècnics i logístics que ja sol comportar el fet d'excavar una fossa comuna, la qual cosa fa que moltes famílies dubten a l'hora d'afrontar una lluita la majoria de vegades massa llarga i complexa.

Ací és important ressaltar que, encara que s'haja augmentat la partida pressupostària en moltes de les institucions, tant valencianes com estatals, es continua deixant en mans de les agrupacions de familiars la gestió pràcticament íntegra de totes les fases. Això fa que siga quasi obligatori afrontar un procediment de concurrència competitiva per a poder recuperar els seus sers estimats, quedant el paper dels poders públics limitat únicament a la fiscalització de les peti-

Acte d'homenatge i lliurament de les restes òssies de persones que van ser executades pel franquisme i inhumades en la fossa comuna número 111 del Cementeri Municipal de Paterna. Fotografia d'Eloy Ariza.

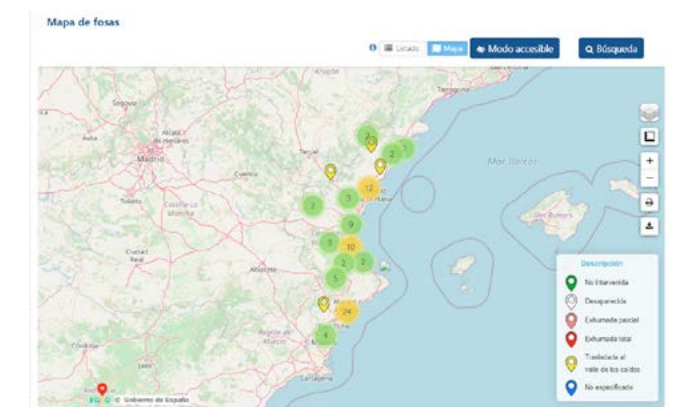
ons realitzades pels diversos afectats. Des de les entitats i grups d'especialistes, després de molts anys d'acompanyament a familiars en el procés, es fa tot el necessari perquè aquest desafiament es reduïska al màxim possible. Açò no sempre disminueix els temps d'espera, i resulta antagònic a la finalitat de tots aquests processos, tenint en compte que treballem en un context en el qual les edats dels parents més directes de les víctimes superen els huitanta anys. És un problema d'extrema gravetat, o hauria de ser-ho, el fet que la majoria d'aquestes persones no han aconseguit ni aconseguiran realitzar aquesta reparació o necessària finalització del dol que porten dècades esperant, i més encara si aquest fet ve derivat de problemes merament burocràtics.

Els fonaments: tasques d'investigació i localització de fosses comunes

El punt de partida per a qualsevol tipus de treball científic mínimament rigorós hauria de ser el procés d'investigació prèvia, sobretot en un àmbit en què durant molts anys la iniciativa de busca de persones executades/desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme s'ha delegat a equips tècnics, familiars, investigadors i investigadores independents i institucions amb voluntat o relació amb les víctimes. Depenent de la zona geogràfica a investigar, es poden observar diferents dificultats d'accés a la informació o de processament d'aquesta, segons la plataforma o l'arxiu que es consulte, així com la naturalesa i

l'extensió, cosa que pot dificultar en gran manera la investigació.

En són exemples el mapa de Fosses Comunes publicat en el web del Ministeri de Presidència, Relacions amb les Corts i Memòria Democràtica i el Visor Cartogràfic de la Generalitat Valenciana (Institut Cartogràfic Valencià). En el primer cas, la base de dades a penes conté 86 ubicacions de fosses comunes en el territori, mentre que la segona arriba a localitzar-ne 560 en la mateixa extensió geogràfica.

Captura amb les fosses inventariades en primer lloc per l'Estat, i en segon, les comptabilitzades per la Generalitat Valenciana, on a simple vista s'observa la gran disparitat tant en quantitat com en informació. Imágenes extraídas de los portales públicos: <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafo-sas.aspx> <https://visor.gva.es/visor/>

En aquest cas concret, exemplifiquem amb una zona on hi ha diverses opcions de consulta que es troben disponibles gràcies a iniciatives públiques o bé treballs realitzats de manera privada. No obstant això, en altres localitzacions l'investigador es troba amb un buit documental considerable. En són un exemple zones com les de la Comunitat de Madrid o la Regió de Múrcia, on,

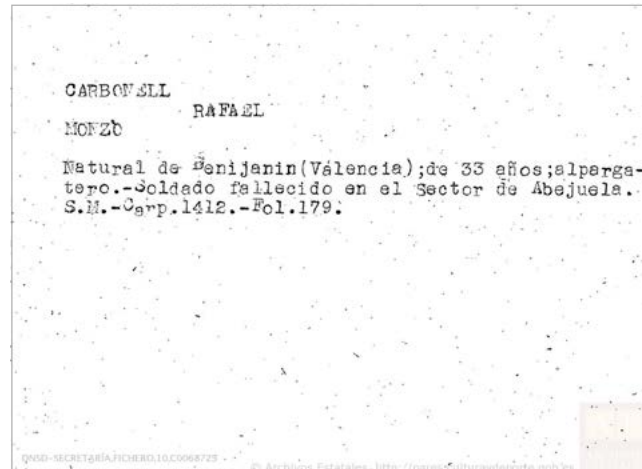
a més de no haver-hi un marc legal que regule aquest àmbit, els inventaris georeferenciats brillen per la seua absència. Tan sols, una vegada més, l'afany divulgatiu i investigador d'agrupacions memorialistes o d'equips tècnics han començat a esmenar aquest buit.

Pel que fa a la Comunitat de Madrid, pot haver-hi un canvi de paradigma, ja que, gràcies als bons resultats obtinguts per part de l'Asociación Científica ArqueoAntro, el nombre de fosses comunes comptabilitzades ha augmentat de les 54 existents en el web estatal a més de 300, referenciades en una primera fase investigadora.³ En un primer moment, això ha despertat l'interés de la Comunitat de Madrid en la matèria, sumat a l'impuls per part del Govern estatal, que en la seua convocatòria de 2020 ja va dotar econòmicament la iniciativa⁴ amb la finalitat de solucionar aquest dèficit informatiu. No obstant això, com ja va succeir amb la proclamació de la nova llei estatal, el paper de l'entitat serà actuar amb prudència fins que aquestes propostes es materialitzen. Situant-nos al País Valencià, aquesta fase de documentació i classificació de la informació està coberta d'una forma molt àmplia, ja que en el mapa de fosses disponible en el Visor Cartogràfic podem afegir webs de consulta addicionals amb unes bases de dades molt interessants. Com a referència, podem esmentar el web de la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València, la Memòria Recuperada de la Universitat d'Alacant o, en el cas de Castelló, el web gestionat pel Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló. També és cert que la tasca realitzada pels historiadors Miguel Ors, Juan Luis Porcar i Vicent Gabarda durant les dues últimes dècades del segle XX ha facilitat la implementació d'aquestes bases de dades, que actualment es troben digitalitzades i publicades per a la seua consulta.

3 <https://www.elsaltodiario.com/memoria-historica/in-completo-mapa-fosas-comunes-madrid>.

4 https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/Documents/2_Resoluci%C3%B3n%20Ministra%20Firmada.pdf.

Fil conductor: la labor de les agrupacions de familiars de víctimes i el paper de les entitats memorialistes

Fitxa extreta del portal públic Pares sobre Rafael Carbonell Monzó i l'escassa informació que es dona sobre el seu parador. *<http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/10225954?nm>

Fent referència a l'epígraf anterior, en un procés de reparació amb una progressió normal, el punt de partida és la localització del màxim nombre de fosses i, per consegüent, del màxim nombre de víctimes possible. Encara que és un fet evident, sempre és necessari ressaltar que aquest tipus d'investigacions mai acaba, ja que, hui dia, els investigadors trobem dificultats a l'hora d'accedir a determinats arxius. Aquest inconvenient s'afegia a la falta d'informació en molts dels aspectes del procés de localització. N'és un exemple el cas de combatents desapareguts dels quals es desconeix habitualment la zona aproximada en què van caure.

Aleshores, quina és la problemàtica pel que fa a la localització de les víctimes? Una vegada més, en pràcticament tots els casos les institucions han obviat el seu treball i el pes de la investigació ha recaigut en investigadors locals, entitats memorialistes i agrupacions de familiars. Aquesta situació es troba en un procés de canvi, si bé encara hi ha molt de camí per recórrer, ja que tant el Govern estatal amb les seues primeres subvencions com algunes de les administracions pioneres en matèria de memòria històrica, com ara la

Junta d'Andalusia, han pres com a única comesa el simple fet de concedir subvencions i fiscalitzar que els diversos gastos s'hagen fet d'acord amb les seues bases. Per tant, és lògic que els diversos col·lectius memorialistes i agrupacions de familiars tendiren a focalitzar els seus esforços en els seus propis interessos. En el cas concret valencià, les primeres fosses intervingudes s'allunyen molt del perfil de fosses intervingudes en l'actualitat. De la fossa de Benaixeve (març 2010) es van exhumar 8 víctimes; a Albalat dels Tarongers (maig-juny 2010) es van localitzar 9 persones, mentre que l'única que va arribar a extraure una xifra més elevada va ser l'excavació parcial de la fossa número 126 del Cementeri Municipal de Paterna (agost-setembre 2012), amb un total de 12 recuperats (Mezquida, 2017). Aquest perfil d'intervenció dista molt d'exemples més recents, com la fossa 114 del Cementeri Municipal de Paterna, la més nombrosa intervinguda fins ara al País Valencià, amb un total de 176 víctimes de repressió franquista recuperades. Altres exemples d'intervencions recents realitzades en el mateix cementeri per diversos equips mostren que la implicació i el compromís institucional és clau per a la reparació de la memòria col·lectiva.

Un factor important que s'extrau d'aquesta manera d'actuar és que la major part del procediment recau sobre les pròpies famílies de les víctimes. És necessari recordar que, per a accedir a una subvenció, s'ha de sol·licitar a través d'una entitat amb personalitat jurídica i amb uns fins socials molt definits. Això genera la necessitat de crear agrupacions de familiars per a accedir a una partida pressupostària que permetia finançar les diverses intervencions de localització, excavació, exhumació i identificació de víctimes. Hui dia, constituir una agrupació no és un procés excessivament complex, però és necessari recordar que aquests col·lectius estan principalment conformats per familiars de víctimes, en alguns casos d'edat molt avançada. Aquests col·lectius no necessàriament han de tindre uns coneixements específics dels tràmits administratius als quals han d'enfrontar-se per a constituir una agrupació de familiars o una entitat memorialista, o sol·licitar una partida econòmica quan es presenta

Porta del Cementeri d'Albalat dels Tarongers, que va ser la segona intervenció multidisciplinària feta al País Valencià.

una convocatòria de subvencions. En resum, se sotmet a una responsabilitat afegida i un laberint burocràtic a persones que s'enfronten a la recuperació d'un familiar assassinat i ocultat durant dècades.

Un altre dels punts a tractar és el mateix projecte d'investigació i el pressupost d'intervenció, en els quals la claredat dels objectius i la seua viabilitat tècnica són essencials. En la publicació realitzada per la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica sobre les últimes subvencions oferides, es relaten de la següent manera les pautes per a realitzar el projecte d'intervenció:⁵

«Un PLA D'INTERVENCIÓ detallat per fases per a la realització del projecte a dur a terme que podrà comprendre totes o algunes de les següents actuacions de localització, verificació, delimitació de les fosses, exhumació, estudi antropològic, custòdia, i reinhumació de les víctimes desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura. Les actuacions anteriors hauran de desenvolupar-se d'acord amb el que disposa l'Orde PRE/2568, de 26 de setembre, per la qual es publica l'Acord del Consell de Ministres de 23 de setembre de 2011 pel qual s'ordena la publicació en el *Boletín Oficial del Estado* del Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura (BOE 232, 27.09.2011)».

5 https://dogv.gva.es/datos/2022/03/01/pdf/2022_1552.pdf.

Des de la majoria d'equips tècnics amb una mínima trajectòria en el context, és habitual acompanyar en les diferents parts del procés totes les famílies, facilitant l'ompliment d'annexos, l'elaboració del propi projecte i el pressupost, i fins i tot presentar la sol·licitud si és necessari. El verdader problema és que no totes les associacions de familiars tenen un assessorament, siga per part de l'equip tècnic que durà a terme la intervenció, siga per part de les administracions, ni tenen en la mateixa associació persones amb coneixements d'arqueologia, antropologia o genètica, disciplines clau per a la realització d'un document d'aquestes característiques.

Com veiem, les traves són d'una magnitud considerable des de l'inici del procés. Addicionalment, degut a la laxitud de la llei estatal actual, la viabilitat d'obertura d'una fossa comuna en un espai de temps relativament lògic i assumible depèn de la voluntat del consistori i de les facilitats que posen els tècnics. En són un exemple els casos de les fosses comunes situades en terreny cementerial. En aquests casos, els mateixos ajuntaments solen ser els propietaris del terreny, i és habitual trobar casos en què la disponibilitat del permís d'ocupació, i per tant d'intervenció, es demore mesos, mentre que uns altres en tot just 30 dies ho tenen tot preparat per a poder fer la intervenció.

El final del camí? Localització, excavació, exhumació i identificació de víctimes de la Guerra Civil i el franquisme

Després de superar molts inconvenients, el moment en què per fi s'obri una fossa comuna sol ser molt celebrat; després de dècades d'espera, les famílies tindran l'oportunitat de recuperar els seus sers estimats. De fet, la fase d'exhumació és el moment que més soroll mediàtic genera, en contraposició a la fase inicial d'investigació o fins i tot la fase posterior, corresponent a l'estudi antropològic. Aquests punts es realitzen habitualment en completa foscor, malgrat ser crucials per al procediment (Mezquida *et al.*, 2021).

Familiars de víctimes de la Fossa 120 de Paterna revisen les actes dels plens municipals de l'Ajuntament de Meliana, en què apareixen molts dels seus parents. Fotografia cedida per Amparo Belmonte, presidenta de l'Associació de Familiars de la Fossa 120.

Pilar Taberner, presidenta de l'Agrupació de Familiars de la Fossa 21 de Paterna, fa un buidatge de documentació sobre les víctimes amb residència a Quart de Poblet. Fotografia cedida per Andrea Moreno.

Sobre aquesta part del procediment ja s'ha debatut de forma molt extensa en altres escrits realitzats per integrants de ArqueoAntro, en què es desenvolupen d'una manera més precisa els inconvenients de les mateixes intervencions, és a dir, el treball «en fossa».⁶ Per això, volem aprofitar aquest espai que se'ns brinda per a fer reflexions més extenses en altres apartats que estiguen menys treballats.

En primer lloc, és necessari remarcar que cada fossa comuna és un procés totalment diferent i, encara que algunes de les fosses que hem intervingut estiguen a penes separades per uns pocs metres, cada procés comporta una sèrie

⁶ Aquestes publicacions es troben en l'apartat de bibliografia, i són de fàcil accés en Internet.

de particularitats. Des d'estats de conservació diferencials de les restes òssies fins a diferències significatives en el nombre de víctimes respecte als estudis previs, o limitacions de caràcter logístic, entre altres aspectes, que requereixen una preparació específica de l'equip tècnic per a solucionar qualsevol eventualitat que puga sorgir de la manera més efectiva possible.

Com a exemple més mediàtic, podem resumir el cas del Cementeri Municipal de Paterna. En aquesta localitat de València es troba el major nombre de víctimes afusellades (2.237 persones entre 1939 i 1956) i ubicacions amb afusellats (154 enterraments diferents). En el terreny cementerial, la majoria d'aquestes víctimes van ser ocultades en una extensió de terreny que a penes supera els 30 m². Això podria induir al pensament erroni que la conservació i col·locació de totes les fosses són molt similars, però després de més d'un lustre treballant el terreny i després d'haver recuperat més d'un miler de víctimes, hem pogut comprovar que no és així. Hi ha factors que influeixen des del punt de vista logístic i de conservació, com ara que el cementeri estiga construït sobre un barranc natural, l'estació de l'any en el moment d'enterrament de les víctimes, la quantitat de cossos que són llançats a la fossa en cada saca i la mateixa manera en què són llançats, entre altres aspectes.

Altres exemples significatius d'aquesta variabilitat es troben en l'antic Cementeri Civil de Castelló, on l'afició a les restes és major o menor dependent de la localització en què es troba l'enterrament, ja que es tracta d'un terreny afectat pel nivell freàtic del riu Sec. En altres casos, com el Cementeri de la Mare de Déu del Remei a Alacant, influeixen factors purament antròpics, com la possibilitat que la fossa intervinguda puga haver sigut buidada després de la inhumació de les víctimes per a ser reutilitzada, fet que dificulta la interpretació de la fossa i la recuperació de les restes.

Treballs la Fossa número 114 del Cementeri Municipal de Paterna, que es pot considerar la fossa comuna més gran oberta a la Comunitat fins ara, amb un total de 176 cossos recuperats. Fotografies d'Eloy Ariza.

Conclusions

En resum, en els processos de recuperació de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura franquista, la implicació de les institucions públiques, i òbviament de l'Estat, és fonamental. En primer lloc, perquè de manera indirecta són responsables d'aquests fets, i per tant d'impulsar els processos de reparació a tots els nivells. En segon lloc, perquè sense la seua participació els col·lectius memorialistes quedarien desemparats, comptant amb la seua pròpia capacitat per a recol·lectar fons o aconseguir suports, remuntant-nos a temps no tan llunyans com el cas d'una família de Benifaió, que va recórrer a crear el que va ser conegut com a «Causa Benifaió», i va dur a terme tot tipus d'iniciatives per a finançar i promoure la localització i exhumació de 20 persones executades i inhumades en el Cementeri Municipal de Paterna a finals d'octubre de 1939 (Calpe i Martínez, 2018).

Tenint clar aquest precepte. Quins són els punts a millorar? Tenint ja una capacitat econòmica important, el següent aspecte a millorar seria l'administratiu i burocràtic.

Si estudiem quant costa hui dia que una agrupació de familiars es constituísca, s'aculla a una convocatòria de subvencions, aconseguisca els permisos per a obrir la fossa, se n'extraguen les víctimes, s'estudien i s'identifiquen perquè finalment es puguin entregar les víctimes identificades, poden arribar a passar 3 ó 4 anys. Tot això en un context en què les institucions posen una considerable quantitat de diners damunt de la taula i ja han sigut obertes les majors fosses de la Comunitat Valenciana, però que encara continuen quedant un ingent nombre de fosses per obrir.

La qüestió fonamental per la qual es vol acurtar aquests terminis és un plantejament molt simple: que les generacions que van conèixer aquestes persones i que hui en dia tenen una edat molt avançada, puguin rebre les restes dels seus sers estimats i donar-los el final que ells creguen més convenient.

Quina seria la millor manera d'afrontar aquest inconvenient? En aquest cas és molt senzill: aplicant les lleis sobre memòria democràtica que s'han anat aprovant al llarg dels anys, ja que, fins ara, la seua utilització ha sigut residual, atès que els organismes estatals o regionals no tenen la capacitat econòmica ni de personal per a dur-les a terme, i això limita molt la utilitat d'aquests marcs legals, tant en l'àmbit públic com en el privat.

També és important plantejar-se quina és la millor manera de dotar econòmicament una intervenció amb el nivell de sensibilitat que té una fossa comuna; cal no oblidar mai que, perquè el procés siga totalment transparent, s'ha de fer tot de la mà de les agrupacions de familiars de víctimes, atenent al màxim possible les seues voluntats.

Les subvencions ja hem esmentat que tenien l'inconvenient que suposaven un galimaties adminis-

tratiu per a les famílies, i tot requeia sobre elles. D'altra banda, el model de les licitacions en què participen diversos equips, i aquests realitzen una oferta econòmica i tècnica, si no s'utilitzen els barems adequats, pot propiciar que entren equips sense qualificació, els quals poden generar conseqüències insalvables per al que s'ha extret de la fossa.

Per tant, seria convenient generar un espai en què tots els actors implicats puguin posar tots els punts en comú, i generar una manera d'actuar en què la rapidesa administrativa, el rigor científic i la transparència siguen la base sobre la qual se sosté.

Referències bibliogràfiques:

— Alonso, M.; García, E.; Polo, M. (coords.) (2011). Base de Datos Integrada de Fosas Comunes de la Guerra Civil y la Dictadura Franquista en la provincia de Valencia. Proyecto 211.1. Orde PRE/786/2010, de 24 de març. Promogut per la Fundació Societat i Progrés. Finançat pel Ministeri de la Presidència. Entitats col·laboradores: Grupo PaleoLab i Asociación La Gavilla Verde. València.

— Alonso, A.; Martín, P.; Albarrán, C.; García, P.; Aguirre, A.; Fernandez, C. (2012). «La identificación genética de víctimas de la Guerra Civil Española: la experiencia del Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses». *Boletín Galego de Medicina Legal y Forense*, núm. 18. Asociación Galega de Médicos Forenses. Ourense.

— Benito, M.; Mezquida, M.; Iglesias-Bexiga, J.; Calpe, A.; Martínez, A.; Fortuna, M. «The Challenges of Identifying Juvenile Soldiers in the Spanish Civil War». *Annals of Anthropological Practice*, by American Anthropological Association, August 2021.

— Calpe Vicente, Alejandro; Martínez Vallejo, Azahara. «Causa Benifaió, Ejemplo de lucha contra la desmemoria». *I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna*, pp. 85-94. Diputació de València. València, 2018.

— Casas Sánchez, J. de D.; Santiago Sáez, A.; Rodríguez Albarrán, M.ª S.; Albarrán Juan, M.ª E. (2006). «Fenómenos de conservación cadavérica. Saponificación». *Revista de la Escuela de Medicina Legal*. Septiembre. Madrid.

— Collado Cerveró, F. (2014). *Homes del Bosc. Una història dels maquis*. La Imprenta, Comunicación Gráfica. València, 2014.

— Etxeberría, F. (coord.). (2012). «Antropología Forense de la Guerra Civil». *Boletín Galego de Medicina Legal y Forense*, núm. 18. Asociación Galega de Médicos Forenses. Ourense.

— Etxeberría, F.; i Serrulla, F. (2019). «El caso de los cerebros de la Pedraja. Ciencias Forenses y Memoria Histórica en España». *Mètode Science Studies Journal*. Universitat de València. València.

— Gabarda Cebellán, V. (1996). *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939*. Arxius i Documents, 18. Edicions Alfons el Magnànim, València.

— Gabarda Cebellán, V. (2007). *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. PUV, Universitat de València. València.

— Gabarda, V.; Mezquida, M.; Iglesias, J.; Calpe, A.; López, G.; Ariza, E. (2019). *La memòria en un racó*. Ajuntament de Manises. Manises.

— Gabarda Cebellán, V. (2020). *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. PUV, Universitat de València. València (en premsa).

— García-Prósper, E.; Polo Cerdá, M. (coords.) (2017).

Exhumant el silenci. Ajuntament del Portell de Morella. Castelló.

— Gassiot Ballbé, E. (2008). «Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo». *Complutum*, vol. 19, pp. 119-130. Madrid.

— Gil Hernández, E. R. (2007). *El estudio de las fosas comunes. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 18, pp. 96-103. Premsa Valenciana, València.

— Guerra Portillo, P.; Iglesias Bexiga, J. (2019). «Fotogrametría y ciencias forenses». *Revista Internacional de Antropología y Odontología Forense*, vol. 2, núm. 1. Verín (Ourense).

— Iglesias, J.; Benito, M.; Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Fortuna, M. (2018). «Proceso de exhumación, cadena de custodia e identificación de los cuerpos. Aspectos técnicos y jurídicos. Antropología forense durante los trabajos en el Cementerio Municipal de Paterna». *I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna*. Diputació de València. València.

— Harris, E. C. (1991). *Principios de Estratigrafía Arqueológica*. Editorial Crítica. Barcelona.

— Herrasti Erlogorri, L.; Jiménez Sánchez, J. M. (2012). «Excavación arqueológica de los enterramientos colectivos de la Guerra Civil». *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*, núm. 18. Xunta de Galicia. Ourense.

— Mezquida Fernández, M. (2017). «Excavaciones y exhumaciones de fosas de la Guerra Civil y del Franquismo en el País Valenciano». *La Linde*, núm. 8, pp. 167-218. València.

— Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Benito, M.; Iglesias, J.; Fortuna, M. (2018). «Procesos de Excavación y exhumación en el Cementerio Municipal de Paterna». *I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna*, pp. 146-156. Diputació de València. València.

— Mezquida, M.; Calpe, A.; Vila, A.; Iglesias, J.; Martínez, A. (2019). «El mapa de fosas de la provincia de Alicante. Herramienta fundamental para la localización de las víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo. Nuevas aportaciones a la recuperación de la Memoria Histórica de Alicante». Comisión Cívica para la Recuperación de la Memoria Histórica de Alicante. Alacant.

— Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Iglesias, J.; López, G.; Guerra, P.; Ariza, E. (2019). «Excavación y exhumación de fosas de combatientes de la Guerra Civil en el Frente de Levante». En *Congrés de la Batalla de Llevant*. Universitat Jaume I. Castelló (en premsa).

— Mezquida Fernández, M.; Calpe Vicente, A. (2020). «Introducción al Mapa de Fosas de la Región de Murcia. Cómo iniciar la localización y catalogación de fosas de la Guerra Civil y del Franquismo en Murcia». *Cuadernos de Estudio de la Asociación Alumbra Alumbre de Mazarrón*, núm. 5 (Actas de las IV Jornadas). Mazarrón.

— Mezquida Fernández, M. i Calpe Vicente, A. «El Pare-dón de Paterna: Una deuda con uno de los Espacios de Memoria más significativos del País Valenciano». En *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936-2020*, Gabarda, V. (coord.), pp. 213-234. Diputació de València. València, 2021.

— Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Iglesias, J. «Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular». En *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936-2020*, Gabarda, V. (coord.), pp. 295-314. Diputació de València. València, 2021.

— Moreno, A.; Mezquida, M.; Schwab, M. «Exhumaciones de fosas comunes en el País Valenciano: 10 años de intervenciones científicas». *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Espanyola (1936-1938)*, vol. 11, núm. 11 (2021). pp. 125-152.

— Nociarová, D. (2016). *Taphonomic and Anthropological Analysis of Unclaimed Human Remains from Cemetery Context in Barcelona*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona. Barcelona.

— Ors Montenegro, M. (1995). *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*. Textos Universitarios, Instituto de Estudios Juan Gil Albert i Generalitat Valenciana. Alacant.

— Palomar, J. M. i Navarro, N. (2008). *Símbolos en el ferro. Corpus de municions de la Guerra Civil espanyola (1936-1939)*. Editorial Base. Barcelona.

— Polo, M.; García, E.; et al. (2012). «Fosas comunes exhumadas en el territorio de la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (2005-2011)», en *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*, núm. 18. Xunta de Galicia. Ourense.

— Porcar Orihuela, J. L. (2013). *Un país en gris i negre: memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

— Ríos, Luis. «Identificación en fosas comunes de la Guerra Civil: limitaciones y posibilidades a partir del caso de Burgos», *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*, núm. 18. Xunta de Galicia. Ourense, 2012.

— Santacreu Soler, J. M. (2016). *La recuperació de la memòria històrica al País Valencià: reparar i dignificar les víctimes amb subvencions estatals (2006-2011)*. Col·lecció Història i Memòria. Patrimoni. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

Enllaços de xarxa:

— Arqueologia de la Guerra Civil Espanyola: <http://guerra-enlauniversidad.blogspot.pt/>

— Associació Científica ArqueoAntro: <https://arqueoantro.org/>

— Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica: <https://memoriahistorica.org.es/>

— Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica de la Generalitat de Valenciana: <http://participacio.gva.es/va/>

— Diputació de Castelló: <https://www.dipc.as/es/>

— Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València: <http://memoriahistorica.dival.es/>

— Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló: <http://www.memoriacastello.cat/>

— Grup PaleoLab: <http://grupopaleolab.blogspot.com/>

— Grup per a la Recuperació de la Memòria Històrica de València: <https://www.facebook.com/GRMH-436808436432907>

— La Gavilla Verde <https://www.lagavillaverde.org/>

— Llei de Memòria Històrica: <http://leymemoria.mjusticia.gob.es/cs/Satellite/LeyMemoria/es/memoria-historica-522007>

— Llei de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana: http://www.dogv.gva.es/datos/2017/11/13/pdf/2017_10176.pdf

— Llei de Patrimoni Cultural Valencià: <http://www.upv.es/~csahuqui/lphagvsc.pdf>

— Llei del Patrimoni Històric Espanyol: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985-12534>

— Mapa de Fosses del Govern d'Espanya: https://mapadefosas.mjusticia.es/exovi_externo/CargarMapaFosas.htm

— Memòria Digital d'Elx: <http://www.elche.me/biografia>

— La Memòria Recuperada: <https://memoriarecuperada.ua.es/>

— Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la Dictadura: <https://www.boe.es/eli/es/o/2011/09/26/pre2568>

— Revista digital d'arqueologia professional «La Boga»: <http://www.lalindearqueologia.com/index.php>

-Societat de Ciències Aranzadi: <http://www.aranzadi.eus/>

— Visor del Mapa de Fosses de la Comunitat Valenciana de l'Institut Cartogràfic de València: <https://visor.gva.es/visor>

Diversos objectes extrets d'excavacions en fosses de Paterna i albergats en l'arxiu de L'ETNO en Bétera.

El memorial 2238, la història del meu avi i la Plataforma de famílies

*Amparo Belmonte Orts
Presidenta de la Plataforma d'Associacions
de Familiars de Víctimes del Franquisme
de les Foses Comunes de Paterna*

Homenatge a les víctimes en el mur de Paterna. Foto Sergio Formoso

La Plataforma d'Associacions de Familiars de les Víctimes del Franquisme de les Foses Comunes de Paterna vam presentar, a l'agost de 2020, davant la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica, presidida per Rosa Pérez Garijo, el projecte que, amb tant d'afecte, dedicació i esperança s'ha estat preparant aquests últims anys, era la culminació de l'esforç de moltes persones.

El projecte conté l'avanç per a la construcció d'un Memorial perquè la societat actual i les esdevenidores puguem comptar amb un espai on honrar, recordar i homenatjar les víctimes del franquisme assassinades a Paterna i soterrades, la majoria d'elles, en les fosses comunes del cementiri de Paterna. Allí van ser afusellades, en acabar la guerra, més de dos mil persones, i almenys una vintena eren dones. Entre 1939 i 1956 es va produir en l'Espanya franquista una forta repressió, planificada i sistemàtica. Se suposava que eren temps de pau i que la guerra havia acabat, però la repressió cap als vençuts va ser immensa.

Tots aquests homes i dones van ser empresonats i jutjats sense cap garantia legal, sentenciats a mort pel delictes d'"adhesió a la rebel·lió". Milers de víctimes van ser executades i llançades a fosses comunes amb la intenció d'esborrar els seus noms de la història del nostre país. Així, l'any 2018, gran part de les famílies d'aquestes 2.238 persones, agrupades en una plataforma, vam plantar la llavor d'aquest projecte que perseguia la construcció d'un Memorial en el cementiri de Paterna. Des d'aleshores s'han recorregut molts quilòmetres, tocat a moltes portes i mantingut moltes reunions. No ha sigut fàcil, però cada dificultat enfortia la idea, i cada pas fet reforçava l'objectiu. Des d'un primer moment, el Memorial ha sigut concebut com un espai de llibertat, dignitat i convivència democràtica. És la nostra millor contribució a la veritat, justícia i reparació, així com a les garanties de no repetició d'aquells terribles fets. Es tracta, també, d'un reconeixement a la determinació de totes les famílies, que s'han negat a l'oblit imposat.

En la plataforma volem que siga un llegat per als nostres joves i les pròximes generacions, perquè construïsquen el seu futur coneixent íntegrament la història, i no únicament la història contada pels vencedors. Volem que siga un lloc viu per a l'aprenentatge i la reflexió col·lectiva. Des del moment que vam compartir la idea amb els professionals que han dissenyat el projecte van creure en ell i s'hi van posar a treballar, dedicant-li moltes hores i arribant a aconseguir captar la idea que les famílies desitjàvem que transmetera el Memorial. El d'un lloc seré, senzill, obert i net. Volíem aconseguir la vinculació territorial de tots els espais de significació històrica. Espai on estan situades aquestes fosses del terror en l'interior del cementeri, el lloc on van ser assassinats i assassinades i van rebre el tir de gràcia, conegut com el Terror, situat a 450 metres del cementeri, i el camí¹ per on transportaven amb carros els cossos de les víctimes, una vegada assassinats, fins al cementeri, reanomenat en aquells terribles dies com el camí de la sang.

Al costat d'aquests espais històrics vam projectar la construcció del Memorial, que simbolitza l'època actual. Aquest nou espai serà un lloc de reflexió, on regnarà la serenitat i brillarà la llum que simbolitza que per fi les famílies dels represaliats, juntament amb les institucions i aquest gran moviment memorialista que des de fa uns anys ens acompanya i ens empara, hem pogut traure a la llum aquesta negra història. Quan vam començar amb les exhumacions, vam ser conscients de la dificultat d'identificar els cossos trobats. En part a causa de les famílies que no han pogut ser localitzades i no poden aportar el seu ADN, però sobretot per la deterioració ocasionada pel pas del temps sobre els ossos i les restes exhumades. Tot això ha donat lloc a una baixa taxa d'identificació, que a penes es troba entre un 10 i 15%. Creiem fermament que calia donar solució a aquest greu problema, ja que ens negàvem a tornar les restes a les fosses del terror. El Memorial 2238 era la solució.

Aquest espai s'ha dissenyat perquè les seues parets alberguen nínxols apilats que estiguen en alt i que puguen allotjar 1.650 cossos. Com

és natural, vivint en una societat lliure i diversa, ens vam trobar amb diferents desitjos familiars que devem i volem respectar. Hi ha famílies que desitgen emportar-se el cos per a soterrar-lo en la seua localitat natal, unes altres que han decidit que es queden en el nou Memorial de Paterna al costat dels seus companys i altres que volen que continuen en la fossa comuna on van ser llançats. Totes aquestes opcions són lliures i respectables, i des de la Plataforma volem donar solució a totes elles.

Aquesta zona d'osseres contindrà les restes exhumades, disposades en nínxols individuals perfectament classificats i etiquetats. S'ha establert un sistema de classificació que permeta als professionals que estan investigant dur a terme un seguiment que possibilita la identificació posterior amb noves mostres d'ADN, que estaran conservades en el Banc d'ADN de la Generalitat Valenciana. A més, reunirà les condicions necessàries per a assegurar la conservació de les restes òssies, així com facilitar-ne l'accés per a futures proves. Dins de l'espai del Memorial hi ha dissenyat un xicotet espai expositiu per a contindre informació. De la mateixa manera, a través de panells, podrem veure objectes exhumats, fotografies i fins i tot una projecció audiovisual. Amb això busquem que les persones que visiten aquest Memorial puguen també adquirir coneixement sobre els crims de lesa humanitat comesos a Paterna. En aquest espai es farà esment d'altres llocs de memòria de la Comunitat Valenciana, creant així un nexa d'unió entre tots ells.

Amb la creació d'aquest Memorial les famílies agrupades en la Plataforma d'Associacions de Familiars de les Víctimes del Franquisme de les Fosses Comunes de Paterna vam aconseguir una fita important, com és ara el reconeixement a totes i cada una d'aquestes 2.238 persones que van ser cruelment assassinades pel règim franquista per defensar els valors de llibertat, igualtat i progrés que representa la II República espanyola.

La història del meu avi

Durant aquests últims anys, moltes persones interessades per les nostres històries s'han acostat a nosaltres. Documentalistes, fotògrafes, periodistes, cineastes, músiques, escriptores, artistes, entre altres disciplines professionals, que ens han demanat que els contàrem les nostres històries familiars, i elles ens han acompanyat i escoltat amb molta delicadesa i empatia. Això, a més de servir-nos de reconeixement i a vegades de teràpia, ens ha sigut de gran ajuda per a poder així anar recopilant cada un d'aquests microrelats familiars i poder reconstruir la història ocultada del nostre país. La història dels vençuts. La història que no es conta en els llibres de text i que fins no fa molt de temps havia romàs en la intimitat de les llars.

I les històries es repeteixen: pors i silencis per a poder sobreviure. Tantes dones, esposes i filles que van emmalaltir de dolor, que van haver de deixar el seu poble perquè les repudiaven. La història de la meua família n'és una més. Ma mare només parlava l'1 de novembre, quan visitàvem el cementeri de Paterna. Segurament estar allí li donava seguretat, i sentia la necessitat de parlar i compartir sentiments, records que deixava aflorar, sentiments que després reprimia quan arribàvem a casa. Fora d'aquell moment, quan li preguntàvem no volia parlar, ens deia que no se'n recordava.

El meu avi, José Orts Alberto, és un dels 2.238 que jauen en les fosses del cementeri de Paterna. Va ser assassinat en el Terror el 23 d'octubre de 1940 i llançat a la fossa comuna 120. Els meus avis formaven una família feliç, de classe humil i treballadora. En acabar la guerra van ser empresonats, i els seus quatre fills —de 16, 13, 5 i 3 anys— es van quedar a càrrec dels seus avis. Quan van afusellar el meu avi, la seua dona, Asunción Granell Martí, estava presonera en el Convent de Santa Clara, per ser dona de roig. En 1942 li van comunicar el sobreseïment provisional al no haver trobat proves contra els delictes que l'acusaven. Ma mare sempre ens ha contat amb pena que li agradava molt anar al col·legi,

però va haver de deixar-lo per a posar-se a netejar en casa de gent rica, i recorda com li feien tornar a netejar el pis agenollada si no el deixava bé. Tenia a penes cinc anys.

El dia que van assassinar el meu avi estaven allí els seus germans majors. No sabem si és que sabien que aquell dia l'anaven a matar o és que anaven tots els dies. Hi ha tants buits en les nostres històries. Sabem pels relats d'altres famílies que hi havia dones que portaven al coll el taüt dia rere dia. Aquell dimecres van assassinar en el Terror cinquanta-set persones. Van traslladar els seus cossos pel camí de la sang fins a arribar a les fosses del terror, fosses que havien sigut excavades de forma planificada pels mateixos que van excavar les coves de Paterna, segons hem pogut saber. Una vegada en el cementeri, deixaven els cossos i les famílies que hi estaven buscaven els seus. Un d'ells era el meu avi. En els papers que hem pogut llegir, vam veure que el seu cos presentava orificis de bala en el cap i el tòrax, produïts pel tir de gràcia.

Els meus tios, amb dèsset i catorze anys, van poder arrebregar el cos de son pare, netejar-lo i arreglar-lo per a ser enterrat amb un poc de dignitat. A més, aconseguiren escriure el seu nom en un paper i ficar-lo dins d'una botella que deixarien al costat del cos del meu avi. Aquests detalls revelen ja la intenció de voler exhumar-lo per a així poder traslladar-lo a Meliana, el seu poble natal. Ens ha costat huitanta-dos anys poder dur-ho a terme. El meu avi, juntament amb altres companys que estaven allí van ser soterrats en la fossa 120. La meticulositat amb què van ser soterrats coincideix amb les històries orals de l'enterrador Leoncio Badía, que segurament va ser el que va dur a terme la tasca. De les altres cinquanta-set persones que van ser assassinades aquell dia, algunes van poder ser soterrades en fosses individuals, gràcies a l'esforç de les seues famílies que es trobaven en el cementeri, i la resta van ser llançades a la fossa 128, una de les més grans del cementeri.

Elles, les mares i esposes, es van encarregar de preparar uns taulellets de Manises on posarien el

nom, l’edat, l’ofici i la localitat. Amb aquests taulellets van cobrir les fosses del terror, donant així aparença d’enterrament normal. Les botelletes i els taulellets col·locats van ser actes d’amor, de supervivència i de lluita silenciosa. El silenci va ser la tònica habitual. En la meua família el que sabíem del meu avi era molt poc, a casa sentíem dir: “Un veí el va delatar”...; o que un company, en acabar la guerra, li va dir de fugir, i el meu avi li va contestar: “jo no me’n vaig, no he fet res”. La veritat és que no es van amagar, no van voler anar-se’n perquè no havien comés cap delictes, i per això no temien que els passara res. Però els va passar.

Ma mare, Amparo Orts, ens conta aquestes xicotetes històries: “Recorde anar a vore mon pare a la presó, era un corredor llarg, em portava als muscles, i vam anar fins a un quartet xicotet, damunt del llit hi havia una bosseta de llanda que havia fet, era un regal per a mi, el vaig gastar fins que es va trencar. No recorde res més d’ell. [...] Visitàvem el cementeri l’1 de novembre, anàvem en el trenet, estava ple de dones vestides de negre, endolades. Venien de tots els racons de la Comunitat Valenciana. M’amagava baix de la falda de ma mare perquè no em viera el revisor. [...] Portàvem un saquet amb un rosegonet, passàvem el dia a Paterna. Jugàvem entre les tombes, i a vegades anàvem al Terror. Allí véiem trossos de sang gran, com gelatina”.

Una de les que més em va impactar, pel sofriment i les humiliacions que van haver de patir, va ser quan ens va contar el següent: “Posàvem les fotos d’ells sobre la tomba i ens tocava guardar-los quan passava la processó i la guàrdia civil perquè ens les trencaven amb el mosquetó, i ens deien que què féiem allí, que allí només hi havia gossos enterrats”.

La família conserva una fotografia on podem veure les mares, viudes i òrfenes als peus de la fossa. Dones amb cara de pena i tristor; però, al mateix temps, dones fortes i lluitadores que van poder tirar avant elles a soles les seues famílies, a pesar de les dificultats que els posaven per patir l’estigma de ser dones de rojos. Elles són les heroïnes

i les primeres guardianes de la memòria. Quan va morir Franco, la meua àvia va intentar obrir la fossa per a poder recuperar el cos, però no va poder. Això sí, va deixar preparada a Meliana la làpida amb la foto i el nom d’ell sempre amb l’esperança de poder fer-ho. Al voltant de l’any 2015 ma mare va veure en el periòdic que anaven a obrir una fossa a Paterna, i amb el periòdic en la mà i mirant-me als ulls em va demanar que férem alguna cosa pel iaio i acabar ja amb aquest malson. Un malson que durava quasi huitanta anys. A partir d’aquell dia vam començar a contactar amb altres famílies, amb persones simpatitzants que ens van poder orientar sobre com començar. Famílies, historiadors, documentalistes, arqueòlegs, antropòlegs, tots units per una causa que portava tants anys silenciada. Van ser els inicis del Moviment Memorialista de Paterna.

Em vaig posar a investigar, no sabia res de la història del meu avi, només el que m’havien contat sobre que un veí el va denunciar. Se’m va ocórrer posar el nom del meu avi en internet. Em va fer un tomb el cor quan vaig veure el seu nom en un web del Ministeri de Cultura, en el portal PARES. Havia sigut condemnat a mort per ser el president del Comité de Defensa del Partit Comunista de Meliana. Vaig preguntar en casa, ma mare no en sabia res i els seus germans ja havien mort, ja no quedava ningú que poguera contestar-nos a totes les preguntes que teníem. Vam començar a buscar la resta de familiars dels homes que estaven soterrats amb el meu avi en la fossa 120. Vam apegar cartells, vam posar missatges en xarxes socials, vam parlar amb l’Ajuntament i, a poc a poc, vam anar trobant més familiars. Ja n’érem prou per a crear l’associació, i per fi ens vam agrupar en l’Associació de Familiars de Víctimes del Franquisme de la Fossa Comuna núm. 120 de Paterna.

Els familiars començàvem a ser els promotors de les exhumacions, ja que el Govern no se n’encarregava. Haviem de buscar finançament i vam començar a fer una gran quantitat de tràmits burocràtics. Alta de l’associació, alta en Hisenda, NIF, certificat digital, etc. Una cosa que semblava senzilla s’estava complicant, i requeria el

seu temps d’espera, dedicació i preparació. Una vegada resoltos aquests tràmits, vam buscar els professionals que anaven a redactar el projecte d’exhumació i identificació. Vam haver de fer tasques d’investigació sol·licitant els expedients carceraris, el juí sumaríssim que estava en el Ministeri de Defensa a Madrid, llegir les actes municipals d’aquells anys. Vam poder constatar que, tot i ser civils, van ser jutjats per un tribunal militar en un juí sense garanties legals. A més, van ser condemnats per adhesió a la rebel·lió, quina paradoxa. Vam descobrir així que els nostres familiars havien sigut l’últim equip de govern municipal de la República a Meliana: eren els alcaldes, regidors, de la CNT, persones implicades amb els seus familiars i els seus veïns, i per això van ser executats. Homes que van morir per defensar la llibertat, la igualtat i el progrés.

Les tasques d’exhumació van començar al setembre del 2020 per l’associació científica Arqueo-Anthro. Durant els 16 dies que va durar aquest procés, els meus pares s’alçaven prompte per a poder estar en l’exhumació a peu de fossa des de primera hora. Ma mare s’assentava en una cadira, mirava i preguntava als arqueòlegs per cada detall, cada avanç, etc. Durant aquest temps no va plorar; tot això per a ella era com un alliberament. En acabar les tasques d’exhumació els arqueòlegs van trobar dèsset cossos, en lloc dels tretze que constaven en el registre civil i en els noms de la làpida. Quatre homes sense nom, sense identitat. La repressió franquista, a més d’assassinar-los, havia aconseguit que foren oblidats. Els treballs d’identificació amb les proves d’ADN només havien aconseguit confirmar set de les víctimes. Segons el codirector de l’excavació, l’arqueòleg Àlex Calpe, podríem identificar dos cossos més, però la resta no sabem qui són ni on estan les seues famílies. Les famílies que hem pogut recuperar el nostre familiar no ens quedarem ací, continuarem investigant i treballant per a poder identificar la resta de companys.

Ma mare, Amparo Orts Granell, de huitanta-sis anys, el dia que van finalitzar les tasques, amb la fossa buida, va llançar un ramell de flors dins, i ens va dir: “Ho hem fet pel iaio i la iaia, no em

pensava que arribaria a vore-ho, pensava que em moriria abans. Com Liber, que va començar amb nosaltres, i ha mort sense poder arribar a vore-ho”. Liber era una de les xiquetes que jugava amb ella quan anaven a Paterna l’1 de novembre. Des que vam començar amb aquest procés hem perdut pel camí tres dels fills, ja tenien quasi 90 anys. Aquesta societat ha tardat massa a afrontar i resoldre aquesta situació. El meu avi va ser identificat i soterrat amb la seua dona el 28 de febrer del 2022. Ma mare ha pogut fer el dol, ha curat una ferida que tenia oberta des de feia massa temps. El dia que li van entregar la caixa amb les seues restes, la va abraçar, el va besar i va poder despedir-se’n. Ara està en pau.

Ens diuen que per què volem remoure el passat. La resposta és senzilla i humana: perquè volem soterrar els nostres junts, poder portar-los flors i visitar-ne la tomba, poder fer el dol, fer la despedida que no ens van permetre, que ens van robar. Nosaltres, la tercera generació, lluitem perquè els fills i les filles puguin veure per fi complit el seu desig de soterrar el pare amb la mare. No ens mou el rancor, ens mou l’amor a les nostres mares i pares, que van ser els fills d’aquesta guerra. Les nostres institucions democràtiques han començat molt tard, i han d’afanyar-se, els fills tenen ja més de huitanta-cinc anys, i se’ns n’estan anant sense que vegem complit el seu desig de soterrar son pare amb sa mare.

La plataforma

Les famílies que vam començar amb el Moviment Memorialista de Paterna ens vam constituir com a Plataforma d’Associacions de Familiars de Víctimes del Franquisme de les Fosses Comunes de Paterna el 4 de març del 2019. Actualment agrupem més de vint associacions i som prop de set-centes cinquanta famílies. L’article 4 dels nostres estatuts expressa com a primer fi de la Plataforma: “Aconseguir que els processos d’exhumació de les més de vint fosses actualment en procés d’exhumació i investigació antropològica i genètica, i de les que puguin aparèixer en un futur en el Cementeri de Paterna, culminen amb normalitat i igualtat, restituint l’espai a la seua si-

tuació original, amb la dignificació que preveuen les lleis de la Memòria estatal i autonòmica”. A més d’aconseguir protecció sobre les fosses del cementeri com a lloc de la memòria” i “protegir la dignitat de persones i llocs afectats per la repressió, dins de les activitats memorialistes”.

Volíem tindre una veu única davant les diverses administracions públiques, i ser un nexa d’unió entre les diverses associacions per a ajudar-nos i assessorar-nos sobre els passos a seguir en els processos d’exhumació i identificació. Necessitàvem unir-nos per a ser més forts i més eficients. Es tractava de consolidar la lluita silenciosa que van començar elles en 1939, quan es van produir els primers afusellaments. Gràcies a les nostres àvies i mares s’ha conservat aquest espai, i nosaltres, les famílies, hem heretat aquest llegat. Per ells i per elles guardarem aquest espai de les fosses del terror perquè generacions futures puguin conèixer el que hi va succeir. Sentim que ens uneix una força interior, que ens fa sentir com a part d’una gran família. Treballem i lluitem per cada un dels 2.238, com si cada un d’ells fora el nostre avantpassat afusellat. A vegades fem broma que si els nostres familiars pogueren veure’ns estarien orgullosos de les seues filles i fills, dels seus nets i netes, dels seus nebots i nebodes. Ells i elles ens han unit.

Des del 2012 quan van començar les primeres exhumacions amb metodologia científica s’han exhumat vora mil dos-cents cossos. Mentre queden fosses per exhumar i famílies per recuperar el seu cos continuarem treballant en aquest procés. Amb la consolidació del moviment memorialista de Paterna vam començar a finals del 2018 a organitzar concentracions en la plaça de la Mare de Déu cada últim divendres de mes, de 19 h a 20 h. Hi vam crear un espai idoni per a divulgar el que havia ocorregut durant la dictadura a Paterna. Cada divendres es llegien cinquanta noms dels 2.238, i es donava informació sobre el poble de procedència, la professió i l’edat de la persona afusellada. Els familiars que així ho desitjaven llegien en veu alta les cartes de despedida escrites des de la cel·la quan sabien que anaven a ser afusellats. Correspondència on demanaven

a les seues esposes que cuidaren dels seus fills i filles, que els educaren sense rancor, on deien que eren innocents i demanaven perdó per als seus botxins, on es despedien dels seus pares i els seus familiars. Durant la lectura es produïen moments molt emotius.

En diverses ocasions el cantautor Pau Alabajos hi va participar, i ens va fer un regal molt especial amb la seua composició “Fosses del silenci”, que es va convertir en la cançó de les famílies de la Plataforma.

Fosses del silenci
passen per damunt,
sense cap contemplació,
profanant la nostra història
amb absoluta impunitat,
la justícia es tapa els ulls:
quatre dècades després
els crims de la dictadura
encara no han sigut jutjats.

No descansarem,
seguirem recuperant
la memòria saquejada.
Exhumarem la veritat,
traurem a la llum del dia
les ferides del passat,
que encara resten obertes
i mai no deixen de sagnar.

Perduraran les conviccions,
amb noms i cognoms,
de milers de persones
que no van renunciar
a la seua llibertat,
que van morir sordament
lluny del camp de batalla.

Encara queda gent
que vol seguir investigant,
que no es conforma amb el silenci
com a única versió oficial.
Encara queda molta gent
que continua escorcollant
tots els registres del franquisme
cercant-hi els seus familiars.

Inevitablement
arribarà un dia en què els murs
que s’han alçat sobre les fosses
començaran a trontollar.
Els mausoleus de la vergonya
cauran pel seu propi pes,
perquè quan la terra brama
fa remoure els fonaments.

Perduraran les conviccions,
amb noms i cognoms,
de milers de persones
que no van posar preu
a la seua dignitat,
que van morir sordament
lluny del camp de batalla.

Com a entitat memorialista que som, a més de vetlar per les exhumacions de les fosses, organitzem projectes i iniciatives relacionats amb la promoció i difusió de la memòria històrica i democràtica valenciana. Un dels més bonics va ser l’homenatge a Leoncio Badía Navarro al maig del 2019. Volíem mostrar a la seua família el nostre agraïment per la seua inestimable labor durant el període en què va ser enterrador en el cementeri de Paterna. Segons ens va contar la seua família, Leoncio tenia trenta-quatre anys quan, acabada la guerra, el nou alcalde de Paterna li va dir: “Rojo, si quieres trabajo, vete al cementerio a enterrar a los tuyos”. Durant el període que va dur a terme les tasques d’enterrador, Leoncio deixava que les famílies que estaven presents llavaren els cossos, els posava en caixes de fusta, col·locava xicotetes botelles de vidre amb els seus noms al costat dels cadàvers o els retallava trossos de roba i arreplegava els objectes que portaven per a entregar-los a les famílies que vivien més lluny i arribaven més tard a demanar informació sobre la fossa on els havia inhumat.

Fa uns anys vam tindre la sort de poder conèixer la seua filla Maruja Badía. Maruja va estar molt unida a son pare, i coneixia el dolor i l’amargor que li va causar haver de fer aquest treball, el dolor i la tristota que el va acompanyar tota la vida. Un dia li vaig preguntar a Maruja que havia supo-

sat per a ella conèixer-nos, i emocionada em va dir el següent: “Encara que jo coneixia mon pare, conèixer-vos a vosaltres m’ha confirmat el que jo pensava d’ell, escoltant les persones com em conteu que, gràcies a mon pare, heu sabut on estava el vostre familiar, ensenyant-me els trossets de retalls que mon pare guardava per a després donar-vos-els a vosaltres, i que encara els conserveu. Per a mi sou família, heu tingut alguna cosa a veure amb mon pare, encara que siga una part trista. L’afecte que la gent té cap a mon pare m’emociona”. Entre Maruja Badía i nosaltres s’ha produït un fort llaç, una profunda amistat, ja que, com diu ella, som part d’una gran família.

Des de la Plataforma hem estat treballant en una exposició itinerant amb el títol “El silenci trencat: les fosses de Paterna”, on tenim una secció especial sobre aquest gran home, on volem donar a conèixer així la seua humanitat en temps tan foscos. Amb aquesta exposició i a través de fotografies, vídeos, documents i cartes de despedida pretenem divulgar i portar la nostra veu a tots els racons on estiguen interessats a saber i conèixer aquesta història tants anys ocultada. Completem aquesta mostra amb conferències i visites guiades. Hem recorregut ja diversos llocs de la Comunitat Valenciana, com Pedreguer, Alboraia, Meliana, València, Vallibona, i fins i tot l’hem portada a Hannover a Alemanya. La gent mostra gran interès en veure l’exposició, i se sorprén del silenci mantingut durant tants anys estant ja en democràcia.

Juntament amb la Coordinadora d’Associacions Memorialistes de la Comunitat Valenciana participem en el projecte Missions de la Memòria en els centres educatius de la Comunitat Valenciana, contant les nostres històries personals perquè l’alumnat veja i entenga la repressió exercida per la dictadura franquista. Intentem contar històries familiars de la localitat on s’imparteix la xarrada perquè així vegem i entenguen la repressió de la dictadura i la dimensió que va tindre. És molt gratificant quan, en finalitzar les xarrades, ens agraïxen la tasca que estem fent, i ens animen a seguir. Hem sigut guardonats també amb el XXVIII Premi d’Honor per la Defensa de les Llibertats i la

Solidaritat de la Vila de Pedreguer, del qual estem molt orgullosos i agraïts. Ens movem i treballem portant les nostres demandes a diferents governs i institucions. Hem anat al Congrés dels Diputats, a Madrid, per a portar la nostra veu al Govern d'Espanya. En 2018 vam estar en el Parlament Europeu, a Brussel·les, per a demanar la justícia que se'ns estava negant en el nostre país. També ens hem adherit a la querella argentina contra els crims del franquisme. Actualment estem treballant amb la Generalitat Valenciana, la Diputació de València i l'Ajuntament de Paterna.

Hem participat activament en les consultes públiques de les lleis de la memòria democràtica estatal i valenciana perquè volem que se senta la nostra veu. Volem que siga l'Estat el promotor, i que actue d'ofici en l'exhumació de fosses. Necessitem que es faça justícia, se sàpia la veritat i es repare el nom de totes les persones que van ser represaliades pel franquisme.

Tenim clar quins són els nostres objectius:

- ... Volem trencar el silenci d'aquests anys.
- ... Volem que la gent alce la seua veu i conte les seues històries.
- ... No pararem fins que els nostres familiars estiguen soterrats dignament.

Agraïments:

- Als equips que hui dia "minen la terra fins a trobar-los, desemmordassar-los i tornar-los" (*)
- A Vicent Gabarda pel seu treball i dedicació en el seu llibre Els afusellaments al País Valencià.
- A l'Ajuntament de Paterna.
- A la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València.
- A totes les organitzacions polítiques, sindicats i associacions memorialistes que ens han donat suport.
- A la Coordinadora d'Associacions de la Memòria Democràtica del País Valencià.
- A la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica,

Gràcies a totes per acompanyar-nos en aquest llarg camí, pel vostre suport incondicional i la vostra inestimable ajuda.

(*) Miguel Hernández, "Elegía a Ramón Sijé".

La PLATAFORMA DE ASOCIACIONES DE FAMILIARES DE VICTIMAS DEL FRANQUISMO DE LAS FOSAS COMUNES DE PATERNA és una federació d'associacions de familiars de les víctimes del franquisme enterrades en les diferents fosses de Paterna.

La Plataforma es va constituir el dia 4 de març de 2019 i reuneix més de 500 famílies repartides per tot el territori espanyol.
Foto Eloy Ariza

Juan Luis Porcar Orihuela
Grup per la Recerca de la Memòria Històrica
de Castelló.

Fossa de l'antic cementeri civil de Castelló abans d'iniciar-se les campanyes d'exhumacions. Es poden distingir les diferents files que van començar a utilitzar-se l'any 1939 per soterrar a centenars de víctimes de la repressió franquista. Arxiu fotogràfic del GRMHC

L'11 de gener de 2022 van ser exhumades al cementeri civil de Castelló les restes de José Hernández Merlo, qui va ser president del Consell Provincial de Castelló (organisme que durant la Guerra Civil va substituir a la Diputació Provincial), regidor de la ciutat de Castelló i destacat dirigent del Partit Socialista i la UGT. Va ser un dia especial i emotiu pels seus familiars, que portaven tota una vida esperant aquell moment i que la rehabilitació social i pública del seu avi fora una realitat, i es va materialitzar en el marc de les campanyes d'exhumacions de víctimes de la repressió franquista que impulsa el Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló des de 2018 amb projectes que compten amb el suport de les administracions públiques, primerament l'Ajuntament de Castelló i posteriorment la Generalitat Valenciana i la Diputació.¹

José Hernández Merlo.
Afusellat el 1941 i exhumades
les seues restes 80 anys
després. Fotografia cedida per
la família.

El conegut com a "cementeri civil" de Castelló va acollir durant la postguerra les restes de 530 represaliats del total de 971 que van ser soterrats al cementeri de la ciutat, la major part afusellats al llit del Riu Sec, a pocs metres del recinte, però també alguns represaliats van ser morts a la presó de Castelló o assassinats en la conjuntura de la repressió de la guerrilla antifranquista. Aquest recinte des de fa pocs anys, a iniciativa d'aquesta associació memorialística abans citada i amb la col·laboració del consistori de la ciutat es va convertir en un espai de memòria i juntament amb el Riu Sec (el lloc abans citat on afusellaven a aquestes víctimes) està senyalitzat com a tal.

¹ <https://memoriacastello.cat/finalitza-la-campanya-dexhumacions-ajuntament-de-castello-diputacio-2021-al-cementeri-civil-de-castello/>

Aquestes iniciatives s'emmarquen en les polítiques de memòria que els últims anys han desenvolupat les administracions municipals, autonòmica i provincial a Castelló. Molts llocs de memòria com aquests van ser escenari de crims contra la humanitat i violacions dels drets humans en el context de la Guerra Civil i la Dictadura Franquista i assumeixen una importància fonamental com a repositori de la memòria dels fets del passat i un referent geogràfic carregat de significat.² L'Estat i les diferents administracions autonòmiques i locals tenen el deure d'identificar-los, rehabilitar-los, conservar-los i posar-los en valor com a part fonamental del deure de recordar per a preservar de l'oblit la memòria col·lectiva i de manera que no hi haja lloc per a l'aparició i difusió de tesis negacionistes. Per açò, polítiques públiques que valoren els llocs de memòria són importants per a una comunitat perquè responen a un context històric i polític de construcció de societats democràtiques mitjançant la participació col·lectiva, trencant els silencis i impulsant una cultura de la pau, possibiliten també una tasca reparatòria envers les víctimes, i representen importants eines educatives i culturals dirigides, especialment, a les noves generacions.³

Exhumacions al cementeri civil de castelló. La memòria recuperada

Les fosses de la Guerra Civil i del franquisme representen un exemple de treball interdisciplinari i de memòria històrica. Un exemple d'espai històric, al qual s'uneix l'àmbit de la justícia i dels drets humans en estar directament vinculades a episodis tràgics que poden derivar en processos de justícia i reparació a demanda de familiars de les víctimes que hi ha soterrades.⁴ Les exhumaci-

ons en les fosses d'aquest cementeri civil que han tingut un important impacte mediàtic, han evidenciat amb incontestables proves la magnitud i crueltat de la repressió, estan experimentant un important impuls amb el suport de les administracions, però en cap cas comparable amb la política de memòria i exhumacions que va impulsar el règim franquista finalitzada la Guerra Civil, que va comportar una mobilització de recursos humans, materials i econòmics compartida per totes les administracions del nou estat franquista i amb el suport i participació fonamental de l'Església Catòlica.

També hem de tenir en compte i no és aliè a aquesta problemàtica, que les fosses comunes són encara actualment escenaris que necessiten una protecció legal, que en regule la investigació des d'una perspectiva arqueològica. La normativa que trobem a la Llei de memòria històrica estatal 52/2007, més concretament referida a les exhumacions en els articles 11-14, estableix que les administracions públiques estan obligades a facilitar als descendents directes de les víctimes que així ho sol·liciten aquelles activitats de indagació, localització i identificació de les persones desaparegudes violentament durant la Guerra Civil o la repressió política posterior i el parador de la qual s'ignore. Malgrat que la Llei es va desenvolupar posteriorment en un protocol d'actuació per les exhumacions i que estableix que les troballes es posaran immediatament en coneixement de les autoritats administratives i judicials competents, en la pràctica legalitza un model de subcontractació dels drets humans pel qual l'Estat facilita assistència i finançament limitat al mateix temps que transfereix la responsabilitat de la investigació, les identifications, les exhumacions i la gestió global de les restes dels executats a les associacions i grups de familiars i, en última instància, als equips tècnics que col·laboren amb ells.⁵ Actualment, s'acaba d'aprovar una nova normativa estatal de memòria democràtica més ambiciosa i, paral·lelament, s'han creat lleis autonòmiques

Leioa: Universidad del País Vasco.

5 Ferrándiz Francisco (2019). "Exhumar la derrota: fosas comunes de la guerra civil en la España del siglo XXI", en *Éndoxa. Series Filosóficas*, 44, p. 30.

que regulen aquesta matèria, com la Llei de Memòria Democràtica de la Comunitat Valenciana 14/2017, del 10 de novembre. S'han generat unes bases en un decret en el qual està treballant la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica per a normativitzar en tot moment els passos que cal seguir a l'hora d'emprendre l'excavació i l'exhumació d'una fossa amb víctimes de la Guerra Civil i la dictadura, que es farà mitjançant el recentment creat Institut Valencià de la Memòria Democràtica, els Drets Humans i les Llibertats Públiques, el qual està previst que s'ocuparà de la recerca documental i registral de les víctimes desaparegudes durant la Guerra civil, la dictadura franquista, fins a l'entrada en vigor de la Constitució de 1978, la recerca i localització de les restes de les persones desaparegudes mitjançant la realització d'estudis històrics, arqueològics i antropològics pertinents, l'exhumació, si escau, de les restes de les persones desaparegudes mitjançant les excavacions necessàries, la identificació, si escau, de les restes mitjançant les anàlisis antropològiques, històriques, biològiques i genètiques, la restitució de les restes de les víctimes desaparegudes als i les familiars que ho sol·liciten així com la inhumació de les restes que no siguen reclamades ni identificades, i la senyalització, la dignificació i la declaració com a llocs de la memòria de la Comunitat Valenciana de les fosses o indrets on es puguin localitzar restes de víctimes desaparegudes. És urgent, doncs, avançar en la regulació i protecció de les fosses per a recuperar la memòria, i l'existència, de totes aquelles persones que estan encara soterrades sense identitat.

La lluita contra l'oblit: la memòria dels polítics republicans

En aquestes fosses del cementeri civil de Castelló també es troben alguns altres càrrecs polítics representants d'institucions republicanes del moment i nombrosos alcaldes republicans de localitats de les comarques de Castelló com Domingo Borrás alcalde de Morella, Vicente Martorell de Santa Magdalena, Joaquín Paulo de Càlig, Miguel Carceller de Salzedella, Ernesto Centelles de Benassal, Vicente Chorva de L'Alcora, Casimiro

Exhumació el 29 de desembre de 2021 de les restes de Domingo Borrás Pascual, alcalde de Morella durant part de 1936 i 1937. D'esquerra a dreta dos dels seus familiars i l'alcalde de Morella en tercer lloc. Arxiu fotogràfic del GRMH

Isidro de Llucena, José Casañ de Benicàssim, Joaquín Marco de La Vall d'Uixó, José Llach de Villahermosa, José Díaz i Narciso Casabó de Xilxes, Vicente Cervera de Nules, José Balaguer de Suera, i Ignacio Marín d'Altura entre altres. Alguns d'ells ja han segut exhumats i altres ho seran pròximament. A les fosses de la zona que en aquell moment era la part catòlica del cementeri de Castelló, van ser soterrats també altres alcaldes de la província, els quals no poden ser exhumats ni recuperades les seues restes al ser traslladades a l'ossari durant la dècada dels quaranta, pocs anys després de la seua mort.

El fet de posar nom i cognoms a cada cos recuperat, edat, localitat de procedència, de poder buscar i conèixer els familiars, en definitiva, el fet de reinserir-los a la societat, ha sigut l'element necessari que ha servit per a despertar una memòria amagada, conscientment o inconscientment, en la memòria dels llocs i poblacions on van succeir els fets violents, però també en la memòria col·lectiva de tota la societat.

En el marc de les polítiques de memòria abans comentades cal destacar la tasca reparatòria que

2 Fernández Salinas, Víctor; Silva, Rocío (2020). "Conmemoración, patrimonio y espacio. Los lugares de memoria histórica y democrática de Andalucía", en *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*.

3 Porcar Orihuela, Juan Luis (2021): *Els Ports, franquisme i repressió, ciutadania i memòria*. Benicarló, Onada

4 Etxeberria, Francisco; Solé, Queralt (2019). "Fosas comunes de la Guerra Civil en el siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación", en *História Contemporânea*, 60.

suposa el reconeixement públic de les institucions, com és el cas de la Diputació de Castelló donant suport a les campanyes i acompanyant a la família de José Hernández Merlo en el moment de l'exhumació, com també han fet els ajuntaments de Morella, L'Alcora, Forcall, Altura, Almassora i Benicarló entre altres, acompanyant en aquests emotius moments a les famílies dels que van ser els seus alcaldes i de veïns del poble represaliats, i com també ha fet la regidora de Memòria de l'Ajuntament de Castelló acompanyant a molts familiars de víctimes exhumades durant les diferents campanyes d'exhumació. No obstant això, són també nombrosos els casos en els quals altres ajuntaments han mirat cap a altre costat i han reaccionat amb el silenci i la indiferència davant d'aquests moments històrics. La profunda petjada que ha deixat la violència política en el teixit social, polític i emocional del país després de tants anys, amb la instrumentalització política d'aquests fets per alguns partits, influeix en la forma i les dificultats que troba la societat encara actualment a l'hora de normalitzar rituals de reparació, de localitzar i identificar els cossos, d'expressar públicament el dol, i de transformar la memòria oculta, íntima i marginada en coneixement públic i social.

Un altre important dirigent polític republicà castellonenc que va ser vicepresident de la Diputació de Castelló, Joaquín Marco Tur, es troba encara a les fosses del cementeri civil, i la seua família amb la seua filla Ana al capdavant, esperen el moment de la seua exhumació i de la reparació pública de la seua figura, comptant amb el suport en aquest cas de l'alcalde de la Vall d'Uixó i diputada provincial de Memòria Històrica, que acompanya a la família en la realització de les gestions per recuperar les seues restes.

Marco Tur va ostentar a més el càrrec d'alcalde-president del consell municipal de la Vall d'Uixó des del dia 18 d'agost de 1936, membre del Partit Socialista i la UGT, diputat provincial de Cultura a la Diputació de Castelló, en aquell moment anomenada Consell Provincial, tenint també el càrrec de president de la Junta de Protecció i Conservació del Tresor Artístic Nacional,

Joaquim Marco Tur, destacat polític del Partit Socialista i la UGT a l'àmbit provincial durant la Segona República i la Guerra Civil. Va ser president del Centre Obrer, durant 1936 i part de 1937 va ser alcalde de la Vall d'Uixó, president del Comité Executiu Antifeixista i president del Consell Municipal. Va ser també en 1937 i 1938 conseller de Cultura del Consell Provincial i president de la Junta Delegada d'Incautació,

Protecció i Salvament del Tresor Artístic de Castelló. Va ser detingut, empresonat, condemnat a mort i afusellat el 21 de maig de 1940. Arxiu Històric Provincial de Castelló

Matías Sangüesa, el 4rt de peu de dreta a esquerra, a la porta dels Apòstols de l'Arxiprestal de Morella en 1933, durant la visita del ministre Claudio Sánchez Albornoz a la ciutat. Arxiu Pascual

organisme que es va encarregar de recollir i protegir nombroses obres d'art, sobretot procedents d'institucions religioses, que d'altra banda haurien estat robades o destruïdes.

El president de la Diputació de Castelló anterior a Hernández Merlo va ser el destacat polític d'Izquierda Republicana Matías Sangüesa, alcalde de Morella durant gran part de la República,⁶ reconegut per la seua tasca política per impulsar el desenvolupament de la província i especialment

⁶ Reconegut en el capítol 12 del programa #ElMur, ens noms de la memòria: *Matías Sangüesa, un alcalde model per a la República.*

de comarques de l'interior com la dels Ports en diferents àmbits, com els relatius a la política d'infraestructures i comunicacions, i l'impuls en l'àmbit educatiu i de la sanitat. Sangüesa va ser un dels protagonistes en l'elaboració d'un estatut d'autonomia del País Valencià, un projecte aturat el juliol de 1936 amb el colp d'estat que va suposar l'inici de la Guerra Civil. Matías Sangüesa es va convertir en definitiva, en una personalitat política que transcendeix l'àmbit provincial. També d'Izquierda Republicana era el reconegut diputat a Corts i advocat laboralista Francesc Casas Sala,⁷ una figura de gran prestigi que com Sangüesa, superava la seua personalitat política l'àmbit provincial. Casas Sala, natural de Manresa, va viure alguns anys desterrat a Alcalà de Xivert, després a Castelló on va intervenir en diverses causes obreres. De discurs brillant, la seua relevància política en la ciutat era important i apareix sovint en esdeveniments polítics, socials i notícies de premsa,⁸ convertint-se en un personatge molt popular en la ciutat als anys 30 a nivell polític i com a defensor de la classe treballadora en litigis laborals. A l'inici de la guerra civil va ser un dels impulsors i el màxim dirigent polític de la columna de milicians que es va formar a Castelló per a dirigir-se al front de Terol amb l'objectiu d'assegurar la ciutat de Terol com a lleial a la República.

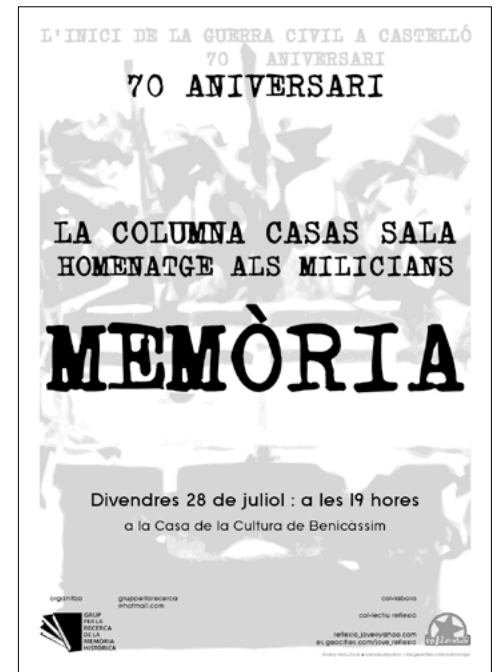
Els dos, Sangüesa i Casas Sala, van morir durant la guerra, però en circumstàncies diferents, mentre el primer va morir de malaltia i després d'una operació quirúrgica d'urgència el desembre de 1937, el segon va ser afusellat pels revoltats a Terol l'1 d'agost de 1936 després de ser detingut a la Pobla de Valverde a causa de la traïció de la Guàrdia Civil envers la columna de milicians, que formada a Castelló i Sagunt, va iniciar la seua marxa el 25 de juliol avançant cap el front de Terol de la qual era el màxim responsable polític.

⁷ També protagonista del capítol 5 d'ElMur, els noms de la memòria: *Casas Sala, traïció i mort en l'auxili de la República.*

⁸ Porcar Orihuela, Juan Luis (2007). La columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló. Millars. Espai I Història, 11(30), p. 45

La columna Casas Sala a Segorbe, el 28 de juliol de 1936, durant la seua marxa cap el front de Terol. Portada de la revista Ahora

Cartell de la jornada d'homenatge a la Columna Casas Sala celebrada a Benicàssim el juliol de 1936, amb motiu del seu 70 aniversari. Arxiu fotogràfic del GRMH

Eren dues figures referents del republicanisme i de l'antifeixisme espanyol i com a tals durant uns mesos van tenir el reconeixement que es mereixien amb diversos homenatges en pobles i ciutats. Els principals carrers de Morella i Castelló portaven els seus noms fins la caiguda de les dues ciutats en mans de l'exèrcit franquista (el carrer Matías Sangüesa donava nom a l'actual

carrer Balasc d'Alagó a la ciutat dels Ports mentre el carrer Casas Sala era l'actual carrer Mayor de la capital de la província), donant també nom a nombrosos carrers de localitats de la província de Castelló. Tot va canviar al caure el territori en poder de les tropes franquistes, mentre a hores d'ara desconeixem on romanen les restes de Casas Sala, les de Matías Sangüesa descansen en un nínxol del cementeri de Morella després de ser recuperades a causa de la profanació de la seua tomba per falangistes segons ens conta la memòria familiar.

L'oblit i la desmemòria pública envers personatges com aquests va continuar finalitzada la Dictadura, i a la repressió patida per ells mateixos i les seues famílies, s'uneix la condemna a la seua invisibilitat, desapareixent els seus noms dels espais públics dels quals per breu espai de temps van ser protagonistes. La reparació que esperaven i demanaven les famílies de molts represaliats no es va produir arribada la democràcia. El moviment de recuperació de la memòria històrica sorgit els primers anys del segle XXI va començar a qüestionar aquesta política de no mirar cap al passat que havia protagonitzat la política espanyola de finals del segle XX. Junta-ment amb la celebració d'actes i homenatges i de la realització de campanyes d'exhumació en diferents llocs de l'Estat, les entitats memorialístiques demanaven igualment la fi de la cultura de la impunitat, que es materialitzava no sols en l'absència de condemnes a criminals franquistes sinó també en el manteniment de noms de carrers dedicats a militars franquistes o en la conservació de simbologia feixista en espais públics i monuments d'alguns pobles i ciutats. A més continuava sent una assignatura pendent per a les administracions, la resignificació d'espais i l'impuls d'una nova nomenclatura reivindicativa de la memòria democràtica i republicana. Solament mitjançant les iniciatives de les pròpies famílies i del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló en el cas de la nostra província es va aconseguir cridar l'atenció a les institucions sobre aquesta anomalia democràtica, i d'aquesta forma es va poder materialitzar la celebració d'actes i la posada en marxa d'accions que van suposar la

reparació pública d'alguns d'aquests personatges polítics víctimes de la repressió franquista.

Així en el cas de Matías Sangüesa es va col·locar la seua imatge en la galeria de retrats de presidents de la Diputació Provincial de Castelló i es van celebrar unes jornades a Morella en la seua memòria amb la participació de la Diputació i de l'ajuntament de la localitat. Actualment alguns membres del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica i del Centre d'Estudis dels Ports preparen una publicació sobre Sangüesa i la Morella que li va tocar viure, que serà editat pròximament.⁹

Tal com es va fer amb relació de la restitució d'honors com a president de la institució provincial de Matías Sangüesa, s'ha fet recentment pel que respecta a la figura d'Hernández Merlo poques setmanes després de l'exhumació dels seus restes, amb la participació de la seua família i de membres de l'associació memorialística.¹⁰ També a l'àmbit municipal s'han realitzat actes de reparació i homenatge amb el mestre i alcalde de Borriana, Vicente Moliner Nadal i de l'alcalde de Vila-real, Pascual Cabrera i de l'alcalde de Fuente la Reina, Emilio Tort,¹¹ o en el cas de l'alcalde d'Altura, Ignacio Marín, que dona nom a un carrer del seu poble i s'ha previst un acte públic de reparació de la seua figura. No obstant això no ha ocorregut el mateix en els casos abans citats amb l'insigne advocat Francesc Casas Sala a la ciutat de Castelló (encara que si s'han portat iniciatives al respecte a Alcalà de Xivert i Benicàssim),¹² ni

⁹ <https://memoriacastello.cat/conmemoracio-del-70-aniversari-de-la-mort-de-matias-sanguesa/>

¹⁰ <https://memoriacastello.cat/jornada-de-mh-a-la-diputacio-de-castello-amb-reconeixement-del-president-represaliat-jose-hernandez-merlo/>

¹¹ <https://memoriacastello.cat/jornada-de-memoria-i-homenatge-a-victimes-del-franquisme-a-fuente-la-reina/>

¹² Casas Sala, molt vinculat a la localitat d'Alcalà de Xivert de la qual va ser veí durant uns anys, va donar nom al grup escolar inaugurat al municipi el 1934, nom que va ser restituit en 1980 i tornat a ser eliminat del centre fa pocs anys a iniciativa de l'ajuntament del Partit Popular a Benicàssim a iniciativa del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló es va celebrar un homenatge i acte a la seua figura i components de la columna de milicians que va encapçalar.

amb l'alcalde de La Vall d'Uixó i diputat de Cultura Joaquín Marco Tur. Els seus noms i la seua trajectòria són desconeguts per a una gran majoria de la població, ja que en cap dels dos casos formen part del nomenclàtor de les seues ciutats, ni han tingut un acte públic de reparació necessari d'acord amb la seua rellevància per conèixer les seues importants aportacions a la ciutadania, i per així aprofundir en la sensibilització i conscienciació de la nostra societat sobre el nostre passat recent durant tants anys ocult.

Reproducció del despatx d'alcaldia de Matías Sangüesa a l'Ajuntament de Morella en el marc de l'exposició històrica i els actes que es van realitzar el desembre de 2007 commemorant el 70 aniversari de la seua mort. Arxiu fotogràfic del GRMHC

L'impuls de la nomenclatura democràtica com a política de memòria

A l'àmbit de les polítiques de memòria pública de reparació, són justament els aspectes relacionats amb la resignificació dels espais públics i de la nomenclatura a les nostres ciutats i pobles els que actualment encara presenten un dèficit de memòria apreciable. Excepte puntuals casos, encara que s'han recuperat molts noms tradicionals en la nostra nomenclatura, s'ha evitat també qualsevol record al període republicà o a les víctimes de la repressió franquista.

En aquest sentit, a les societats democràtiques,

<https://memoriacastello.cat/la-columna-casas-sala/>

la gestió i planificació de l'espai públic haurien de ser compartides entre l'Administració i la ciutadania, a través de marcs participatius plurals i d'una sensibilització activa al respecte per part de les institucions. Enfront de la ja coneguda gestió de la dictadura franquista que va convertir l'espai públic en una expressió de propaganda del règim i és encara visible en nombroses carreres i places de les nostres pobles i ciutats, hem de posar en valor i resignificar els espais que constitueixen un patrimoni memorial representatiu de la Segona República i de la lluita i dels conflictes viscuts per a aconseguir els drets i les llibertats democràtiques durant el Franquisme i la Transició.

Aquestes formes de reparació en el paisatge i en l'urbanisme són especialment importants perquè no es tracta d'accions efímeres com poden ser diferents actes i activitats, sinó que són actuacions materials que es perpetuen al nostre territori, obertes al coneixement de les nostres generacions i les futures. Cal aleshores elaborar un programa de noves propostes per a la nomenclatura i simbologia del nostre territori per a fer present en el paisatge i espai social, referents democràtics de fets i personatges, i que aquestes propostes siguin escoltades i impulsades per les administracions construint d'aquesta forma una veritable societat democràtica.

La recuperació de la memòria de la Segona República i del que va significar el Franquisme no serà completa sense que s'assumisca que aquesta memòria ha d'estar present als nostres espais de socialització, com a símbol de tolerància i reafirmació dels valors democràtics i ha d'estar al servei de la ciutadania. Resulta una anomalia l'escassa presència de records dels vençuts en moltes localitats de les nostres comarques, sobretot alcaldes republicans, es tractaria d'una forma més de reconèixer-nos en el passat, tancar ferides i de conèixer veritablement les pàgines amagades de la nostra història local. Seria el millor homenatge i record que podríem oferir a persones com José, Joaquim, Matías i Francesc, que van lluitar i van morir per aconseguir un món millor per a tots.

Passar el testimoni de la memòria

Matías Alonso Blasco
President Grup per la Recuperación de la Memòria Històrica de la Comunitat Valenciana (GRMHCV)

Primeres reivindicacions per un memorial digne en el recentment recuperat “Mur d’afusellament d’Espanya”. Al costat de l’alcalde Francisco Borruey, Matías Alonso i José Luis Ábalos. També Rafa Darijo, alcalde de Benagéber, al costat de familiars de les víctimes allí assassinades. Arxiu fotogràfic del GRMHCV

Els que estem en açò de la memòria històrica correm el perill de transmetre la idea que abans del nostre aterratge en el planeta no hi havia vida, i més encara que tota vida existent som nosaltres i només nosaltres. El pitjor és que aquesta actitud siga per motius polítics o d’ego personal; en aquest cas estarem davant actituds que seran de tot menys memorialistes. El primer que vull transmetre en aquesta col·laboració és que el que es va anomenar memòria històrica no és res de nou; abans de nosaltres ja hi hagué altres protagonistes que ho van ser en èpoques molt més difícils i heroiques, quan ni el terme ni l’activitat estaven de moda ni d’ací depenien càrrecs ni subvencions sinó disgustos i lluita en soledat.

Antecedents: no vam ser els primers

Al contrari del que va passar en la Transició, després de la victòria franquista el nou règim va entendre molt bé el valor dels sentiments, del dolor que milions de famílies sentien per l’alt preu que la guerra que tot just havia acabat va cobrar al que sempre perd totes les guerres: en aquest cas al poble espanyol. La majoria d’aquestes famílies sempre van saber on estava el fill soldat que la guerra els va arrabassar, però queden desenes de milers d’elles que mai van poder tancar el seu dol per no saber encara on estan les seues restes. El franquisme sabia del potencial de manipulació que li brindava el dolor dels propis, i va començar l’assalt a la memòria en una gran operació que, d’una banda, enaltia fins al deliri la memòria dels vencedors amb la maquinària estatal bolcada a omplir Espanya de plaques, monòlits i llegendes on només els seus noms apareixien, mentre per l’altra abordava la destrucció en profunditat de tot vestigi de l’etapa democràtica i republicana, ja foren monuments, esments d’honor en institucions o noms de places i carrers.

Poc importaven les profundes ferides que s’obrien a milions de persones esborrant el record dels seus sers estimats; era el segon objectiu de l’operació, fer del dolor també instrument de repressió i dominació, augmentant-lo fins i tot amb una nova política de venjança, odi i repressió que els recordara cada dia que ells només eren això: els

vençuts. Històricament els que estem en la lluita per la memòria històrica i/o democràtica, com es diu ara, vam tindre a la Comunitat Valenciana un territori especialment hostil on els que la governaven anteposaven la seua ideologia hostil a qualsevol reconeixement o perdó a les víctimes vives o mortes dels seus avantpassats. Se'ns acusa, encara hui, de voler reobrir ferides oblidant que no som els primers en això de la memòria; com ja he dit els vencedors van dur a terme, en aquella Espanya acabada de sotmetre, la major operació d'utilització de la memòria fins ara. Començaven a muntar el que es va dir la "causa general"; tots els ajuntaments havien d'omplir i enviar el qüestionari oficial amb noms de víctimes "nacionals" i els seus victimaris "rojos"; els fulls no podien tornar en blanc.

A València es va organitzar la Hermandad de ex Cautivos de la Falange, d'estructura provincial i un poder i activitat tan grans que en pocs anys van omplir cementeris, esglésies i ajuntaments de tota classe de monòlits, plaques i quadres d'honor, on només figuraven els caiguts franquistes. Al contrari del que ocorre actualment amb les organitzacions memorialistes, la seua paraula o simple suggeriment era d'obligat compliment per a persones, organismes i institucions. En aquella Espanya de la fam de la postguerra és impossible saber el cost real d'aquella gran operació; es van muntar llarguíssims llistats de víctimes a vegades inexistents, elevant a la categoria d'herois a vegades els que no van patir més que alguna ferida lleu o alguna confiscació. Només omplir Cuelgamuros de cadàvers a principis dels seixanta va costar l'equivalent a més de 220 milions d'euros actuals, i els gastos de retirar plaques de carrers i places i reposar-ne d'altres amb els nous noms, emplaçar monuments als caiguts, pintar quadres i retolar murs, construir milers de taüts per a omplir Cuelgamuros, transportar tot això... Quantes fosses es podrien exhumar sense arribar a una mínima part de tot allò?

Tampoc vam ser els segons: l'església espanyola

Paral·lelament a l'assalt franquista a la memòria, el seu gran aliat social, la santa Església catòlica,

apostòlica i romana espanyola es dedicava a recordar diàriament la victòria de la creu i l'espasa; dels púlpits eixien condemncions eternes a l'enemic secular acabat de vèncer. No hi havia en ells lloc per a la reconciliació...; no es predicava pau, pietat ni perdó...; a partir dels cinquanta es dedicaven a visitar cases on començava a regnar la pau i el descans per a tornar-los a portar el record, confeccionant milers i milers d'expedients amb els seus caiguts amb la promesa d'una beatificació que va tardar dècades a arribar per la negativa de tres papes (Joan XXIII, Pau VI i Joan Pau I) a donar suport a semblant iniciativa. Va ser la segona gran iniciativa memorialista, tan sectària i parcial com la primera, contrària a tot esperit realment cristià i a qualsevol reconciliació. Només l'arribada de Ratzinger va suposar via verda per a semblant iniciativa. Sorprenentment, l'actual papa, Francesc, ha permès beatificacions que contradiuen la seua imatge i la seua doctrina. Ni una sola paraula en record de les altres víctimes, objecte d'un tractament discriminatori i oposat a qualsevol esperit de reconciliació i evangelitzador, només digne d'aquella Església col·laboracionista de la dictadura i dels excessos que va cometre contra el seu propi poble.

Els primers passos a la Comunitat Valenciana

Durant dècades, enfront de la memòria i la historiografia oficial del règim, només resistien reductes en la Universitat, l'activitat de la qual va ser importantíssima per a mantindre la flama que il·luminaria la senda que a poc a poc recorrerien altres entitats que amb el temps teixirien una important xarxa capaç de superar l'hegemonia historiogràfica oficial. Va ser l'"illa de llibertat" dins de la qual va començar a quallar tot tipus d'oposició a la dictadura franquista, i estenent-se una consciència i reivindicacions en les quals a poc a poc va anar prenent forma la necessitat de contrarestar l'acció de propagandistes del Règim que van anar perdent prestigi i predicament. La memòria que ells continuaven difonent ja no era creïble, i la societat espanyola començava a adonar-se i a mirar cap a un altre costat, gràcies també a la lluita i el sacrifici de no pocs catedràtics,

professors i estudiants que van patir no poques represàlies.

Els exmilitars de la república: mostrant el camí

Durant dècades no va poder haver-hi una altra forma de memòria històrica possible a Espanya; després del final de Franco i del franquisme, el panorama va començar a canviar, i van aparèixer les primeres associacions d'exmilitars de la República reivindicant la restitució de les seues carreres professionals i reparacions econòmiques. Aquells vells combatents i/o les seues viudes van obrir els ulls de molts i moltes demòcrates que van prendre consciència del que molt de temps després es va anomenar memòria històrica: era la gran assignatura pendent que tots, ciutadania i Institucions, teníem amb els que van lluitar i van perdre pels valors i els principis que nosaltres volíem retornar a la nostra convivència.

Els van aconseguir les primeres reivindicacions, impensables tan sols uns anys abans, i és que ja en temps de la UCD es van reconèixer carreres professionals i es van cobrar les primeres pensions i indemnitzacions. Algun antic guàrdia d'assalt em mostrava, orgullós, el seu nou carnet de guàrdia civil, segons ell la prova que se li reconeixia la seua dignitat, que per fi aquell col·lectiu podia proclamar la seua innocència. Van proliferar aquell tipus d'associacions, com l'ADAR, dels aviadors de La Gloriosa, actes d'homenatge a persones que alguns vam tindre el luxe de conèixer encara vius..., van ser uns pocs anys d'autèntic luxe històric i per a joves com jo, personal.

El gran impuls: els primers ajuntaments democràtics

Per fi va arribar la democràcia als ajuntaments, i l'actitud dels nous alcaldes demòcrates i d'esquerres va ser providencial; a finals dels anys setanta i principis dels huitanta, encara vivien els protagonistes de la història i de la memòria, tant esposes, germans i fills de les víctimes del franquisme com els que els van sotmetre durant dècades a una vida d'exclusió i amenaces. En bona lògica, qualsevol persona demòcrata havia

de ser sensible a aquesta dura realitat que encara persisteix.

Per aquesta lògica, aquells primers alcaldes van mamprendre immediatament accions de recuperació d'espais públics de la seua incumbència, recuperant carrers i places a les quals van tornar els noms originals esborrats pel franquisme o van dedicar a altres demòcrates actuals. Va ser en aquell moment quan es van llevar els noms de franquistes de primera línia, es van retirar estàtues de Franco i de franquistes, es van fer les primeres exhumacions en què les famílies s'acontentaven simplement de traure les restes de les víctimes de cunetes i barrancs on van ser llançades com a gossos pels seus assassins franquistes que —no ho oblidem tampoc— encara vivien, i traslladar-les als cementeris per a tindre un lloc digne on figurara almenys el seu nom. Alcaldes i familiars van tindre un gran protagonisme en temps en què no hi havia cap legalitat que els emparara. Alguns ho van pagar car amb actes terroristes contra ells o el seu patrimoni, però van proliferar actes d'honor i desgreuge, traslladant les primeres restes a cementeris on es van construir els primers memorials en record dels vençuts i represaliats. Paterna és també en això un exemple: un grup de famílies va plantejar un projecte de memorial als afusellats republicans en un cementeri on encara ni se sospitava el terrible llegat que contenia... Pretenien construir un monument dedicat als "afusellats republicans" on figurara la bandera que defenien.

Aquesta iniciativa, carregada de legitimitat i lògica, va estar a punt de costar el govern d'esquerres de Paterna, i és que, a pesar del compromís de l'alcalde Bernardino Jiménez amb les famílies, el seu soci de govern va exigir que desapareguera qualsevol esment a la República, i aquesta és la raó per la qual el primer memorial als afusellats republicans té aquest aspecte tan anodí, que fins que no t'acostes i lliges la placa no en saps ni tan sols el significat, com comenten moltes persones que no coneixen la història. Així i tot, aquest monument, que diu ben poc als que sabem el seu origen i significat, va ser metrallat per una ultradreta que en aquells dies no tolerava ni aquestes

tímides expressions. Abans, per la seua política de dignificació de carrers i places, ja havien cremat també el cotxe de Bernardino, l'alcalde de Paterna, exemple del que va passar amb molts altres que, així i tot, no es van acovardir inclús després del colp del 23-F, que va suposar una paralització quasi total de tota aquella activitat memorialista i exhumacions que fins aleshores duïen a terme els mateixos familiars amb pic i pala en absència de qualsevol legislació i protocols d'actuació que els emparara.

Els carrers amb noms de jerarquies franquistes de primera línia ja es van retirar amb els primers ajuntaments democràtics, així com creus dels caiguts i altres monuments nacionalcatòlics en pobles i ciutats; hui queden encara molts vestigis franquistes en honor d'altres personatges de segona i tercera línia que també han de ser sotmesos a la llei, però sobretot la urgència està a exhumar les restes de desenes de milers de demòcrates assassinats els fills dels quals a penes tenen temps ja per a veure-ho en vida; aquesta és hui la nostra assignatura pendent i més urgent. En aquesta labor no caben exclusivismes ni exclusions; només l'Estat té hui potència suficient per a abordar-ho de manera ferma, eficaç i urgent, i crec que la nova Llei de la Memòria pot ser l'instrument eficaç i definitiu per a aconseguir-ho.

Aquests són els antecedents que crec necessari recordar per a situar-se de veritat en el moment que estem vivint en el camp de la memòria històrica o democràtica; això ve des de lluny, i ha tingut altres protagonistes que van saber guanyar l'escena a aquella memòria oficial que el franquisme només prodigava als seus.

“I tu què pintes ací?”

Jo vaig tindre la sort de despertar a tota aquella realitat per la meua pròpia història personal; molts em pregunten –i fins recriminen– amb el típic “i tu què pintes ací?, què et mou...?”. Mai ho he dit públicament, però el meu gran mestre, la persona que més em va influir sense pretendre-ho va ser el meu avi Pascual Blasco, un llau-

rador manxec republicà l'escola del qual va ser la pròpia vida, però savi i intel·ligent com pocs pels colps i ensenyances que aquesta li va propinar. Son pare (el meu besavi Julián) era un home bo i de gran popularitat al meu poble, que va tornar de la Guerra de Cuba condecorat com un heroi, que amb el pas dels anys va acabar formant part de la candidatura republicana en 1931 i, després de guanyar, anava a ser el primer alcalde republicà. Alerta!: no parle del 36 ni del 39 sinó de 1931... El meu besavi Julián no arribaria ni a agarrar la vara de comandament perquè el van assassinar aquell estiu. Per a les dretes d'aquelles terres, ser republicà, encara que fora d'un partit de centredreta, ja era motiu suficient.

El fill de l'assassinat, el meu avi, va seguir la seua senda, i va acabar com a regidor en el consistori del Front Popular en 1936, on va arribar a president del Comité, i així va passar tota la guerra, sense permetre als de la Columna del Rosal assassinar ni el capellà ni cap cacic, cosa que li va costar diversos disgustos. Pascual Blasco era conegut a Conca, i es relacionava amb els representants polítics de l'època; jo, de menut, sentia retalls de converses en veu baixa, històries i noms com Torrecilla, López Malo, Cubertoré, Llopis, que de tant en tant apareixien per sa casa en temps de la República... Ara ja sé que es tractava dels màxims dirigents del Front Popular, amistat i relació que precisament aquells cacs als quals va salvar van adduir en la denúncia que el va portar a la presó al costat d'onze més. Poc de temps després eixia lliure l'assassí de Julián Blasco, cosa lògica atés l'origen d'aquest assassinat.

Ompliria fulls i fulls amb més capítols, però el remat d'aquesta història familiar és que ma mare, al poc de temps d'eixir lliure l'avi Pascual –son pare– de la presó es va casar i, com era costum en aquell moment, se'n va anar a viure a casa de mon pare..., tàpia amb tàpia amb l'assassí del seu avi. Vos imagineu la seua vida a partir d'aleshores? Per alguna cosa jo em preguntava per què el meu avi Pascual mai venia a veure'm, que sempre anàvem nosaltres a sa casa. Perquè, si passava per allí, sempre anava amb una forca de ferro a la mà...

Per a ma mare, va ser un alliberament quan el 5 d'abril de 1965 la meua família se'n va vindre a València; per a aquell moment, jo ja havia vist i sentit coses; des d'aleshores mai desaprovava l'ocasió per a parlar amb el meu avi i la meua àvia Dolores, i em vaig convertir en una espècie de confident, i més a mesura que s'anaven assabentant que el seu net Matías seguia la seua mateixa senda, que fins i tot era clandestí ací a València. Poc s'imaginava que va ser ell, el meu avi, el meu besavi, la nostra pròpia memòria transmesa en veu baixa i a la llum de la ximenera la que tant em va marcar i em va predisposar. Finalment va ser Félix, un veí taxista, el que em va obrir la porta de la militància clandestina en 1973..., i des d'aleshores ací seguisc.

Aquesta és la raó per la qual el que després es va anomenar memòria històrica estava dins de mi; tenia i tinc la necessitat de reivindicar el nostre bon nom, la nostra dignitat com a persones i com a grup perquè el que li va passar al meu besavi, al meu avi, a la meua àvia i a ma mare... també em va passar a mi. Tinc el meu propi deute amb la meua memòria, i és que amb el temps no sé on està soterrat el meu besavi Julián, l'alcalde que no va arribar a ser-ho.

Però, tornant al que ens ocupa, pense que la memòria és un testimoni que s'ha de passar entre generacions d'activistes; abans que nosaltres ja hi hagué alcaldes i persones que, sense cap cobertura legal, com la que després va proporcionar l'anomenada Llei de la Memòria 52/2007, van iniciar la recuperació en els seus àmbits d'influència de la memòria dels demòcrates represaliats durant la guerra i la dictadura franquista. En els anys setanta i huitanta van ser ells i les famílies els que van eliminar els primers carrers i monuments franquistes, i van iniciar les primeres exhumacions simplement per a traure les restes de persones tirades per cunetes i barrancs a fosses comunes en ple camp. S'accontentaven de reunir els ossos com fora i portar-los als cementeris com a llocs dignes on escriure els noms prohibits i poder depositar una flor en la seua memòria i honor. Res a veure amb la metodologia que hui imposa la llei.

A aquests se'ls diu que han d'oblidar i passar pàgina perquè tots junts puguem avançar en la reconciliació; el botxí diu a la víctima que calle, que oblide i que el perdone perquè, si no, el que vol és obrir ferides... Cinisme pur en un argumentari cada vegada més present i difós per la Brunete Mediàtica, instant cínicament a passar pàgina, però sense llegir-la perquè el que posa ofén els botxins, dit d'una forma repetitiva i estudiada perquè els que no tinguen coneixement caiguen en el parany i, al final, a força de passar pàgines sense llegir no entenguen el llibre. Els botxins ni perdonen ni toleren que les víctimes prenguen consciència de si mateixes, i ho demostren registrant-se contra qualsevol iniciativa tendent a això i a la verdadera reconciliació, perquè només des de la consciència, la justícia i la reparació pot apel·lar-se a la reconciliació, mai des de la submissió i l'oblit.

Després de la parada generalitzada que va produir el 23-F, va arribar la consolidació de la democràcia i de les Instituciones autonòmiques; també a la Comunitat Valenciana va tornar l'activitat memorialista, recolzada sobretot en la universitat i en els ajuntaments, on mai va cessar del tot, tornant els actes i les publicacions que la societat devorava àvidament mentre l'estament polític seguia a la saga, amb por d'entrar de ple i solucionar aquesta immensa assignatura pendent que és la memòria històrica per a tota la societat. A Espanya no s'han aplicat importants conceptes de justícia internacional, tal com haurien d'obligar els tractats i compromisos firmats i ratificats per l'Estat, i aquesta és una de les causes fonamentals dels problemes que arrosseguem i que esperem que la nova Llei de Memòria Democràtica solucione definitivament. No obstant això, nosaltres, el GRMHCV, no vam esperar que es donaren les circumstàncies ideals per a actuar; la nostra activitat en el camp de les exhumacions ve de lluny, i ho explique.

“La gavilla verde”: revulsiu memorialista a la Comunitat Valenciana

El Grup per a la Recuperació de la Memòria Històrica va nàixer en 2001 com a part integrant de

la Fundació Societat i Progrés, d'orientació socialista, i dedicada a la recopilació de les experiències i aportacions dels i les socialistes al progrés social en tots els ordes, al moviment obrer, les llibertats i els drets, la lluita antifranquista i el retorn de la democràcia... Treballàvem sobretot en l'àmbit intern, intentant arribar a temps de recopilar els records de vells socialistes importants com a testimonis de la nostra història recent.

No vam tardar molt a coincidir amb un altre grup de joves organitzats a Santa Cruz de Moya al voltant de l'Ajuntament socialista de la localitat, per a permetre que en el seu terme es construïra el Monument al Guerriller Espanyol Antifranquista promogut per l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya i sufragat per la Diputació Provincial de Conca en una valenta iniciativa de suport del seu president Julián Córdoba. Així va nàixer La Gavilla Verde, i una importantíssima associació per la Memòria Guerrillera que va influir decisivament en el panorama memorialista general. Eren anys en què encara vivien guerrillers amb destacables trajectòries i vivències als quals anualment reunia La Gavilla en aquell xicotet poble de Conca que a poc a poc va començar a tindre un nom en l'àmbit estatal.

Ja en aquells dies l'activitat memorialista era un fet a la Comunitat, però les jornades organitzades per La Gavilla Verde a Santa Cruz de Moya van ser crucials com a catalitzador de tot aquell sentiment, i cada primer diumenge d'octubre van aconseguir reunir al voltant del Monument al Guerriller persones i entitats que, per damunt de les nostres misèries quotidianes, tornàvem amb les piles carregades per a la batalla que en aquells negres temps havíem de lliurar diàriament. Pedro Peinado i aquell grup de serrans lluitadors aconseguien uns elencs d'intervinents en jornades i actes que, si s'hagueren celebrat en una altra gran urbs, haurien sigut èxits internacionals, però el seu encant era precisament aquest, que es desenvolupaven en aquell entorn.

Va ser allí on vaig descobrir el gran deute que tenim amb aquest col·lectiu i, més enllà amb la immensitat de familiars d'unes víctimes assassina-

des i objecte de delictes de desaparició forçada davant els quals quasi tots miraven cap a un altre costat. Vam començar a col·laborar amb La Gavilla donant-los suport com ens demanaven, sempre en segon pla perquè els protagonistes eren ells, els guerrillers i les seues famílies, i prompte van arribar les primeres peticions de recuperació de restes de guerrillers abatuts i soterrats en fosses enmig del camp o en cementeris. Vaig proposar en la Fundació que el GRMH havia de variar la seua activitat i dedicar-se fonamentalment a col·laborar amb La Gavilla en les peticions d'exhumació que se sol·licitaren en l'àmbit de la Comunitat Valenciana, cosa assumida immediatament i que va suposar el principi de la nostra activitat en les exhumacions que es van produir des d'aleshores.

El precursor: Basiliso Serrano, el Manco de La Pesquera

En 2004, sent jo regidor socialista en l'Ajuntament de València, La Gavilla Verde em va plantejar de col·laborar en la busca i exhumació d'un guerriller emblemàtic en la zona de Conca, València i Terol anomenat Basiliso Serrano, el Manco de la Pesquera. De seguida em van vindre a la memòria aquelles converses al costat de la ximenera dels meus avis, perquè un d'aquells noms que se'm van quedar va ser aquest. No ho vaig dubtar ni un moment, i l'investigador José María Flor se'n va anar amb un sí immediat i ferm. Corria l'any 2005, en què es complia el cinquanta aniversari de l'afusellament del Manco, i si no s'aconseguia localitzar a Basiliso abans de desembre possiblement les seues restes podrien desaparèixer per sempre en l'ossera per a ser reutilitzat el nínxol on estiguera, que s'ignorava. Ni hi havia ni s'esperava una llei com la que el president Zapatero va promulgar en 2007, però no era obstacle per a avançar fora com fora; no hi havia temps, i per tant el primer que vaig fer va ser contactar amb els ajuntaments. Paco Borruey va entendre la situació, i va encarregar a la seua regidora de Cultura, Carmen Ferrer, que fora el motor de la busca i que col·laborara en el projecte. L'Ajuntament de la Pesquera, fins i tot estant governat aleshores pel PP, va adoptar des del primer moment una actitud positiva i ens vam posar en marxa.

Aquesta primera exhumació mostra la importància que té la voluntat positiva i de col·laboració de les institucions per damunt de filtres politicoideològics. Encara sense una llei sobre la matèria es podia aconseguir exhumar una víctima només a força de treball i bona voluntat, i així va ser. El desaparegut cos de Basiliso Serrano va aparèixer en el nínxol 475 del Quadre II del Cementeri de Paterna a nom d'una altra persona, i ja quasi al final del temps, quasi als cinquanta anys del seu afusellament, el Manco de la Pesquera eixia del seu ignorat parador i en un furgó marxava el seu fèretre amb la bandera tricolor per a ser soterrat en el seu poble amb tots els honors en un acte que no recordaven els més vells del lloc des que "Don Inda" va recórrer la comarca en temps de la República. Era el primer fruit positiu en territori valencià de la col·laboració entre La Gavilla Verde, el GRMHCV i sense oblidar Paleolab, el grup interdisciplinari que va assistir a aquella exhumació aportant la seua experiència professional. Aquella va ser la primera exhumació oberta i sense embuts a Paterna, que va demostrar que sempre es va poder exhumar; bastava l'actitud positiva de les institucions.

Van passar molts anys fins a la primera exhumació científica i a l'empara de la Llei de la Memòria en el mateix cementeri de Paterna, la del pare de Pepica Celda exhumat en 2012 de la hui anomenada Fossa 126... Però aquesta és una altra història molt diferent.

Febrer de 2009: quatre peticions en la delegació del govern

Després de l'èxit aconseguit amb la localització i l'exhumació del Manco de la Pesquera a Paterna al desembre de 2005, entre les famílies que anualment acudeixen a les Jornades de Santa Cruz de Moya va renàixer una certa esperança alimentada per l'Oficina de Desapareguts de La Gavilla Verde, que dirigeix Adolfo Pastor. A poc a poc van anar sumant peticions que suposaven actuacions en llocs diversos, i no sols a la Comunitat Valenciana. Quan al desembre de 2007 es va promulgar la Llei 52/2007 vam saber que arribava la gran oportunitat; no sols estava el text legal, sinó

En l'exposició a Paterna (l'Horta Sud), amb què el diari Levante va celebrar els seus 150 anys, hi hagué un panell dedicat a l'exhumació del Manco de la Pesquera a Paterna. Foto F. Bustamante

que a més es va obrir una línia de subvencions a través del Ministeri de Presidència de Maria Teresa Fernández de la Vega... No hi havia temps a perdre, i de nou va sorgir la col·laboració entre La Gavilla, el GRMH i Paleolab, formant un primer grup de famílies que calia organitzar i coordinar, i aquesta va ser la nostra contribució, ja que el GRMH té aquest territori com a àmbit d'actuació. Després de la investigació de La Gavilla urgia organitzar els processos. Al final vam confeccionar els primers quatre expedients que vam presentar al delegat del Govern, Ricardo Peralta. Era tot un repte, perquè es tractava de quatre exhumacions quasi simultànies amb un termini d'execució concret que calia abordar amb garanties i serietat. No podíem fallar.

Vaig aconseguir les subvencions, i aquest va ser realment el principi de les exhumacions científiques en territori de la Comunitat Valenciana, sense perjuí que al mateix temps també s'anirien finançant exhumacions en altres de veïns on estava La Gavilla i Paleolab, però no tenia sentit la presència del GRMH per motius territorials.

2010: Primera exhumació científica a la Comunitat Valenciana: Benagéber

El primer fruit d'aquella petició múltiple va ser l'exhumació de huit persones soterrades en el cementeri de Benagéber després de ser assassinades en plena muntanya acusades de ser guerrillers o col·laborar amb la guerrilla. Les seues

famílies es van conèixer i organitzar a Santa Cruz amb La Gavilla Verde, i la resta del procés documental el vam portar a València, on resideixen la majoria d'elles.

Com en totes les exhumacions, nosaltres sempre instem a formalitzar l'Agrupació de Familiars com a protagonistes i detentors naturals del dret. Quan el president, Miguel Garrido, va tindre tota la quantia de la subvenció ingressada en el compte de l'agrupació, i no abans, van començar els treballs. Ja s'havia contactat amb l'alcalde de Benagéber, el socialista Rafa Darijo, que va demostrar que, fins i tot amb el suport de la Llei de la Memòria, continua sent essencial l'actitud positiva dels ajuntaments. Quan altres alcaldes i alcaldesses han posat moltíssimes traves, en el cas de Darijo totes les pegues es van resoldre en poques setmanes. Per fi, el 24 de març de 2010 Paleolab va començar els treballs de camp en el lloc que sempre es va assenyalar com a emplaçament de les restes. Però no hi van aparèixer. Hi ha una altra sepultura en un racó, a uns 20 o 30 metres, on figura una creu i el nom de Manuel Torres, un dels huit, conegut amb el malnom del Practicante; però, al final, després de dos cales anteriors, les restes van aparèixer al costat dels quatre túmuls on suposadament havien d'estar. Van aparèixer huit cossos repartits dos a dos en quatre fosses.

No obstant això, la identificació per ADN no va arribar fins a principis de novembre. Només a partir d'aquell moment les famílies van poder exercir el seu dret i tancar les seues velles ferides. Unes van portar les restes als seus pobles, i altres, en una opció tan legítima com les altres, van decidir deixar-los on estaven. Aquesta exhumació revelaria també l'actitud de la justícia espanyola respecte a les exhumacions; era la primera exhumació científica, i per primera vegada un jutjat s'inhibia arxivant el cas, com succeeix fins i tot hui en dia en totes les altres. També va revelar la importància de la informació en els mitjans de comunicació; tan sols dos dies abans de tornar a la terra, una família de Buñol s'assabentava per un periòdic que tenia una víctima en aquelles fosses. Va ser emocionant veure un nebot molt major expressar el seu agraïment a tots.

Albalat dels Tarongers: primera exhumació en un cementeri parroquial

Al juliol del mateix any 2010, Paleolab començava els treballs per a l'exhumació de nou persones assassinades en un paratge boscós de la veïna Segart i soterrades en una fossa comuna del cementeri parroquial d'Albalat dels Tarongers. Testimonis de l'època assenyalaven exactament el lloc on deien haver vist la fossa, cosa que tampoc va resultar ser certa, i només després de diversos intents van aparèixer les restes dels nou, tots junts en una sola fossa, de la qual no hi havia cap rastre en superfície, a pesar d'estar en un cementeri de l'Església, desproveïda de tot tracte humanitari.

Aquesta vegada l'actitud de l'alcalde va ser aparentment neutral, limitant-se a alguna visita al lloc de treball sense més, però la novetat anava a ser la sorprenent negociació que es va haver de fer amb altes jerarquies en l'Arquebisbat, ja que ni tan sols el capellà d'Albalat tenia competències per a decidir. Vam entrar en una llarga etapa en què vam haver de canviar enfocaments importants si volíem que el propietari del lloc accedira a deixar que les famílies exerciren el seu dret. Al final, les famílies van poder soterrar les seues víctimes en un lloc digne amb els seus, i les que legítimament van voler deixar-los allí també van poder fer-ho. Hui reposen en un nínxol en el mateix cementeri amb els seus noms, amb total normalitat.

Febrer 2011-2012. Segorbe: primera exhumació científica a Castelló

Com he dit abans, la difusió mediàtica d'aquests treballs és fonamental perquè potencials famílies beneficiàries d'aquest esforç puguin assabentar-se i incorporar-se a la petició d'exhumació de les seues possibles víctimes a temps. Va ser el cas de la primera exhumació científica a la província de Castelló que va partir de dos famílies de Gátova i una altra de Teresa, organitzades per Leopoldo Romero, alcalde de Gátova que va contactar amb mi per a iniciar el procés d'exhumació de quatre afusellats soterrats en una fossa comuna a Segorbe. Eren els antics alcaldes de Gátova,

Cipriano Esteve, i el de Teresa, Tomás Maicas, afusellats al costat de dos regidors republicans. Es va donar un altre cas semblant al de Benagéber, el d'Isabel, una jove de Paiporta que es va assabentar uns dies abans per la premsa que el seu avi, Bernardino Martínez, estava en la fossa de Segorbe.

En el cas de Segorbe hi hagué una altra actitud que podríem qualificar d'ambigua per part de l'ajuntament del PP, que tan prompte mostrava una actitud positiva i conciliadora com es basava en l'estranya hostilitat de la família d'un dels regidors afusellats. Va ser necessari mostrar molta paciència i capacitat de diàleg perquè, al final, a força d'escoltar els raonaments de les altres famílies, els que s'hi oposaven van deixar de fer-ho i va deixar d'haver-hi cap pretext per a la negativa municipal. Va ser fonamental una conversa telefònica amb l'Oficina d'Atenció a la Víctima en presència de l'alcalde on vaig aclarir que l'oposició d'una família no és base legal per a impedir que unes altres exercisquen el seu dret a exhumar la seua víctima. Açò formava part de l'argumentari del PP per a obstaculitzar les exhumacions, i amb aquest cas va quedar desmentit. El mateix dia del lliurament de restes, quan ja només quedava Isabel amb les del seu avi, va arribar la prohibició per part de l'Ajuntament de traure-les si no era en un furgó fúnebre en una nova tergiversació de la Llei. Fins i tot sabent el caràcter injust d'aquell manament, vam aconseguir que un amic funerari aportara un dels seus furgons, i Isabel va poder eixir per fi del cementeri passades les dos de la vesprada.

El soterrar de l'alcalde afusellat de Gátova va ser tot un esdeveniment que se'm va quedar gravat; tot un poble encara recordava un alcalde bo, Cipriano Esteve, omplint no sols els salons consistorials sinó la plaça en homenatge seu. Fins el capellà, que va resar un respons en el cementeri, es va basar en el discurs de Manuel Azaña en què va pronunciar tres paraules essencials: PAU, PIETAT, PERDÓ..., l'absència de les quals tant de mal va fer a l'Espanya de la postguerra.

No menys emocionant va ser l'homenatge i el

soterrar de Tomás Maicas, l'alcalde afusellat de la veïna Teresa, com el de Bernardino a Paiporta, descobert finalment per la seua neta Isabel. Però l'epíleg tragicòmic del cas de Segorbe va ser setmanes després, quan l'Ajuntament va començar a cobrar 42 euros a les famílies per taxes d'exhumació, quan per allí no va passar ningú durant els treballs ni hi hagué cap aportació més enllà de permetre l'entrada i eixida dels membres de Paleolab. Quan la primera família em va comunicar aquell pagament, vaig recomanar a les altres que no pagaren ni un euro per aquest concepte, i a través dels mitjans de comunicació em vaig dirigir a l'alcalde, que tan necessitat estava de diners, suggerint-li que jo mateix pagaria de la meua butxaca aquelles taxes que ningú cobrava, i que m'afegira també les despeses de l'afusellament i el soterrar de les víctimes, que segurament encara devien estar pendants...

Abril-maig 2011. Torrent: la primera gran decepció

Ja les famílies acudien directament al GRMHCV, i més com més informació els arribava. Va ser també el cas de Pepa Martínez, que va contactar amb nosaltres al costat de dos famílies més per a posar en marxa l'exhumació en el cementeri parroquial de Torrent d'un altre alcalde afusellat, el d'Aldaia, José Martínez, al costat del tinent d'alcalde, Salvador Vilanova, i Manuel Sanz, secretari del jutjat. Era la segona negociació amb l'Església, però aquesta vegada l'experiència ens va servir, i l'actitud d'aquesta va ser molt diferent de la que va tindre en el cas d'Albalat dels Tarongers, i entre abril i maig Paleolab va poder acabar els treballs. La fossa es va localitzar, però no les restes dels afusellats. Ningú va saber donar explicacions del seu parador, i sumàriem una altra experiència: l'amargor de comunicar a les famílies que les víctimes no havien aparegut.

2012-2013. Tornem a Paterna: la tenacitat de Pepica Celda

Estava cantat que més prompte o més tard el torrent memorialista irromperia definitivament en un lloc com Paterna, el més emblemàtic de la

Comunitat Valenciana, per l'immens llegat històric que conté. Un dia es va posar en contacte amb mi el periodista Vicent García Devís perquè el GRMHCV sabera i donara suport al cas de Pepica Celda, sa tia, que portava dècades lluitant en completa soledat per a exhumar i rehabilitar la memòria de son pare. En aquells dies la proposta era tot un repte; ja no es tractava de fosses guerrilleres en cunetes o barrancs o xicotetes fosses en cementeris de pobles... Aquesta vegada es tractava d'un immens forat on podrien haver-hi més de 250 afusellats... Estàvem davant la major intervenció en una fossa valenciana, d'una envergadura mai abordada fins ara, i unes condicions tècniques especials.

Pepica sempre va dir que son pare estava dalt, afusellat en la saca del 14 de setembre de 1940, amb què van reblir la hui anomenada Fossa 126, que estava en taüt, gens usual aleshores, i que tenia una "botella de llimonà" baix del cap amb el seu nom en un paper. Sotmés el cas al dictamen de Paleolab, advertida Pepica del gran fracàs que suposaria que no foren certes les seues asseveracions, vam decidir seguir avant amb la primera intervenció científica a l'empara de la Llei de la Memòria a Paterna, la clau que obriria o tancaria la porta a posteriors exhumacions en el mateix lloc. Paterna va ser una dura experiència en diversos aspectes: feia poc que havia canviat el signe polític en l'Ajuntament, i governava Lorenzo Agustí, del PP, amb un tarannà teòricament obert i dialogant, que en públic deia que donava suport al projecte d'exhumació, però que en la pràctica del seu Ajuntament no eixien més que pegues que nosaltres havíem de resoldre. I les vam anar resolent, com en els altres casos.

Va ser molt dur comprovar l'oposició irada de famílies d'altres afusellats que en aquells dies s'oposaven a crits a permetre que persones com Pepica pogueren traure a ningú de les fosses. Les informacions que els arribaven fomentaven aquesta actitud. Era la repetició corregida i augmentada del que va passar a Segorbe, i, com aleshores, només la paciència i el diàleg directe i sincer van aconseguir aplanar el camí. Calia compaginar la correcció de les múltiples pegues,

reunions amb familiars contraris i reunions amb Agustí, que a vegades acabaven a crits mentre el temps corria... Si a finals de 2013 no s'havia completat tot el procés, s'hauria de tornar la subvenció. Era l'estiu de 2012, i encara no podíem començar. Ho vam fer a l'agost, a penes ja sense temps, amb tot el que hi havia per davant. Però al final es va aconseguir trobar-los enmig d'un gran nerviosisme. I van ser ells, els afusellats, els portadors d'un missatge en el temps que ens van deixar les seues viudes: no sols el pare de Pepica, José, tenia amagada una botella (un xicotet botellí de farmàcia) amb el seu nom ja il·legible... Els dotze de la saca la tenien; tots estaven en el taüt.

Què volien dir-nos aquelles viudes amb aquell gest? Era evident: traieu-los d'ací quan pugueu, porteu-me'l...! Amb Pepica Celda es va acabar la polèmica; ja em vaig encarregar que se sabera el gest i el missatge d'aquelles viudes. Només es tractava d'una intervenció parcial sobre aquella última saca del 14 de setembre, tots de Massamagrell; només tres famílies es van presentar en el projecte perquè en aquell moment uns no es van assabentar, uns altres van mirar cap a un altre costat i uns altres no van voler aparéixer. Dels 12, nou van haver de tornar a la fossa per no haver sigut identificats ni reclamats. Només tres hi van anar, i vam poder donar-los un soterrar digne en un lloc digne, entre ells al pare de Pepica, al costat de la seua dona a Massalfassar, on l'alcalde, com el de Segorbe, va intentar que la família pagara les costes del soterrar, cosa que l'esquerra local no va consentir.

En definitiva, aquella exhumació de la Fossa 126 en 2012 va ser la clau que, gràcies a la tenacitat d'una dona sola en la seua lluita, va obrir la porta a tot el que després es va poder fer a Paterna. Si els que ens la vam jugar amb ella haguérem fracassat, la realitat podria haver sigut molt diferent; no obstant això, hui no hi ha polèmica sobre exhumar o no exhumar, perquè la resposta ens la van fer arribar les mateixes víctimes i les seues viudes.

Aquesta foto mostra les aspiracions màximes de tot memorialista: la filla d'un afusellat, Pepica Celda; mostra el seu agraïment per haver aconseguit tancar la seua ferida. Al fons, el pare assassinat espera reunir-se en uns minuts amb la seua esposa en el cementeri de Massalfassar. Epileg feliç per a una exhumació complicada. Foto J. Jordán

2013. Borriol: solidaritat dels internautes, revés per a la política hostil de Rajoy

En una de les edicions del Curs Internacional sobre Arqueologia Forense en els escenaris de la Batalla de Llevant que el GRMHCV, hui transformat en ArqueoAntro, la Complutense de Madrid i altres entitats socials i memorialistes vam desenvolupar en 2012, en la zona de La Salada i Peña Juliana van aparéixer pare i fill, Benjamín i Carlos, que van passar tota la jornada recorrent la muntanya amb nosaltres. Només al final es van decidir a parlar, i és que el que realment volien era exposar-nos el seu cas. Venien de Borriol per a demanar la nostra ajuda i iniciar l'exhumació de José Valls, regidor socialista assassinat en 1938 després de l'ocupació del poble per l'exèrcit franquista. La filla de José, Antonia, encara vivia, i va ser la que va inculcar a la família la necessitat de recuperar les seues restes per a soterrar-lo dignament i tancar la seua ferida.

No hi hagué cap dubte; Antonia anava a comptar amb el nostre suport i ens vam posar tots en marxa. La primera qüestió era crear l'agrupació de familiars i muntar l'expedient amb la petició, el pressupost i el projecte tècnic. Aquest episodi hauria passat com un més si no haguera sigut perquè, enmig de tot el procés, el Govern va passar a les mans del PP, i la memòria històrica va ser la seua primera víctima, tancant immedia-

tament l'Oficina d'Ajuda a la Víctima que operava eficaçment des del Ministeri de Justícia i diluint el seu treball en la Divisió de Drets de Gràcia. Així evidenciava el que per a ells és la qüestió memorialista, més un obsequi caritatiu i graciós que un dret inalienable. El remat va ser eliminar tota aportació a les "fosses de la guerra" en els pressupostos de l'Estat, mesura hipòcrita que els evitava donar la cara derogant una Llei de la Memòria a la qual van ser insubmisos des del primer moment. Antonia i la seua família van patir immediatament les conseqüències d'aquesta política amb tot el procés en marxa, però amb la certesa que mentre estiguera el PP no rebrien cap ajuda econòmica, que és tant com prohibir de facto l'exhumació de José Valls i Luis Messeguer, un altre afusellat amb ell en la tàpia del cementeri.

Després d'uns dies angoixants, el GRMH va prendre la decisió de cridar a la solidaritat dels internautes espanyols aplicant el crowdfunding per primera vegada a una exhumació de víctimes del franquisme. La plataforma Lánzanos ens va aprovar el projecte, i ens va concedir tres mesos per a reunir 6.900 euros amb xicotetes aportacions voluntàries per Internet... En la meitat del termini es van superar de llarg els 7.000, i vam poder començar els treballs de camp amb el nostre equip interdisciplinari, que ja aleshores dirigia Miguel Mezquida. Va ser la segona decepció; després de l'enorme lliçó que els internautes van donar al PP, superant les millors expectatives amb la seua solidaritat, el destí va ser advers amb aquesta família, i les restes dels dos afusellats mai van aparéixer. La fossa es va localitzar, però les seues restes ja no hi estaven, i els dos continuen desapareguts.

Però en lloc seu van aparéixer les restes de 17 persones no identificades al voltant d'aquesta fossa, i, a més, evidències d'una altra fossa amb 72 soldats de Franco caiguts en els combats de la zona. Es va trobar un lligall polsós amb els seus noms en l'Ajuntament; els vam donar a conèixer àmpliament, però fins ara ni una sola de les seues famílies ha fet acte de presència o cap petició. Quina és la raó d'aquest oblit i silenci?

El trist destí del “soldat desconegut” del Toro

Poc abans de l’episodi de Borriol, un amic ens va assenyalar la presència de restes humanes en el paratge del Puntal de Maganya, a uns vint metres d’una xarxa de trinxeres. Vam assenyalar l’emplaçament, i poc més vam poder fer sense pressupost per a prospectar i exhumar, encara que s’intuïa que podíem estar davant una troballa important. La família d’Antonia, després del colp rebut, va decidir donar el romanent per a rematar l’operació en el paratge, i van aparèixer les restes d’un individu amb l’esquelet completament articulat i amb restes de la seua dotació per al combat, els botons, la sivella... Es tractava d’un militar d’uns 25 anys mort en combat a pocs metres d’una trinxera. Estàvem davant el “soldat desconegut” del Toro, al costat del qual van aparèixer les restes “en reducció” d’un altre possible soldat que algú va arregar i va deixar amuntades. I van començar els problemes: resulta que ni l’Església ha dit encara res per a permetre traslladar-los on la llei i l’ètica o la caritat diuen que han d’anar, que és al cementiri de la localitat on es troben les restes, ni l’Exèrcit té un lloc a Castelló ni a la Comunitat Valenciana ni en tota Espanya destinat a allotjar els soldats desconeguts, que n’hi ha a milers regats per tota la nostra geografia. Els dos soldats continuen emmagatzemats en caixes a l’espera que Espanya es recorde d’ells. Potser, si hagueren portat algun galó o alguna estrela, ja estaria solucionat...

2009-2016. Sis anys de lluita i bloqueig en “el cas Alcorisa”

Tanque aquesta exposició amb l’episodi memorialista més dur, cruel, autoritari i classista dels que he viscut: un d’aquells quatre primers peticionaris en la Delegació del Govern va veure acabar un a un tots els altres expedients presentats en la reunió de febrer de 2009, i alguns més que van sorgir després, però a la família de Teófilo Alcorisa —el pare del guerriller— el destí encara li reservava més patiments. Ja l’endemà va eixir l’alcaldessa Rita Barberá avançant la seua hostilitat en un comunicat on deia que “les famílies poden demanar el que vullguen... Ja decidirà el

jutge”. És a dir, que sense esperar ni tan sols a rebre la petició i els arguments concrets ja tenia clara la seua oposició a permetre que Teófilo Alcorisa poguera ser exhumat del Cementiri Civil de València.

Mentre els altres projectes s’anaven aconseguint, a Pedro, Pilar, Felisa i els fills encara els quedava l’amargor de veure com l’alcaldessa de la tercera ciutat d’Espanya descendia al nivell de reprendre amb cara de gos una humil família que només volia tancar la seua ferida. Vaig informar del cas directament al Comitè de Treball que va vindre a Espanya a finals de 2013, que va arregar el cas i el va elevar directament al Govern d’Espanya. Vaig parlar també amb Baltasar Garzón, que va assumir la seua tutela jurídica pro bono, és a dir, sense cap cost per a la família. Només llavors el PP es va avindre a autoritzar, al febrer de 2014, l’exhumació per si de cas les iniciatives judicials de Garzón i l’ONU els donaven algun disgust; però, quan la justícia valenciana va rebutjar les pretensions de la família i va arxivar com de costum les actuacions, al maig van fer marxa arrere d’una forma cruel: ara era Rita la que imposava una actuació urgent a la família, contactar amb l’Institut de Medicina Legal i, si no, exhumaria d’ofici l’Ajuntament amb el seu propi personal, és a dir, amb els peons de la contracta com a únic personal especialitzat..., i tot a càrrec de la família.

La desesperació era total; però només ens va salvar la campana de la democràcia; en 2015 el poble valencià va desallotjar l’odi del poder, i en una reunió amb Joan Ribó, el nou alcalde de València, en sis minuts vam desmuntar sis anys de bloqueig i odi: el 14 d’abril de 2016 ja havien conclòs els treballs d’exhumació, identificació, el lliurament, l’homenatge i el soterrament a Burjassot al costat de la que va ser la seua dona.

Per a mi podria haver sigut el final feliç que sempre perseguim quan entrem en aquests processos, i he de mostrar la meua satisfacció per haver salvat aquesta família de la ruïna final que els anava a produir la política hostil del PP cap a persones humils que s’acosten a les institucions per-

què els ajuden a tancar ferides i exercir els seus drets... Poc podia sospitar que el preu que el GRMHCV anava a pagar anava a ser la seua exclusió oficial de l’expedient final de l’exhumació de Teófilo Alcorisa. No havia de figurar el nom ni de Matías Alonso ni les sigles del GRMHCV de cap manera, ni tan sols com a Grup Interdisciplinari com es va actuar a Borriol... I així va nàixer oficialment Arqueoantro; independitzar-se totalment i oficialment del GRMHCV va ser la solució imposada perquè l’Ajuntament acabara complint el que havíem acordat, sense nosaltres ja en l’escena. Així i tot, no anava a ser jo ara l’obstacle; ho vaig assumir i, al final, vaig tindre la satisfacció d’estar amb la família en l’homenatge i el soterrar digne que un altre alcalde sensible a la memòria dels seus veïns, el de Burjassot, va facilitar a la víctima Teófilo, i a la seua família en el Sala de Plens municipal. Al final tot va valdre la pena.

Les meues assignatures pendents

Potser, quan aquestes línies circulen impreses, jo ja estaré jubilat i inaugurant l’etapa definitiva de la meua vida. Me n’hauré anat no del tot satisfet per les coses que em deixe per acabar. Em dol que en el “mur d’afusellament d’Espanya” no hi haja encara el memorial digne, amb tots els noms escrits que l’Agrupació de Familiars reclama al costat del GRMH des del primer moment. Mereixen aquest parc promés amb un monument fora del cementiri a on no passen el forrellat a les sis de la vesprada, a la vista lliure de tot el món, com a advertiment del que allí va passar perquè no torne a ocórrer.

Em dol que el soldat desconegut del Toro continue encara com la falsa moneda, de mà en mà, i que ningú solucione l’assignatura pendent que Espanya té amb els que un mal dia es va portar a la batalla i mai en van tornar. Milers de famílies van veure finir mares, pares i germans mirant cap a la porta per on van eixir amb la il·lusió que un dia tornaren... No mereixen aquest menyspreu.

Em fa mal no haver pogut tramitar més certificats o declaracions de reparació i reconeixement personal que fills i nets emmarquen i pengen en les

parets com a prova oficial que son pare o el seu avi van morir innocents, tal com van escriure en les seues cartes de despedida abans del seu afusellament.

Em fan mal tantes coses que em tem que no podré descansar tranquil; el meu avi deia que “els soldats de primera línia mai figuren en les desfildes de la victòria”, i crec que cada vegada ho entenc més; entre altres coses de les que no parle ara resulta que sempre tenen una escaramussa per lliurar, una batalla que guanyar..., però ara és temps de passar el testimoni que jo vaig rebre d’uns altres. És el que toca.

#EIMur

Una història de la nostra
memòria democràtica

EL ORIGEN DEL PROYECTO

Esta exposición se enmarca dentro de un proyecto conjunto, que se llama **#ElMur**, y que desde hace cuatro años trabaja para recuperar la memoria democrática de la Comunidad Valenciana. Esa que pasados de largo los 40 años desde que la democracia llegó, a veces parece que se resiste a contarse, y que las puertas y las ventanas no acaban de abrirse nunca del todo. Reflejando un movimiento de recuperación potente e imparable, que está en nuestra sociedad desde hace tiempo.

Hasta ahora, el proyecto se ha desarrollado en tres temporadas de podcasts con despliegue multimedia, emitidos por **À Punt Mèdia y Plazaradio**. Cerca de cuarenta capítulos de 30 minutos, con formato reportaje, dando importancia a la realización sonora, recogiendo los sonidos y los testigos de los familiares de las víctimas, de los historiadores, de los arqueólogos, de los investigadores, de los que más saben de esto.

Desde el principio, tuvimos claro que no queríamos hacer tan solo un documental ni un programa de radio al uso. Para nosotros, junto al mensaje era importante también emplear un lenguaje innovador, gastar recursos como las cámaras de 360 grados, las galerías de imágenes, las grabaciones con dron, los documentos que contienen narraciones de hechos y sucesos.

Y dentro de esta estrategia transmedia, llega ahora **#ElMur** en formato exposición. Imágenes, relatos y objetos se combinan para recordar, porque sabemos que olvidar, equivale a cometer los crímenes de nuevo, y que las heridas, nunca se cierran a solas.

L'ORIGEN DEL PROJECTE

Aquesta exposició s'emmarca dins d'un projecte conjunt que es diu **#ElMur**, i que des de fa quatre anys treballa per a recuperar la memòria democràtica de la Comunitat Valenciana. Aquella que passats de llarg els quaranta anys des que la democràcia va arribar, de vegades sembla que es resisteix a contar-se, i que les portes i les finestres de la qual no acaben d'obrir-se mai del tot. Reflectint un moviment de recuperació potent i imparable, que està en la nostra societat des de fa temps.

Fins ara, el projecte s'ha desenvolupat en tres serials de pòdcasts amb desplegament multimèdia, emesos per **À Punt Mèdia i Plazaradio**. Vora quaranta capítols de 30 minuts, amb format de reportatge, on destaca la realització sonora, que arreplega els sons i els testimonis dels familiars de les víctimes, dels historiadors, dels arqueòlegs, dels investigadors, dels que més en saben d'això.

Des del principi, vam tindre clar que no volíem fer tan sols un documental ni un programa de ràdio a l'ús. Per a nosaltres, juntament amb el missatge era important també emprar un llenguatge innovador, gastar recursos com les càmeres de 360 graus, les galeries d'imatges, les gravacions amb dron, els documents que contenen narracions de fets i successos.

I dins d'aquesta estratègia transmèdia, arriba ara **#ElMur** en format exposició. Imatges, relats i objectes es combinen per a recordar, perquè sabem que oblidar equival a cometre els crims de nou, i que les ferides mai no es tanquen soles.

Treballs dels arqueòlegs forenses d'ArqueoAntro en Paterna. Fotos Sergio Formoso

ELS LLOCS

Els llocs es queden, perduren com a testimonis del que va passar entre els seus murs, dins de les seues reixes, envoltats de paratges singulars, en les seues coordenades geogràfiques. Diferents espais, una dotzena, van ser protagonistes de la segona temporada d'ElMur. De dalt a baix, alguns més coneguts; altres, no tant... Ens van servir, per a parlar de les persones, per a recordar les víctimes i els herois, molts amagats davall d'un silenci que dura ja massa.

1. El mur d'afusellament i les fosses de Paterna

2. Els camps de concentració del franquisme: Los Almendros, Albaterra i altres

LOS LUGARES

Los lugares se quedan, perduran como testigos de lo que pasó entre sus muros, dentro de sus rejas, rodeados de parajes singulares, en sus coordenadas geográficas. Diferentes espacios, una docena, fueron protagonistas de la segunda temporada de #ElMur. De norte a sur, algunos más conocidos; otros, no tanto... Nos sirvieron, para hablar de las personas, para recordar a las víctimas y a los héroes, muchos escondidos debajo de un silencio que dura ya demasiado.

3. La XYZ, la línia de l'esperança enfront dels feixistes: D'Almenara a Santa Cruz de Moya

4. El mercat d'Alacant, el nostre Gernika

6. La represió a Castelló: fosses i bombardejos

7. La Vall del Vinalopó, el darrer paisatge de la República

9. El port d'Alacant, l'últim viatge a bord de l'Stanbrook

11. Hospital Suec-Noruec d'Alcoi

12. Els Aeròdroms de la República: Vilafamés, Villar del Arzobispo, La Pobla del Duc

10. Els horts de Picanya i els xiquets de la guerra

5. La presó de dones de València

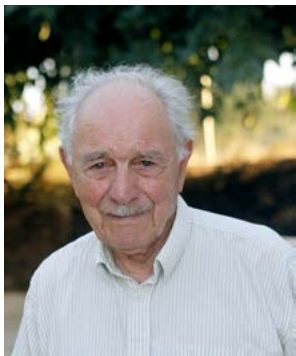

8. La presó de Sant Miquel dels Reis

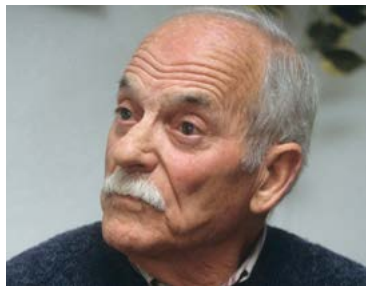

ELS NOMS

Van ser els protagonistes en la tercera temporada del nostre pòdcast multimèdia. Dotze noms, alguns molt coneguts, uns altres no tant. Tots mereixien, sens dubte, ser recordats. Perquè la seua peripècia personal serveix per a contar la tasca de les dones milicianes, valentes, que van desafiar el món per anar al front a combatre el feixisme, dels brigadistes internacionals que van arribar a Espanya a jugar-se la vida per uns ideals, i la dels sindicalistes i joves estudiants que van arriscar la seua integritat física en l'última etapa del franquisme. O la de les dones que des de l'Agrupación de Mujeres Antifascistas ho van donar tot per a ajudar els que més necessitats tenien, i que penaren llargs anys en les presons que els de «25 años de paz» es van encarregar d'omplir.

Josep Almudéver
Milicià i brigadista internacional. Va morir als 101 anys, i tota la vida va combatre amb la paraula perquè se sabera la veritat. Va intentar fugir pel port d'Alacant, i va estar ingressat al camp de concentració d'Albatera (on va conèixer Peset Aleixandre). Després va combatre la guerrilla i va fugir a l'exili a França.

Francisco Aura
Va ser un dels últims espanyols supervivents de Mathausen: El tio Paco, d'Alcoi, va lluitar tan sols amb 17 anys en el bàndol republicà. El van detindre els nazis a França i el van deportar al camp de concentració, on va sobreviure més de quatre anys. Aura va dedicar la seua llarga vida —va morir vora als 100 anys— a divulgar la memòria dels camps d'extermini nazis.

Marina Olcina
Regidora de l'Ajuntament d'Alacant només amb 17 anys. Després se'n va a Madrid, on s'amaga en acabar la guerra. Finalment la tanquen a la presó de Benalua. Ingressa al PCE clandestí, i la tornen a detindre. Opta per l'exili a l'Algèria, d'on torna a Espanya després de la independència d'aquest país.

Pilar Soler
Comunista i feminista. Era una de les fundadores de l'Agrupación de Mujeres Antifascistas, amb una activitat frenètica durant la guerra. Va donar a llum en presó a la seua filla en condicions inhumanes. Va passar a la clandestinitat i va formar part del Partit Comunista, i finalment es va exiliar a França.

Família Montalbán-Moya
Lluitadors antifranquistes, líders sindicals i represaliats. Antonio Montalbán seria fundador i secretari posteriorment, de Comissions Obreres del País Valencià. El seu cunyat Juan Moya era sindicalista històric de CCOO, Sector de la Fusta.

Francesc Casas Sala
Va ingressar en el partit de Manuel Azaña, Acció Republicana, i després va participar en la creació d'Esquerra Republicana de Castelló. A juliol del 36, va formar part, com a responsable polític, de la columna de milicians i guàrdies civils que duia el seu nom. Va ser detingut i afusellat a la tàpia del cementeri de Terol l'1 d'agost del 36.

Vicente Rojo
General republicà, nascut a la Font de la Figuera. Va tindre una destacada participació en la defensa de Madrid, com també en el planejament de la batalla de l'Ebre. Lleial a la República fins el final, ell mateix es va definir com a catòlic, apostòlic i romà.

Alejandra Soler
Militant comunista i mestra de la República, va estar trenta-dos anys a Moscou. El 1939 creua la frontera i és internada en un camp de refugiats a França, del qual aconsegueix escapar amb el seu home, Arnaldo Azzati. A Rússia va viure des de primera línia la batalla d'Stalingrad, on va salvar els alumnes que tenia al seu càrrec.

Rodolfo Llopis
De Callosa d'en Sarrià. Polític, secretari general del PSOE a l'exili. Va ser diputat a Corts durant la Segona República i durant la guerra va ocupar el càrrec de subsecretari de la Presidència amb Francisco Largo Caballero. També va ser president de la República espanyola a l'exili el 1947. I sempre es va sentir un mestre.

Teresa/Florencio Pla La Pastora
Tot i la seua condició d'intersexual, va ser inscrit com a dona en el Registre Civil, i així va viure la seua joventut. Quan s'uneix al maquis, canvia el seu nom femení pel de Florencio. Adopta els noms de la Pastora, i de Durruti. El 1960 és capturat, i passa dèsset anys a la presó.

Matías Sangüesa
Tractant de ramat, és elegit alcalde de Morella l'any 1931. Algunes de les seues prioritats a l'ajuntament seran la construcció de carreteres i camins veïnals i la edificació d'escoles per a aconseguir l'alfabetització dels veïns. Sangüesa va militar en Izquierda Republicana, i va ser president de la Diputació de Castelló el 1936.

LOS NOMBRES

Fueron los protagonistas en la tercera temporada de nuestro podcast multimedia. Doce nombres, algunos muy conocidos, otros no tanto. Todos merecían sin duda ser recordados. Porque su peripecia personal, sirve para contar la tarea de las mujeres milicianas, valientes que desafiaron el mundo para ir al frente a combatir el fascismo, de los brigadistas internacionales que llegaron a España a jugarse la vida por unos ideales, y la de los sindicalistas y jóvenes estudiantes que arriesgaron la integridad física en la última etapa del franquismo. O la de las mujeres que desde la Agrupación de Mujeres Antifascistas lo dieron todo para ayudar a los que más necesidades tenían, y que penaron largos años en las prisiones que los de «25 años de paz» se encargaron de llenar.

LA SINTONIA

La sintonia que sona a l'inici i el final de cada capítol de la sèrie és una versió del Bella Ciao en valencià, interpretada i gravada especialment per a **#ElMur** per *Andreu Valor i el Cor de l'Elia*, amb el seu director *Nelo Juste*, i amb la col·laboració dels músics *Blai A. Vañó i Hèctor Tirado*. Es va gravar, a més, coincidint amb tots els problemes per a reunir-se al començament de la pandèmia. Tot un clàssic de la resistència, que narra la lluita dels partisans italians contra el nazisme, actualitzat.

LA SINTONÍA

La sintonía que suena al inicio y el final de cada capítulo de la serie es una versión del Bella Ciao en valenciano, interpretada y grabada especialmente para **#ElMur** por *Andreu Valor y el Coro de l'Elia* con su director *Nelo Juste*, y con la colaboración de los músicos *Blai A. Vañó y de Hèctor Tirado*. Fue grabada, además, coincidiendo con todos los problemas para reunirse en el inicio de la pandemia. Todo un clásico de la resistencia, que narra la lucha de los partisanos italianos contra el nazismo, actualizado.

ELS OBJECTES

Hi ha objectes que parlen. Com la botelleta amb el nom que Leoncio Badía, el soterrador de Paterna, va posar en la butxaca del pare de Pepica Celda, i que va servir després per a poder identificar-lo i soterrar-lo on volia la família. També les bales que els arqueòlegs han trobat a **Albatera**, el gran camp de concentració del sud d'Alacant del qual quasi ningú no se'n recordava, o l'expedient carcerari original que deixa constància del pas per la presó de dones de la Petxina de Consuelo Barber, la Passionària de València. O clar està, els centenars de coses que acompanyen els cosos dels afusellats a les fosses de Castelló o de Paterna, i que ara els equips d'exhumació classifiquen amb cura per a poder-los fer servir en les identifikacions.

LOS OBJETOS

Hay objetos que hablan. Como la botellita con el nombre que Leoncio Badía el enterrador de Paterna, puso en el bolsillo del padre de Pepica Celda, y que sirvió después para poder identificar y enterrarlo donde quería la familia. También las balas que los arqueólogos han encontrado en **Albatera**, el gran campo de concentración del sur de Alicante del que casi nadie se acordaba, o el expediente carcelario original que deja constancia del paso por la prisión de mujeres de la Pechina de Consuelo Barber, “La Passionària de València”. O claro, los centenares de cosas que acompañan los cuerpos de los fusilados en las fosas de Castellón o de Paterna, y que ahora los equipos de exhumación clasifican con cuidado para poder usarlos en las identificaciones.

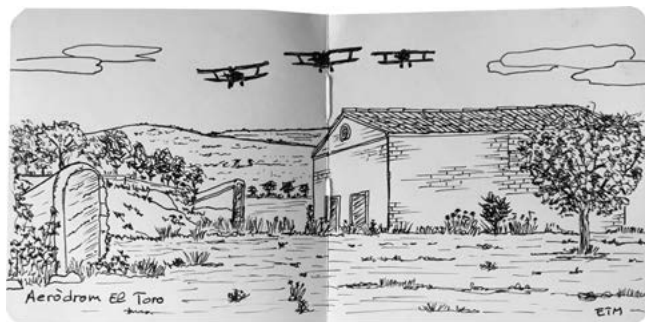

LES IL·LUSTRACIONS

És un recurs que vam utilitzar en la segona temporada. **Eduard Torres** es va encarregar de fer un dibuix per a cada capítol. Només amb tinta negra, va retratar en un quadern, que després vam reproduir en la web, *el mercat d'Alacant, l'Hort d'Albinyana o el monestir de Sant Miquel dels Reis, etc...*

LAS ILUSTRACIONES

Es un recurso que utilizamos en la segunda temporada. **Eduard Torres** se encargó de hacer un dibujo para cada capítulo. Solo con tinta negra plasmando en un cuaderno que después reproducimos en la web, *el mercado de Alicante, el Huerto de Albinyana, el monasterio de San Miguel de los Reyes, etc..*

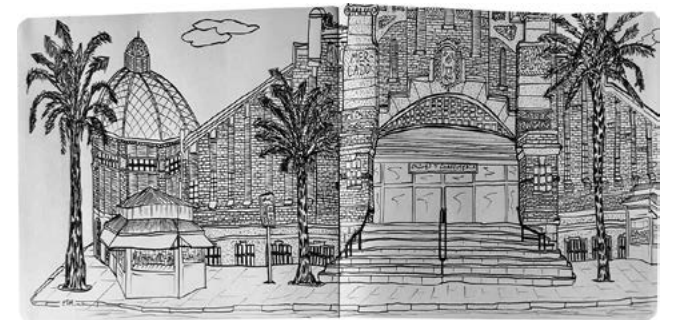
El aeròdrom de El Toro

El Camp de concentració d'Albatera

La presó de dones de València

El Mercat d'Alacant

El poblet de Petrer

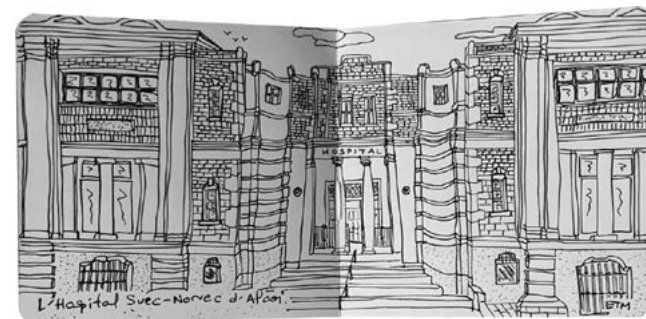
L'hort d'Albiñana en Picanya

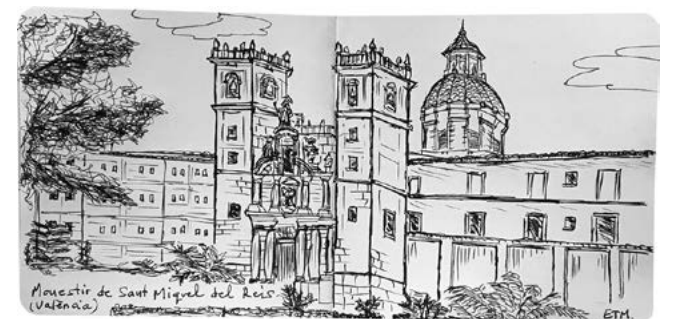
Vista de Castelló

El mur de Paterna

L'hospital suec-noruec d'Alcoi

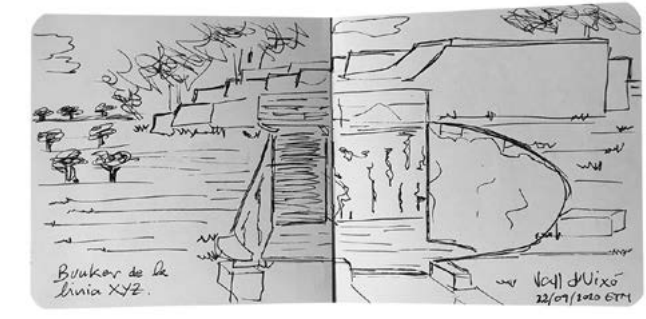
El monestir de Sant Miquel dels Reis en València

El port d'Alacant, l'Stanbrook

Eduard Torres dibuixant el port d'Alacant.

La línia XYZ en La Vall d'Uixó

Eduard Torres dibuixant en la línia XYZ en La Vall d'Uixó.

1/ ELS BOMBARDEJOS

La Guerra Civil, bé ho sabem, va ser l'antesala de la Segona Guerra Mundial. I en aquesta es van assajar per primera vegada i de manera massiva els bombardejos aeris (també alguns es farien des de grans creuers de guerra), que van produir entre la població una gran mortaldat a causa dels atacs indiscriminats sobre les ciutats. En les operacions militars contra la població civil van participar massivament els aliats de Franco, l'Aviazione Legionaria dels feixistes italians i la Legió Còndor de la Luftwaffe dels nazis. Ciutats clarament en la rereguarda, com les capitals Alacant, Castelló i València, i també altres com Xàtiva, Alcoi o Benassal, van patir repetidament aquests atacs destructius i mortals. La defensa passiva s'hi va organitzar ràpidament amb refugis contra les bombes per a salvaguarda dels veïns. Algunes d'aquestes construccions soterrànies s'estan recuperant a hores d'ara i, fins i tot, es poden visitar.

1/ LOS BOMBARDEOS

La Guerra Civil, bien lo sabemos, fue la antesala de la Segunda Guerra Mundial. Y en ella se ensayaron por primera vez de manera masiva los bombardeos aéreos (también algunos se hicieron desde grandes cruceros de guerra), y que produjeron entre la población una gran mortandad debida a los ataques indiscriminados sobre las ciudades. En las operaciones militares contra la población civil participaron masivamente los aliados de Franco, la Aviación Legionaria de los fascistas italianos y la Legión Cóndor de la Luftwaffe de los nazis. Ciudades claramente en la retaguardia, como las capitales Alacant, Castelló y València, también otras como Xàtiva, Alcoi o Benassal, sufrieron repetidamente esos ataques destructivos y mortales. La defensa pasiva se organizó rápidamente, con refugios contra las bombas para salvaguardia de los vecinos. Algunas de esas construcciones subterráneas se están recuperando ahora y se pueden incluso visitar.

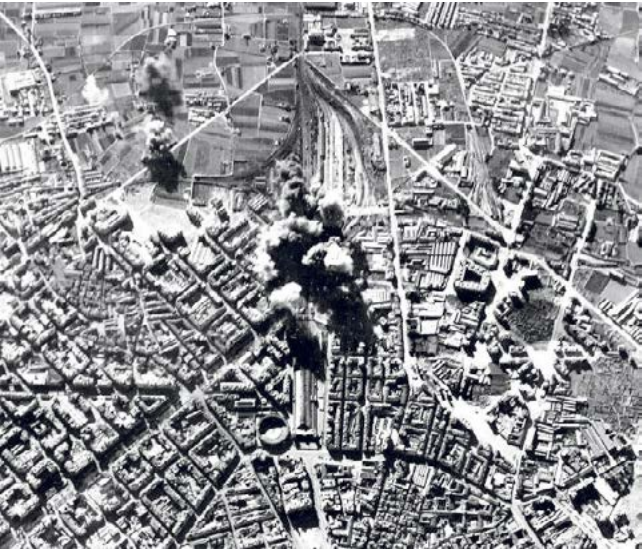
Una multitud observa el forat provocat per una bomba al Parterre de València. Arxiu Històric Lluís Vidal.

**ELS BOMBARDEJOS:
VALÈNCIA**

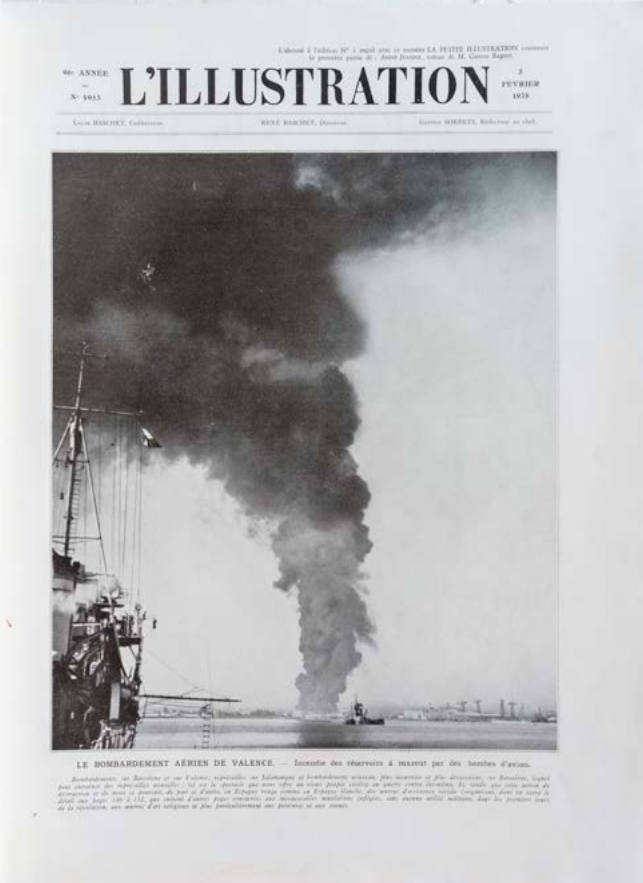
Tot i que el front no estava massa lluny, València va ser una ciutat de rereguarda durant quasi tota la guerra. Però a partir del gener de 1937, els atacs es van produir de forma sistemàtica sobre Sagunt, Gandía i la capital, València, especialment sobre el port i els poblats marítims. A tota la província es van produir vora cinc-cents morts en els més de setanta atacs aeris i des de la mar que van arribar des de les bases dels franquistes a Mallorca. L'aviació lleial a la República, a bord dels caces Polikarpov, sempre va estar en inferioritat de condicions amb la dels franquistes, recolzada pels nazis de Hitler i els feixistes del Duce.

Cases destruïdes després d'un bombardeig al centre de València. Arxiu Històric Luis Vidal

Imatge aèria des del bombarder, amb els projectils caient sobre l'estació del Nord de València. Es reconeix perfectament la plaça de bous.
Ufficio storico dell'Aeronautica Militare

Portada de diari francès, amb imatge de bombardejos al port de València. Arxiu Matías Alonso

**LOS BOMBARDEOS:
VALÈNCIA**

A pesar de que el frente no estaba demasiado lejos, València fue una ciudad de retaguardia durante casi toda la guerra. Pero a partir de enero de 1937, los ataques se produjeron de forma sistemática sobre Sagunto, Gandía y la capital, València, especialmente sobre el puerto y los poblados marítimos. En toda la provincia se produjeron cerca de 500 muertos en los más de 70 ataques aéreos y por mar que llegaban desde las bases de los franquistas en Mallorca. La aviación leal en la República, a bordo de los cazas Polikarpov, siempre estuvo en inferioridad de condiciones con la de los franquistas, apoyada por los nazis de Hitler y los fascistas del Duce.

**ELS BOMBARDEJOS:
CASTELLÓ DE LA PLANA**

Va ser la primera de les tres capitals de la Comunitat a caure en mans dels sublevats. Però abans, va tindre temps de patir els bombardejos que venien des de l'aire i des de la mar, com el que va patir el 23 de març del 37, quan va ser atacada durant quatre hores pel creuer Baleares que va deixar un cruel rastre mortal. Aquest vaixell insígnia dels franquistes va participar en la massacre de la carretera de Málaga a Almeria contra la població civil que fugia de la ciutat per l'avanç dels nacionals. 5.000 persones van morir en la que anomenen La desbandá. En la primavera del 38, Castelló de la Plana i Vila-real cauen en mans dels militars sublevats, però els bombardejos no paren. La ciutat es converteix en aquest moment en objectiu dels republicans.

Portada de Mundo Gráfico: "Han pasado los aviones"

**LOS BOMBARDEOS:
CASTELLÓ DE LA PLANA**

Fue la primera de las capitales de la comunidad al caer en manos de los sublevados. Pero antes, tuvo tiempo de sufrir los bombardeos que venían desde el aire y desde el mar, como el que sufrió el 23 de marzo del 37, cuando fue atacada durante cuatro horas por el crucero "Baleares" que dejó un cruel rastro mortal. Este barco insignia de los franquistas participó en la masacre de la carretera de Málaga en Almería contra la población civil que huía de la ciudad por el avance de los nacionales. 5.000 personas murieron en la que denominan "La desbandá". En la primavera del 38, Castelló de la Plana y Vilareal caen en manos de los militares sublevados, pero los bombardeos no paran. La ciudad se convierte en ese momento en objetivo de los republicanos.

El creuer Baleares va participar als bombardejos que van assolar la costa mediterrània. Entre molts altres a la denominada "Desbandá", la massacre contra civils que fugien per la carretera de Màlaga

Panoràmica de Castelló de la Plana on es distingeix el campanar de la Concatedral, el "Fadri"

ELS BOMBARDEJOS: ALACANT

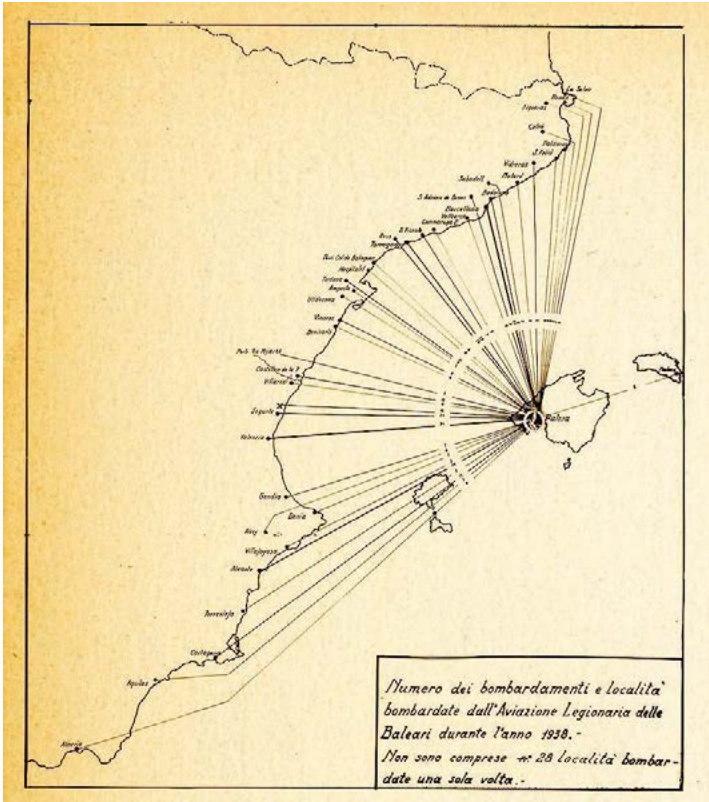
La ciutat d'Alacant va patir durant la Guerra Civil Espanyola més de huitanta bombardejos malgrat el seu caràcter també de rereguarda. La seua situació geogràfica com a port actiu de proveïment va fer que s'hi construïren nombrosos refugis públics, i també de privats, per a protegir la població. Actualment s'han recuperat alguns d'aquests emplaçaments i són visitables, com el de la plaça Sèneca o el refugi Balmis. La seua peculiaritat arquitectònica i la funció humanitària per a la qual van ser dissenyats, converteixen aquests refugis antiaeris en un testimoni palpable de la nostra història recent i de reflexió per a les generacions futures.

*Vaixell enfonsat per bombardeig al port.
Arxiu Històric Luis Vidal*

*Fotografia aèria des del bombardeig, amb els projectils que cauen sobre el port d'Alacant.
Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare*

*Mapa de bombardejos realitzats pels italians el 1938.
Ufficio Storico dell'Aeronautica militare*

LOS BOMBARDEOS: ALACANT

La ciudad de Alacant sufrió durante la Guerra Civil Española más de ochenta bombardeos a pesar de su carácter también de retaguardia. Su situación geográfica como activo puerto de abastecimiento hizo que se construyeran numerosos refugios públicos y también privados para proteger a la población. Actualmente se han recuperado algunos de estos emplazamientos y son visitables como el de la plaza Séneca o el refugio Balmis. Su peculiaridad arquitectónica y la función humanitaria para la cual fueron diseñados, convierten estos refugios antiaéreos, en un testimonio palpable de nuestra historia reciente y de reflexión para las generaciones futuras.

ELS BOMBARDEJOS: MERCAT D'ALACANT

El 25 de maig de 1938, a les 11:20 h del matí, nou avions Savoia S-79, de l'aviació feixista italiana, van sobrevolar la ciutat d'Alacant i van llançar 90 bombes sobre un Mercat Central abarrotat de gent que hi acudia a causa de l'anunci que aquell dia hi havia sardines en una època de desproveïment. La tragèdia va ser encara més gran en sonar tard les sirenes, atès que l'esquadrilla va atacar des de l'interior i no per la ruta del port. Després de la massacre s'hi van comptabilitzar més de tres-cents morts i uns quants més dels quals no hi ha constància en haver sigut traslladats a altres hospitals i cases de socors i que van morir amb posterioritat. Un fet que es va silenciar durant dècades pel franquisme atribuint-lo a un error, però la planificació del qual, contra la població civil, principalment dones i xiquets, va ser terriblement calculada.

Placa homenatge a les víctimes del bombardeig del Mercat d'Alacant. Foto Sergio Formoso

Una altra imatge dels projectils caient sobre la ciutat d'Alacant. Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare

Façana del Mercat d'Alacant. Foto Sergio Formoso

Rellojge exposat al Mercat que marca l'hora del bombardeig. Foto Sergio Formoso

LOS BOMBARDEOS: MERCADO DE ALACANT

El 25 de mayo de 1938, a las 11:20 h de la mañana, nueve aviones Saboya S-79 de la aviación fascista italiana sobrevolaron la ciudad de Alacant y lanzaron 90 bombas sobre un Mercado Central abarrotado de gente que acudía ante el anuncio que ese día había sardinas en una época de desabastecimiento. La tragedia fue mayor al sonar tarde las sirenas, dado que la escuadrilla atacó desde el interior y no por la ruta del puerto. Después de la masacre se contabilizaron más de trescientos muertos y otros más de los cuales no hay constancia al haber sido trasladados a otros hospitales y casas de socorro y muriendo con posterioridad. Un hecho que fue silenciado durante décadas por el Franquismo atribuyéndolo a un error pero la planificación del cual, contra la población civil, principalmente mujeres y niños, fue terriblemente calculada.

A rectangular, light-colored stone or concrete plaque is mounted on a rough, textured wall. The plaque is adorned with a large, lush arrangement of white and light-colored flowers, including roses, lilies, and various smaller blossoms, along with green foliage. The text on the plaque is engraved in a serif font. The plaque is held in place by three small, dark, square-shaped fasteners along its bottom edge.

EN MEMORIA DE
LOS OLVIDADOS
1979

FOSAS Y CEMENTERIOS: CIFRAS Y ACTUACIONES

En esta exposición nos centramos especialmente en las excavaciones de exhumación que se han hecho en los cementerios de Castelló de la Plana y Paterna por ser los más emblemáticos y los que hemos tratado periódicamente en el podcast multimedia, aunque hay muchas más a lo largo y ancho de nuestro territorio.

Hace falta recordar que las exhumaciones de víctimas de la violencia durante la Guerra Civil empezó justo después de acabar los combates, cuando las autoridades franquistas facilitaron que los familiares de fusilados en la zona republicana, los “caídos por Dios y por España” recuperaran los restos. Eso sí, se hicieron como posibilitaban las circunstancias de la época, sin ninguna garantía de identificación. Las exhumaciones científicas empiezan a partir del año 2010, siguiendo protocolos arqueológicos y forenses y utilizando técnicas como el análisis del ADN.

En toda España, se calcula que hubieron 140.000 víctimas del franquismo, repartidas en más de 3.000 fosas. En la Comunidad Valenciana, hay 583, tanto de la época republicana y en la guerra, como de víctimas de la dictadura hasta la Transición, según las cuantificaciones realizadas para hacer el mapa en 2020. En cuanto a las víctimas, hubo 6.415 víctimas de la violencia durante la República, y 6.386 durante la dictadura (*Gabarda, 2020*). Aquí se han excavado alrededor de 70 fosas y se han recuperado 1.128 víctimas, alrededor del 18% del total (*Arqueoantro, 2021*).

Diverses imatges de les fosses del cementeri de Paterna i Castelló de la Plana. Foto Sergio Formoso

FOSES I CEMENTERIS: XIFRES I ACTUACIONS

En aquesta exposició ens centrem especialment en les excavacions d'exhumació que s'han fet als cementeris de Castelló de la Plana i Paterna (València), per ser els més emblemàtics i els que hem tractat periòdicament en el pòdcast multimèdia, encara que hi ha moltes més al llarg i ample del nostre territori.

Cal recordar que les exhumacions de víctimes de la violència durant la Guerra Civil van començar just després d'acabar els combats, quan les autoritats franquistes van facilitar que els familiars d'afusellats a la zona republicana, los «caídos por Dios y por España» en recuperaren les restes. Això sí, es van fer com possibilitaven les circumstàncies de l'època, sense cap garantia d'identificació. Les exhumacions científiques comencen a partir de l'any 2010, seguint protocols arqueològics i forenses i utilitzant tècniques com l'anàlisi de l'ADN.

A tot Espanya, es calcula que hi hagueren 140.000 víctimes del franquisme, repartides en més de 3.000 fosses. A la Comunitat Valenciana, hi ha 583, tant de l'època republicana i de la guerra com de víctimes de la dictadura fins a la Transició, segons les quantificacions efectuades per a fer el mapa el 2020. Quant a les víctimes, van haver-hi 6.415 víctimes de la violència durant la República, i 6.386 durant la dictadura (*Gabarda, 2020*). Ací s'han excavat al voltant de 70 fosses i s'han recuperat 1.128 víctimes, al voltant del 18% del total (*Arqueoantro, 2021*).

**FOSSES I CEMENTERIS:
CASTELLÓ DE LA PLANA**

Ja hem vist que a Castelló de la Plana és on primer va acabar la Guerra Civil a la Comunitat, i per tant, on també va començar la repressió dels vençuts. Durant la pau de Franco, es van afusellar 970 persones al riu Sec, les quals van ser soterrades molt a prop, al Cementeri vell de Castelló de la Plana. Abans de l'execució els donaven l'oportunitat de confessar-se. Si ho feien, eren soterrats al cementeri catòlic, els que no (vora la meitat), anaven al cementeri civil. Ací es on es concentren ara els treballs d'exhumació.

Treballs dels arqueòlegs forenses. Foto Sergio Formoso

Dates d'afusellaments, al monòlit d'homenatge al cementeri de Castelló de la Plana. Foto Sergio Formoso

Treballs dels arqueòlegs forenses. Foto Sergio Formoso

**FOSAS Y CEMENTERIOS:
CASTELLÓ DE LA PLANA**

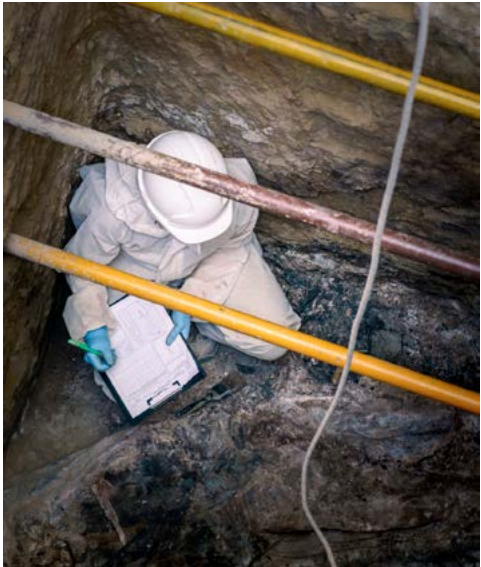
Ya hemos visto que en Castelló de la Plana es donde primero acabó la Guerra Civil en la Comunidad, y por tanto, donde también empezó la represión de los vencidos. Durante la paz de Franco, se fusilaron 970 personas en el Río Seco que fueron sepultadas muy cerca, en el Cementerio viejo de Castelló de la Plana. Antes de la ejecución les daban la oportunidad de confesarse. Si lo hacían, eran enterrados en el cementerio católico, los que no (alrededor de la mitad), iban al cementerio civil. Ahí es donde se concentran ahora los trabajos de exhumación.

**FOSSES I CEMENTERIS:
PATERNA**

El cementeri de Paterna i el camp de tir del Terrer, a pocs metres d'aquell, són probablement els llocs més negres de la memòria a la Comunitat Valenciana. Aquest mur contra el qual es produïren tantes morts, que en realitat és més una construcció simbòlica que no real (les execucions sembla que es feien en diferents llocs del paratge) dona nom al nostre projecte multimedia. Gràcies a les investigacions de l'historiador Vicent Gabarda sabem que s'hi van afusellar 2.237 homes i dones, des d'abril del 1939 fins a l'any 1956. Fins a l'any 2020, els intensos treballs d'exhumació han permés recuperar 934 cossos, el 42% de les víctimes de Paterna (Arqueoantro).

Treballs dels arqueòlegs forenses. Fotos Sergio Formoso

**FOSAS Y CEMENTERIOS:
PATERNA**

El cementerio de Paterna y el campo de tiro del Terrer, a pocos metros, son probablemente los lugares más negros de la memoria en la Comunidad Valenciana. Ese muro contra el que se produjeron tantas muertes, que en realidad es más una construcción simbólica que real (las ejecuciones parece que se hacían en diferentes lugares del paraje) da nombre a nuestro proyecto multimedia. Gracias a las investigaciones del historiador *Vicent Gabarda*, sabemos que se fusilaron 2.237 hombres y mujeres, desde abril de 1939 hasta el año 1956. Hasta el año 2020, los intensos trabajos de exhumación han permitido recuperar 934 cuerpos, el 42% de las víctimas de Paterna (Arqueoantro).

*El governador civil de València Ramón Laporta entrega joguets als fills dels presos polítics en la presó de Sant Miquel en 1949.
Arxiu històric Luis Vidal*

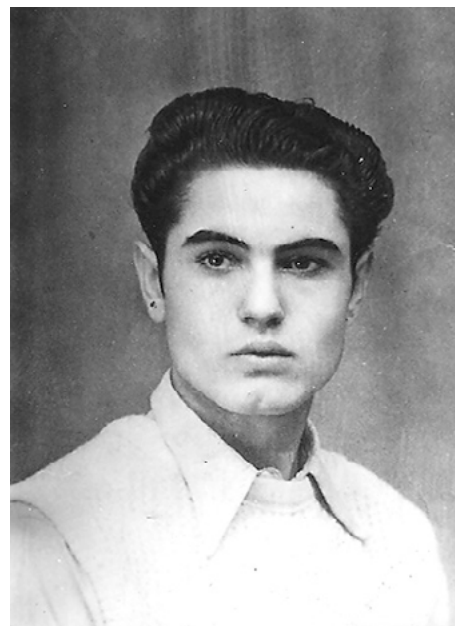
PRISIÓN Y REPRESIÓN SAN MIGUEL DE LOS REYES (VALÈNCIA)

Hoy es la sede de la Biblioteca Valenciana, de la Acadèmia Valenciana de la Llengua y de la Dirección General de Patrimonio. Pero todavía hay gente que la recuerda como presidio, que lo fue hasta el año 1966, como un lugar donde los carceleros excombatientes fascistas imponían su ley, donde el hambre, los malos tratos y los fusilamientos a diario eran los protagonistas de la vida cotidiana dentro de sus muros. Hasta cuatro mil presos se amontonaron a partir de 1939 en sus dos claustros renacentistas. Es uno más de los tantos presidios que en toda España se llenaron de presos políticos al acabar la guerra, pero singular por el edificio histórico que todavía permanece. Hoy en día, una placa y diferentes actividades como la de Prisioneros, de la compañía Albena Teatre, recuerdan su negro pasado.

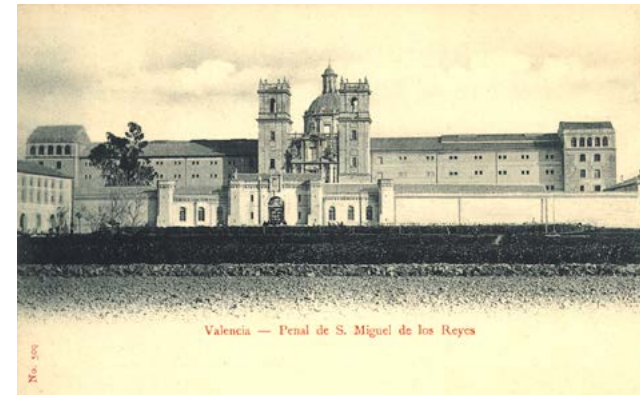
En este convento jerónimo, donde están enterrados el Duque de Calabria y su mujer, la Reina Germana de Foix, estuvo encarcelado el viejo anarquista Joan Busquets, que a sus 94 años todavía vive en Normandía, en Francia, donde llegó huyendo de la dictadura. Joan da aún testimonio exhaustivo de todas las miserias que pasaban los presos.

Façana del monestir de Sant Miquel dels Reis, que després serà presó fins al 1966. Arxiu Bivaldi

El pres polític Joan Busquets, el 1948, un any abans de ser detingut. Va passar 15 anys a Sant Miquel dels Reis. Arxiu personal

Una altra imatge d'època del monestir de Sant Miquel. Arxiu Bivaldi

El pres polític Isidro Guardia és el segon per l'esquerra. Puebla de Valverde, 1936/1937. Va passar 10 anys a la presó. Arxiu familiar

Banda de músics formada per presos en Sant Miquel dels Reis. Arxiu Històric Luis Vidal

PRESÓ I REPRESSIÓ: SANT MIQUEL DELS REIS (VALÈNCIA)

Hui és la seu de la Biblioteca Valenciana, de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i de la Direcció General de Patrimoni. Però encara hi ha gent que la recorda com a presidi, que ho va ser fins a l'any 1966, com un lloc on els carcellers excombatents feixistes imposaven la seua llei, on la fam, els maltractaments i els afusellaments a diari eren els protagonistes de la vida quotidiana dins dels seus murs. Fins a quatre mil presos es van amuntegar, a partir del 1939, als seus dos claustres renaixentistes. És un més de tants dels presidis que a tot Espanya es van omplir de presos polítics en acabar la guerra, però singular per l'edifici històric que encara hi és. Hui en dia, una placa i diferents activitats com la de Presoners, de la companyia Albena Teatre, recorden el seu negre passat.

En aquest convent jerònim, on estan soterrats el duc de Calàbria i la seua dona, la reina Germana de Foix, va estar tancat el vell anarquista Joan Busquets, que als seus 94 anys encara viu a Normandia, a França, on va arribar fugint de la dictadura. Joan dona encara testimoni exhaustiu de totes les misèries que passaven els presos.

**PRESÓ I REPRESSIÓ:
PRESÓ DE DONES PASSEIG DE LA PETXINA (VALÈNCIA)**

Les dones van ser les grans perdedores en la Guerra Civil. Per la pèrdua de llibertats que havien arribat a tindre feia no res durant la República; perquè les empresonaren, a elles i als seus fills; perquè les raparen i les violaren; perquè, a més, durant tants anys van ser les depositàries del record dels morts, de les ofenses. I un dels més sinistres espais de repressió contra les dones va ser la Presó Provincial del passeig de la Petxina de València. Ara alberga un col·legi, el Nou d'Octubre, però els primers huit mesos després de la guerra, van ingressar 1.486 dones en un lloc pensat per a allotjar tan sols 100 preses. Des de fa poc més d'un any, una placa al mur recorda les dones que penaren allà per haver sigut fidels a la República.

Homenatge a les preses polítiques a la presó de dones de València. Fotos Sergio Formoso

**PRISIÓN Y REPRESIÓN:
PRISIÓN DE MUJERES PASEO DE LA PECHINA
(VALÈNCIA)**

Las mujeres fueron las grandes perdedoras en la Guerra Civil. Por la pérdida de las libertades que habían llegado a tener hacía poco durante la República; porque las encarcelaron, a ellas y a sus hijos; porque las raparon y las violaron; porque, además, fueron durante tantos años las depositarias del recuerdo de los muertos, de las ofensas. Y uno de los más sinistros espacios de represión contra las mujeres fue la prisión Provincial del paseo de la Pechina de València. Ahora alberga un colegio, el Nou d'Octubre, pero en los primeros ocho meses después de la guerra, ingresaron 1.486 mujeres en un lugar pensado para alojar tan solo 100 presas. Desde hace poco más de un año, una placa en el muro recuerda a las mujeres que penaron aquí por haber sido fieles en la República.

**PRESÓ I REPRESSIÓ:
EL CAMP DE "LOS ALMENDROS"**

Aquest espai de concentració de presos era en realitat un lloc obert, on van posar tanques de fil d'aram perquè no s'hi pogueren escapar. En acabar la guerra, qualsevol lloc va servir per a tancar els que havien sigut lleials a la República. Es calcula que van passar per ells un milió d'espanyols, en més de 300 espais. El d'Alacant es va crear per allotjar-hi la gran concentració de gent que va intentar fugir per una ciutat que fou de les últimes a caure en mans dels sublevats quan ja la guerra es donava per perduda. Després dediquem un espai a l'últim port lliure d'Alacant i a l'Stanbrook, el darrer vaixell de l'esperança. Però gran part dels que es quedaren atrapats en aquest lloc sense eixida, van ser conduïts pels franquistes a Los Almendros. L'escriptor de l'exili i del trencament, Max Aub, va ser qui millor va descriure la situació: *Estos que ves ahora deshechos, maltrechos, furiosos, aplanados, sin afeitar, sin lavar, cochinos, sucios, cansados, mordeándose, hechos un asco, destrozados, son, sin embargo, no lo olvides, hijo, no lo olvides nunca pase lo que pase, son lo mejor de España, los únicos que, de verdad, se han alzado, sin nada, con sus manos, contra el fascismo, contra los militares, contra los poderosos, por la sola justicia; cada uno a su modo, a su manera, como han podido, sin que les importara su comodidad, su familia, su dinero. Estos que ves, españoles rotos, derrotados, hacinados, heridos, soñolientos, medio muertos, esperanzados todavía en escapar, son, no lo olvides, lo mejor del mundo. No es hermoso. Pero es lo mejor del mundo. No lo olvides nunca, hijo, no lo olvides.* Max Aub. Campo de los Almendros, 1968

Homenatge als presos de Los Almendros. Foto Sergio Formoso

Campo de Los Almendros en l'actualitat en Alacant. Foto Sergio Formoso

**PRISIÓN Y REPRESIÓN:
EL CAMPO DE "LOS ALMENDROS"**

Este espacio de concentración de presos era en realidad un lugar abierto, donde pusieron vallas de alambre para que no pudieran escaparse. Al acabar la guerra, cualquier lugar sirvió para encerrar a los que habían sido leales en la República. Se calcula que pasaron por ellos un millón de españoles, en más de 300 espacios. El de Alacant se creó para alojar la gran concentración de gente que intentó huir por una ciudad que fue de las últimas en caer en manos de los sublevados cuando ya la guerra se daba por perdida. Después dedicamos espacio al último puerto libre de Alacant, y al Stanbrook, el último barco de la esperanza. Pero gran parte de los que se quedaron atrapados en ese lugar sin salida, fueron conducidos por los franquistas a "Los Almendros". El escritor del exilio, Max Aub, fue el que mejor describió la situación: *Estos que ves ahora deshechos, maltrechos, furiosos, aplanados, sin afeitar, sin lavar, cochinos, sucios, cansados, mordeándose, hechos un asco, destrozados, son, sin embargo, no lo olvides, hijo, no lo olvides nunca pase lo que pase, son lo mejor de España, los únicos que, de verdad, se han alzado, sin nada, con sus manos, contra el fascismo, contra los militares, contra los poderosos, por la sola justicia; cada uno a su modo, a su manera, como han podido, sin que les importara su comodidad, su familia, su dinero. Estos que ves, españoles rotos, derrotados, hacinados, heridos, soñolientos, medio muertos, esperanzados todavía en escapar, son, no lo olvides, lo mejor del mundo. No es hermoso. Pero es lo mejor del mundo. No lo olvides nunca, hijo, no lo olvides.* Max Aub. Campo de los Almendros, 1968.

**PRESÓ I REPRESSIÓ:
EL CAMP DE CONCENTRACIÓ D'ALBATERA**

Albatera ja era un camp de detenció en la República, però en acabar la guerra, gran part d'aquests presos sense judici de Los Almendros vingueren ací. Sense pràcticament aigua, sense menjar. Més de vint mil persones van estar ací tancades en condicions in-frahumanes. Per ací van passar el rector Peset Aleixandre, que després seria afusellat, i el brigadista Josep Almudéver, que va aconseguir sobreviure. El milicià Isidro Benet va deixar documentades les condicions de vida en els seus dibuixos. L'infern d'Albatera va durar huit mesos: d'abril a novembre del 39... Després, l'oblit. Fins que un equip d'arqueòlegs i historiadors, comandats per Felipe Mejías, treballa amb georadars per a descobrir amb detall que va passar ací, en un dels camps més sinistres del franquisme.

“Del campo de los Almendros al de Albatera. 100 personas en cada vagón. Nos ahogábamos.”

“Una atracción muy seguida que nos daban. Siempre al salir el sol. No sin antes cantar “Cara al sol” con el saludo y el consiguiente “Arriba España.”

Camp de concentració d'Albatera abans de la Guerra Civil. Arxiu Històric Luis Vidal

“Ver a tus seres queridos. Había que pagar 2 pesetas de las de antes. De una alambrada a otra había 3 metros. No se entendían ni a gritos. Pagando 5 pesetas podían estar juntos sin alambrada con la vigilancia de un moro. (Tiempo bastante reducido)”.

Dibuixos del Camp d'Albatera realitzats pel reclús Isidro Benet. Del llibre “Isidro: relato del campo de concentración de Albatera”. Isabel María Abellán, La Fea Burguesía Ediciones.

**PRISIÓN Y REPRESIÓN:
EL CAMPO DE CONCENTRACIÓN DE ALBATERA**

Albatera ya era un campo de detención con la república, pero al acabar la guerra, gran parte de esos presos sin juicio de “Los Almendros” vinieron aquí. Sin prácticamente agua, sin comida. Más de veinte mil personas estuvieron aquí encerradas en condiciones inhumanas. Por aquí pasaron el rector Peset Aleixandre que después sería fusilado, y el brigadista Josep Almudéver que consiguió sobrevivir. El miliciano Isidro Benet dejó documentado las condiciones de vida en sus dibujos. El infierno de Albatera duró ocho meses: de abril a noviembre del 39. Después, el olvido. Hasta que un equipo de arqueólogos e historiadores dirigidos por Felipe Mejías, ha empezado a trabajar con georadares para descubrir con detalle lo que pasó aquí, en uno de los campos más siniestros del franquismo.

**PRESÓ I REPRESSIÓ:
UN CAS SINGULAR: CONSUELO BARBER**

Les tres amigues es deien Consuelo Barber, Julia Martín i Angelita Sempere, somriuen en aquesta fotografia, feta al pati de la presó, un matí fred del 1941, després que els commutaren la pena de mort per una llarga condemna a 30 anys de presó.

De Consuelo, d'àlies la Comunista, sabem que era coneguda, així figura en el seu gruixut expedient carcerari, com la Passionària de València. Va ser detinguda a sa casa juntament amb una altra lluitadora per la llibertat, Pilar Soler, i sa mare, després d'haver intentat fugir pel port d'Alacant en l'Stanbrook i passar pel camp de detenció de Los Almendros. La van condemnar per presidir l'Agrupación de Mujeres Antifascistas, que es va ocupar d'arreglar diners per als xiquets de la guerra, gestionar cooperatives que subministraven productes bàsics, i treballar des de la rereguarda per la República, sí, però sense mai agafar una arma.

A Consuelo la deixaren eixir de la Provincial tan sols per a morir a sa casa, envoltada de les seues filles, molt poc després.

Consuelo Barber, “la Pasionaria de València” és la quarta per la dreta. Presideix una recollida de fons per ajudar Madrid com a presidenta de l'Agrupación de Mujeres antifascistas (AMA). Arxiu Històric Luis Vidal

Las presas políticas Consuelo Barber, Julia Martín i Angelita Sempere, en el pati de la presó Provincial de dones de València. Arxiu familiar

**PRISIÓN Y REPRESIÓN:
UN CASO SINGULAR:
CONSUELO BARBER**

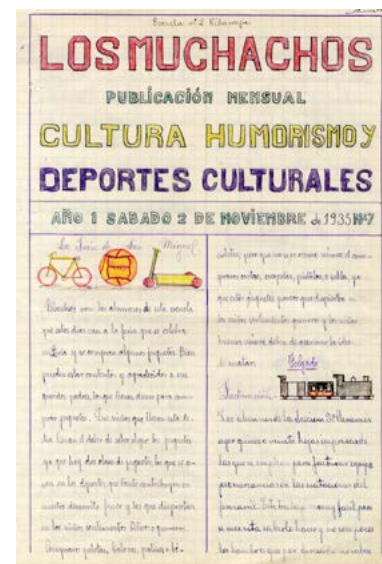
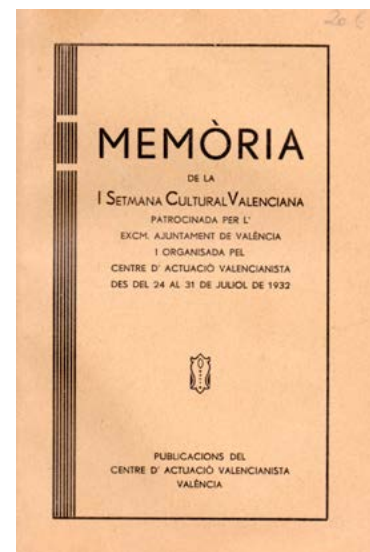
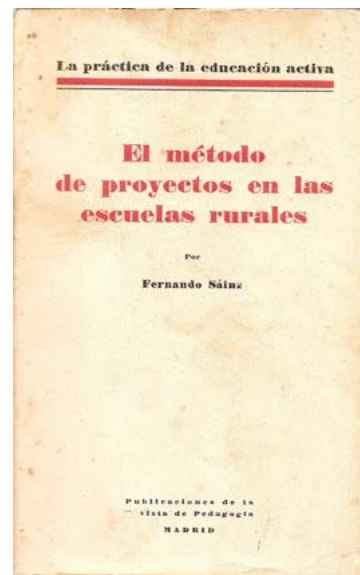
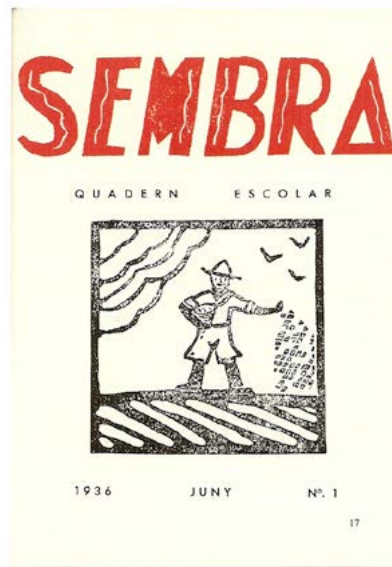
Las tres amigas se llamaban Consuelo Barber, Julia Martín y Angelita Sempere, sonrien en esta fotografía, sacada en el patio de la prisión, una fría mañana de 1941, después de que les conmutaran la pena de muerte por una larga condena a 30 años de prisión.

De Consuelo, de alias la Comunista, sabemos que fue conocida, así figura en su grueso expediente carcelario, como la Pasionaria de València. Fue detenida en su casa junto a otra luchadora por la libertad, Pilar Soler y su madre, después de haber intentado huir por el puerto de Alacant en el Stanbrook y pasar por el campo de detención de Los Almendros. Fue condenada por presidir la Agrupación de Mujeres Antifascistas, que se ocupó de recoger dinero para los niños de la guerra, de gestionar cooperativas que suministraban productos básicos, de trabajar desde la retaguardia por la República, sí, pero sin nunca llevar una arma.

A Consuelo la dejaron salir de la Provincial tan solo para morir en su casa, rodeada de sus hijas, muy poco después.

Hort de Lis a Picanya, una de les cases de camp convertida en colònia escolar durant la Guerra Civil. Foto Sergio Formoso.

Publicacions de la renovació pedagògica que la República va introduir a Espanya

Els horts de Picanya transformats en escoles durant la guerra civil. Arxiu Centre Estudis Locals de Picanya

Les colònies escolars es van crear l'any 1937 per allunyar els xiquets del front i seguir la docència. Arxiu Centre Estudis Locals de Picanya

LA REREGUARDA: LES COLÒNIES: EL CAS DE PICANYA

La Segona República va ser temps d'il·lusió. També, pel que feia a l'educació, quan un grup de mestres i docents intentaren corregir els segles d'analfabetisme i d'educació només per a uns pocs que patíem a Espanya. La reforma de l'ensenyament, que havia d'arribar també als fills i les filles dels obrers, passava per crear una escola pública, obligatòria, laica, mixta i inspirada en l'ideal de la solidaritat humana. Educació i democràcia havien d'avançar unides. I en aquestes circumstàncies és com naixen, el 1937, les colònies escolars. Una idea de la República per a protegir els més dèbils, els xiquets, dels perills del front. Fugint dels bombardejos indiscriminats sobre la població civil, enmig de l'horror i de les privacions de la guerra, van eixir combois de l'esperança de tot Espanya cap a la rereguarda, on trobarien encara un paradís de pau i tranquil·litat. A tot Espanya hi van haver 100 mil xiquets refugiats. A l'Horta Sud, al terme de Picanya, tres cases modernistes es converteixen en colònies i alberguen vora 180 xiquets.

Hort de Lis a Picanya, una de les cases de camp convertida en colònia escolar durant la Guerra Civil. Foto Sergio Formoso.

LA REREGUARDA: L'HORT DE LES PALMES

També al terme de Picanya, en aquell temps Paiporta, es troba un altre hort, el de les Palmes, que va albergar el grup femení de la Residència d'Estudiants. Van eixir de Madrid, empentades per l'avanç del front, i van crear ací, en aquest fantàstic entorn on les bombes no arribaven i el menjar no escassejava, un paradís per a dones: un lloc on les alumnes i les mestres conviuen, en un ambient de tolerància, de cooperació i de col·laboració. Pensaven que el futur anava a ser molt diferent del que els esperava: una postguerra on els feixistes pensaven que les dones havien de ocupar un lloc secundari en la societat, on el model femení el marcaria durant molts «anys triomfals» la Sección Femenina de la Falange.

Portada llibre sobre la Residència d'estudiants de dones a Picanya. Autor Wilson Ferrús

Dos estudiants de la Residència al jardí de l'Hort de les Palmes Col·lecció Luis García Treviño. Arxiu Cristina Escrivà

Hort de les Palmes, al terme de Picanya. Foto Sergio Formoso

Segell de correspondència de la Residència d'Estudiants durant la Guerra Civil Espanyola. Arxiu C. Escrivà

LA RETAGUARDIA: EL HUERTO DE LAS PALMAS

También en el término de Picanya, en aquel tiempo Paiporta, se encuentra otro Huerto, el de las Palmas, que albergó el grupo femenino de la Residencia de Estudiantes. Salieron de Madrid, empujadas por el avance del frente, y crearon aquí, en este fantástico entorno donde las bombas no llegaban y la comida no escaseaba, un paraíso para mujeres: un lugar donde las alumnas y las maestras convivían, en un ambiente de tolerancia, de cooperación y de colaboración. Pensaban que el futuro iba a ser muy diferente al que les esperaba: una posguerra donde los fascistas pensaban que las mujeres tenían que ocupar un lugar secundario en la sociedad, donde el modelo femenino lo marcaría durante muchos “años triunfales” la Sección Femenina de la Falange.

LA REREGUARDA: L'HOSPITAL MILITAR INTERNACIONAL D'ONTINYENT

Ontinyent, a la rereguarda, és una ciutat que, tot i tindre fàbriques d'armament, no ha sigut bombardejada, així, quan bombardegen Alcoi, les autoritats republicanes pensen que allí no és segur i decideixen portar part dels malalts a l'hospital belga que ja hi havia a Ontinyent. Així els ferits són traslladats i algun metge i infermera s'incorporen a treballar ací.

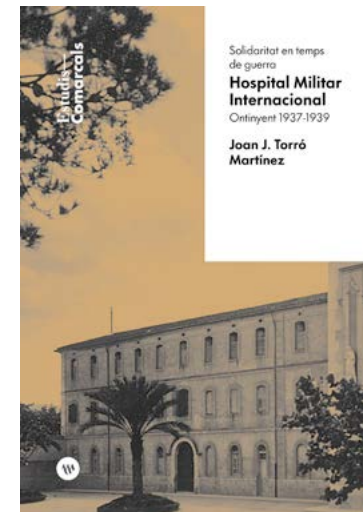
L'Hospital Militar Internacional que es va instal·lar a Ontinyent es coneix com a belga perquè són els socialistes belgues els qui impulsen el projecte. L'edifici que va ocupar és l'actual Col·legi de la Concepció i dels Pares Franciscans, que reunia les condicions per a ser hospital, amb unes sales amples, molts llits i apartats; a més, Ontinyent també tenia estació de tren, com Alcoi, per a facilitar l'arribada dels ferits.

Interior de l'Hospital Militar Internacional d'Ontinyent Arxiu Biblioteca Nacional

Hospital Militar Internacional d'Ontinyent a l'any 1937 Arxiu Einar Pettersen

Portada del llibre sobre l'Hospital Militar Internacional d'Ontinyent. Autor Joan J. Torró

Cartilla de treball de l'Hospital durant la Guerra Civil Arxiu Joan Josep Torró

LA RETAGUARDIA: EL HOSPITAL MILITAR INTERNACIONAL DE ONTINYENT

Ontinyent, en la retaguardia, es una ciudad que, a pesar de tener fábricas de armamento, no fue bombardeada, así que cuando bombardearon Alcoi las autoridades republicanas pensaron que no era seguro y decidieron llevar parte de los enfermos al hospital belga que ya había en Ontinyent. Así pues los heridos fueron trasladados y algún médico y enfermera se incorporaron también para trabajar aquí.

Al Hospital Militar Internacional que se instaló en Ontinyent se le conoce como belga porque son los socialistas belgas los que impulsan el proyecto. El edificio que ocupó es el actual Colegio de la Concepción y de los Padres Franciscanos, que reunía las condiciones para ser hospital, con anchas salas, muchas camas y apartado; además, Ontinyent también tenía estación de tren, como Alcoi, para facilitar la llegada de los heridos.

LA REREGUARDA: L'HOSPITAL D'ALCOI

Viatgem fins a Alcoi per a conèixer una pàgina diferent de la Guerra Civil lluny del front. És la de la solidaritat internacional per a ajudar el poble que pateix la guerra a la rereguarda; però, amb tanta intensitat, que converteix la supervivència en una lluita diària. Aquest és un exemple que ens van brindar ciutadans que vivien a més de dos mil cinc-cents quilòmetres de distància, que no van dubtar a ajudar els més indefensos. És l'Europa solidària dels anys trenta.

Pel juliol de 1936, una part de l'exèrcit espanyol s'alça en contra del Govern legítim i elegit democràticament. Des de molts països europeus, però amb molta força des de Suècia i Noruega, en saber que Franco s'havia sublevat, diferents organitzacions, sobretot obreres, inicien immediatament una campanya per a ajudar el Front Popular. Una iniciativa que va donar pas a un gran moviment de solidaritat anomenat "Ajudem Espanya".

Tot estava preparat i disposat per al viatge cap a Espanya: metges, infermeres, ambulàncies, aparells de rajos X... Però el comitè suec-noruec va posar algunes condicions: necessitaven un edifici gran, el lloc havia d'estar lluny del front per a evitar bombardejos i ben comunicat amb ferrocarril perquè arribaren els combois dels ferits, i Alcoi reunia el que s'exigia en una escola industrial que s'acabava d'edificar i no s'havia ni inaugurat i que era magnífica, tenia dues plantes, soterranis, finestres grans i enormes aularis on poder instal·lar els llits d'hospital.

Equip mèdic suec-noruec de l'Hospital de Sang d'Alcoi.
Arxiu Eric Rabo

Façana Hospital Suec-Noruec d'Alcoi durant la guerra civil. Arxiu fotogràfic Àngel Beneito/Erik Rabo

LA RETAGUARDIA: EL HOSPITAL DE ALCOI

Viajamos hasta Alcoi para conocer una página diferente a la Guerra Civil lejos del frente. Es la de la solidaridad internacional para ayudar al pueblo que sufre la guerra a retaguardia; pero, con tanta intensidad, que convierte la supervivencia en una lucha diaria. Este es un ejemplo que nos brindaron ciudadanos que vivían a más de dos mil quinientos kilómetros de distancia, que no dudaron a ayudar los más indefensos. Es la Europa solidaria de los años treinta.

En julio de 1936 una parte del ejército español se levanta en contra del Gobierno legítimo y elegido democráticamente. Desde muchos países europeos, pero con mucha fuerza desde Suecia y Noruega, al saber que Franco se había sublevado, diferentes organizaciones, sobre todo obreras, inician inmediatamente una campaña para ayudar el Frente Popular. Una iniciativa que dio paso a un gran movimiento de solidaridad denominado "Ayudemos a España".

Todo estaba preparado y dispuesto para el viaje hacia España: médicos, enfermeras, ambulancias, aparatos de rayos X... Pero el comité sueco-noruego puso algunas condiciones: necesitaban un edificio grande, el lugar tenía que estar lejos del frente para

evitar bombardeos y muy comunicado con ferrocarril para que llegaran los convoyes de los heridos, y Alcoi reunía lo que se exigía en una escuela industrial que se acababa de edificar y no se había inaugurado y que era magnífica, tenía dos plantas, sótanos, grandes ventanales y enormes aularios donde poder instalar las camas de hospital.

LA REREGUARDA: OBRES D'ANTONI MIRÓ DE L'HOSPITAL D'ALCOI

Aquesta gesta d'altruisme i de solidaritat que va protagonitzar el poble escandinau amb l'espanyol ha quedat reflectida per l'artista alcoià Antoni Miró en la sèrie de «L'Hospital Suec-Noruec». Més de quaranta obres que commemoraren el 75é aniversari de l'efemèride, realitzades únicament amb els tres colors de la bandera republicana. Aquests quadres formen part d'una exposició que ha fet la volta al món.

Obres en <https://portalart.antonimiro.com/monografia/l-hospital-sueco-noruec-d-alcoi#book/5>

Antoni Miró
Carrers d'estocolm 2012.
Gràfica digital s/llenç, 81x116 cm.

Antoni Miró
Infermeres d'alcoi 2012.
Gràfica digital s/llenç, 114x162 cm.

Antoni Miró
L'hospital suec-noruec 2012.
Gràfica digital s/llenç, 162x114 cm.

Antoni Miró
Solidaritat 2012.
Gràfica digital s/llenç, 81x116 cm.

LA RETAGUARDIA: OBRAS DE ANTONI MIRÓ DEL HOSPITAL DE ALCOI

Esta gesta de altruismo y de solidaridad que protagonizó el pueblo escandinavo con el español ha quedado reflejada por el artista alcoyano Antoni Miró en la serie de "El Hospital Sueco-Noruego". Más de cuarenta obras que conmemoraron el 75 aniversario de la efeméride, realizadas únicamente con los tres colores de la bandera republicana. Estos cuadros forman parte de una exposición que ha dado la vuelta al mundo.

Obras en <https://portalart.antonimiro.com/monografia/l-hospital-sueco-noruec-d-alcoi#book/5>

LA REREGUARDA:
VIDEO DOCUMENTAL
“L’Espagne Vivra” d’Henri Cartier-Bresson.

Cartier-Bresson va dirigir el documental L’Espagne Vivra (Espanya vivirá, 1939), un encàrrec del Secours Populaire français. El famós fotògraf va filmar la tasca fonamental d’ajuda a la població civil del Socors Roig, una organització que canalitzava les ajudes dels sindicats, organitzacions obreres i partits d’esquerra de tot el mon que enviaven per a donar suport a la República, fent un retrat de la solidaritat internacional que va rebre l’Espanya en guerra. També va descriure la presència militar estrangera que va vindre per a donar suport a la rebel·lió franquista, i va denunciar la política de no-intervenció de la Societat de Nacions.

LA RETAGUARDIA:
VIDEO DOCUMENTAL
“España vivirá” de Henri Cartier-Bresson.

Cartier-Bresson dirigí el documental L’Espagne Vivra (Espanya vivirá, 1939), un encargo del Secours Populaire français. El famoso fotógrafo filmó la tarea fundamental de ayuda en la población civil del Socorro Rojo, una organización que canalizaba las ayudas de los sindicatos, organizaciones obreras y partidos de izquierda de todo el mundo que enviaban para apoyar en la República, haciendo un retrato de la solidaridad internacional que recibió la España en guerra. También describió la presencia militar extranjera que vino para apoyar a la rebelión franquista, y denunció la política de no-intervención de la Sociedad de Naciones.

Fotogrames extrets del documental “L’Espagne Vivra” 1939

Diaris de l'època, destacant la importància de l'aviació. Arxiu Matías Alonso

Aeròdrom de Vilafamés. Foto Sergio Formoso

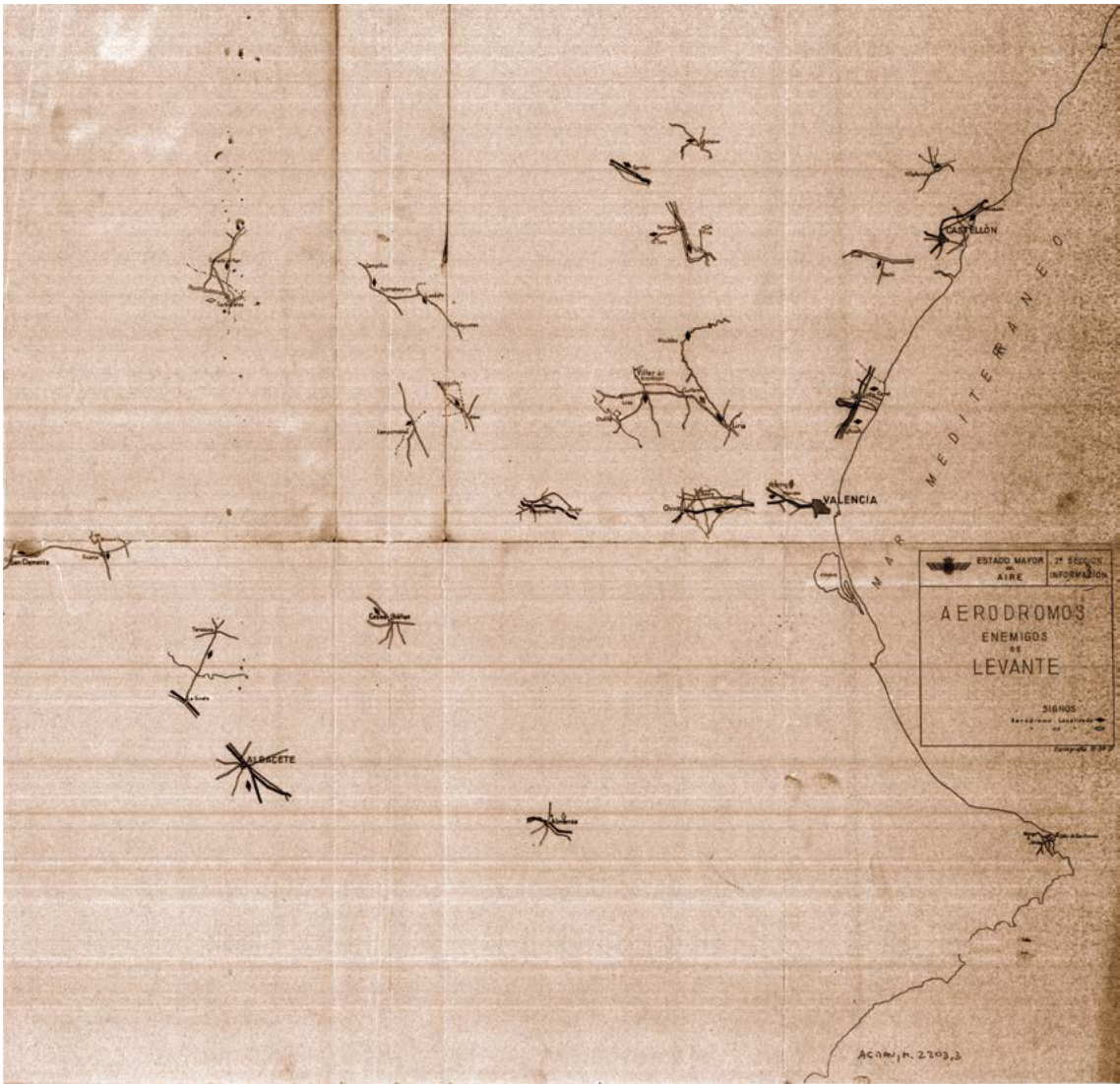
LA AVIACIÓN EN LA GUERRA CIVIL:
LOS AVIONES

Ya hemos visto cuando hemos hablado de los bombardeos sobre la población civil, la importancia que la aviación tuvo en nuestra guerra, que sin duda sirvió de ensayo para la inminente Segunda Guerra Mundial. En las comarcas del sur de Alacant, hubo fábricas de aviones que si hubieran funcionado bien, según algunos historiadores podrían haber cambiado el resultado de la guerra. Llegaron a salir 38 aviones de esos talleres, muchos, pero insuficientes para inclinar la balanza hacia la República. Además, el espaldarazo de la Italia fascista y de la Alemania nazi a los sublevados, con la participación de la Legión Cóndor y la Aviazione Legionaria fue clara y potente, mientras que la ayuda que recibió el gobierno legítimo de la

Rusia soviética fue mucho menor. Aviones míticos, como los Junkers Ju 87 o Stuka alemanes, tuvieron un papel importante aquí.

CANCIONCILLA MISSENA

La letra de esta canción habla de los trabajos en el pla de Missena, donde estaba ubicado el aeródromo de la Poble del Duc, y la grabación nos la facilitó el profesor de historia *Antonio Calzado*. En ella un vecino, antiguo miembro de las brigadas de trabajo, recuerda su letra muy ilustrativa: *“No interesa el cobrar, aquí todos trabajamos, por no ir ni a la Plana ni a Madrid”*. Para ellos, trabajar en la construcción significaba estar alejados de los peligros del frente.

Mapa militar “Aeródromos enemigos de Levante”. Arxiu Biblioteca Nacional.

Rèplica del Havilland DH-89 “Dragon Rapide” situat al Centre d’Interpretació de l’antic aeròdrom de El Fondó de Monòver. Foto Sergio Formoso

Rèplica del Polikarpov I-15 “Xato” situat a l’espai expositiu de l’antic aeròdrom de Vilafamés. Foto Sergio Formoso

Aviadors republicans. Arxiu Biblioteca Nacional

L’AVIACIÓ EN LA GUERRA CIVIL:
ELS AVIONS

Ja hem vist, quan hem parlat dels bombardejos sobre la població civil, la importància que l’aviació va tindre en la nostra guerra i que, sens dubte, va servir d’assaig per a la imminent Segona Guerra Mundial. A les comarques del sud d’Alacant hi hagué fàbriques d’avions que si hagueren funcionat bé, segons alguns historiadors, podrien haver canviat el resultat de la guerra. Van arribar a eixir 38 avions d’aquells tallers, molts, però insuficients per a inclinar la balança cap a la República. A més, el suport de la Itàlia feixista i de l’Alemanya nazi als sublevats, amb la participació de la Legió Cóndor i l’Aviazione Legionaria va ser clara i potent, mentre que l’ajuda que va rebre el govern legítim de la Rússia soviètica va ser molt menor. Avions mítics, com els Junkers Ju 87 o els Stuka alemanys, van tindre un paper important ací.

CANÇONETA MISSENA

La lletra d’aquesta cançó parla dels treballs al pla de Missena, on està ubicat l’aeròdrom de la Poble del Duc, i la gravació ens la facilita el professor d’història *Antonio Calzado*. En aquesta un veí, antic membre de les brigades de treball, recorda una lletra molt il·lustrativa: *«No interessa cobrar, ací tots treballarem, per no anar ni a la Plana ni a Madrid»*. Per a ells, treballar en la construcció significava estar allunyats dels perills del front.

Aviadors republicans. Arxiu Biblioteca Nacional

L'AVIACIÓ EN LA GUERRA CIVIL:
ELS AERÒDROMS

Durant la Guerra Civil, a la Comunitat Valenciana vam arribar a tindre fins a 38 camps d'aviació per a abastir els fronts o defensar-nos dels atacs enemics. Instal·lacions acompanyades de llocs de comandament i guàrdia, refugis i polvorins. Es van construir a correuita, i alguns no van arribar a entrar en funcionament per falta d'aparells, però són una prova de la importància que la República va donar a l'aviació. Abandonats durant tants anys, alguns recuperats i restaurats, aquestes infraestructures republicanes donen testimoni d'un temps on es tenia clara la seua importància logística. Entre les construccions annexes als aeròdroms, les que mai no podien faltar eren els refugis, que servien perquè aviadors i mecànics s'hi protegiren en cas de bombardeig.

LA AVIACIÓN EN LA GUERRA CIVIL:
LOS AERÓDROMOS

Durante la Guerra Civil, en la Comunidad Valenciana llegamos a tener hasta 38 campos de aviación para alcanzar los frentes o defenderse de los ataques enemigos. Instalaciones acompañadas de lugares de mando y guardia, refugios y polvorines. Se construyeron de prisa y corriendo, y algunos no llegaron a entrar en funcionamiento por falta de aparatos, pero son una prueba de la importancia que la República dió a la aviación. Abandonados durante tantos años, algunos de ellos recuperados y restaurados, estas infraestructuras republicanas dan testigo de un tiempo donde se tenía clara su importancia logística. Entre las construcciones anexas a los aeródromos, las que nunca podían faltar eran los refugios, que servían para que los aviadores y mecánicos se protegieran en caso de bombardeo.

AERÒDROM DE
VILLAR DEL ARZOBISPO

A Villar del Arzobispo, o com es va dir en la guerra: Villar de la Llibertat, o fins i tot, segons qui manara en cada moment, Villar de la FAI, de la Federació Anarquista Ibèrica, trobem infraestructures que encara poden visitar-se: el lloc de comandament o de guàrdia que es va instal·lar en una antiga heretat del 1929, que es diu La Casica, també un quarter construït expressament per a la tropa, és un element únic a la Comunitat i, per descomptat, el refugi annex.

Aeròdrom i refugi de Villar del Arzobispo, a La Casica.
Foto Sergio Formoso

AERÓDROMO DE
VILLAR DEL ARZOBISPO

En Villar del Arzobispo, o como se llamó en la guerra en la guerra: Villar de la Libertad, o incluso, según quien mandara en ese momento, Villar de la FAI, de la Federación Anarquista Ibérica, encontramos infraestructuras que todavía pueden visitarse: el lugar de mando o de guardia que se instaló en una antigua heredad de 1929 que se llama *La Casica*, también un cuartel para la tropa construido expresamente, que es un elemento único en la Comunidad, y por supuesto el refugio anexo.

AERÒDROM DE
VILAFAMÉS

A Castelló de la Plana estava l'aeròdrom abans de la guerra, però l'Estat Major de l'Aire decideix fer un altre a Vilafamés, que es construeix a l'estiu del 37 i entra en actiu molt prompte. Tot en funció del front d'Aragó i de l'atacada costa del Mediterrani. Però Vilafamés està al nord de Castelló, i l'aeròdrom va ser utilitzat també després de caure en mans dels sublevats. Per ací passaren també els avions i els pilots de la Luftwaffe, de la terrible Legió Còndor. Han creat i senyalitzat una ruta per a recuperar les instal·lacions.

Restes aeròdrom de Vilafamés. Foto Sergio Formoso

AERÓDROMO DE
VILAFAMÉS

En Castelló de la Plana estaba el aeródromo antes de la guerra, pero el Estado Mayor del Aire decide hacer otro en Vilafamés, que se construye en el verano del 37 y entra en activo muy pronto. Su función era servir al frente de Aragón y a la atacada costa del Mediterráneo. Pero Vilafamés está en el norte de Castellón, y el aeródromo fue utilizado también después de caer en manos de los sublevados. Por aquí pasaron también los aviones y los pilotos de la Luftwaffe, de la terrible Legión Cóndor. Se ha creado y señalado una ruta para recuperar las instalaciones.

AERÒDROM DE
LA POBLA DEL DUC

De la pista de terra no queda res, ara són camps cultivats, però en canvi queden en peu les instal·lacions annexes, que havien de servir per a allotjar-hi els pilots. Es feren en temps rècord, molt prop d'un altre camp a Fontanars dels Alforins, per a reforçar la defensa del port de Gandia i els del costat, que van ser contínuament bombardejats per l'aviació feixista i nazi. I sembla que mai no va entrar en servei.

Refugi i imatge aèria de l'aeròdrom de la Poble del Duc
Foto Sergio Formoso

AERÓDROMO DE
LA POBLA DEL DUC

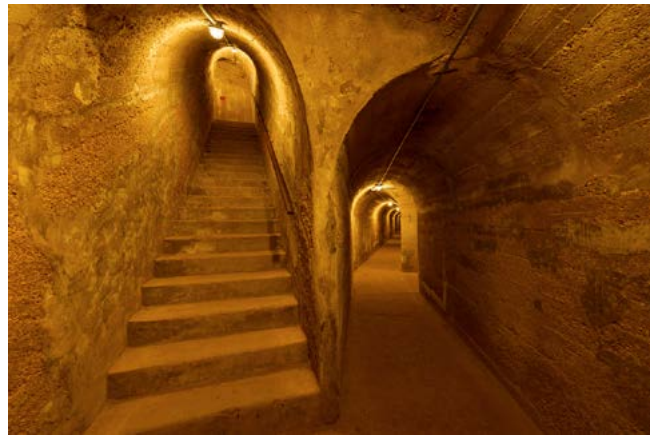
De la pista de tierra no queda nada, ahora son campos cultivados, pero en cambio quedan en pie las instalaciones anexas, que tenían que servir para alojar a los pilotos. Se hicieron en tiempo récord, muy cerca de otro campo en Fontanars dels Alforins, para reforzar la defensa del puerto de Gandía y de los de al lado, que fueron continuamente bombardeados por la aviación fascista y nazi. Y parece que nunca entró en servicio.

Arribada de l'Stanbrook a Algèria (Arxiu de la Democràcia de la Universitat d'Alacant)

Entrada al refugi del Fondó de Monòver
Foto Sergio Formoso

Interior del refugi de l'aeròdrom del Fondó de Monòver
Foto Sergio Formoso

Una de les cases de la Posició Dakar a les afores d'Elda
Foto Sergio Formoso

Entrada a Villa Manolito, on es situava la Posició Dakar
Foto Sergio Formoso

EL FIN DE LA GUERRA POSICIONES YUSTE Y DAKAR.

El término militar de Posición Yuste, fue asignado por el SIM (Servicio de Información Militar) al Poblet de Petrer para designar el lugar donde se quedaría el último gobierno legítimo de la Segunda República española antes de exiliarse. Se trata de una gran casa de campo en las afueras de Petrer.

Los días que el presidente Negrín está en Petrer parte del Gobierno se traslada también a otros lugares de Elda. Es lo que se conoce como la Posición Dakar, un grupo de casas en las afueras de la población que son requisadas y donde se aloja la cúpula comunista del Gobierno. Allí se encuentra Dolores Ibárruri, *la Passionària*, y está todavía la casa donde también se quedaron Rafael Alberti y María Teresa León.

LA FI DE LA GUERRA: POSICIONS YUSTE I DAKAR.

El terme militar de Posició Yuste el va assignar el SIM (Servei d'Informació Militar) al Poblet de Petrer per a designar el lloc on es quedaria el darrer govern legítim de la Segona República espanyola abans d'exiliar-se. Es tracta d'una gran casa de camp als afores de Petrer.

Els dies que el president Negrín està a Petrer, una part del Govern es trasllada també a altres llocs d'Elda. És el que es coneix com la Posició Dakar, un grup de cases als afores de la població que són requisades i on s'allotja la cúpula comunista del Govern. Allí es troba Dolores Ibárruri, *la Passionària*, i està encara la casa on també es van quedar Rafael Alberti i María Teresa León.

Cartell explicatiu de l'àrea de recreació històrica del Fondó de Monòver. Foto Sergio Formoso

El Fondó de Monòver des de l'aire, l'aeròdrom d'on va eixir l'últim govern de la república. Foto Sergio Formoso

Imatge aèria del Poblet de Petrer, darrera residència del govern de Negrin. Foto Sergio Formoso

El president Azaña i el doctor Negrin visiten el front de guerra a Guadalajara. Arxiu Biblioteca Nacional

El poeta Rafael Alberti i la seua dona l'escriptora María Teresa León. Arxiu J. L. Ferris

LA FI DE LA GUERRA:
LA CAIGUDA DE VALÈNCIA

El 30 de març del 39, després d'una intensa setmana de bombardejos, les tropes franquistes, comandades pels generals Ordaz i Martín Alonso desfilen pel centre de València braç en alt, tal com reflecteix la fotografia de Luis Vidal Corella. Els falangistes obren la parada cantant el Cara al sol. La guerra acabarà tan sols dos dies després. I a Paterna, el 3 de abril, ja afusellaren 21 persones. Tenim el trist honor de ser el primer lloc en produir-se estos fets ja en temps de pau.

Desfilada de les tropes franquistes per València. Foto Arxiu històric Luis Vidal

La caiguda de València als diferents mitjans de comunicació de l'època. Arxiu Matías Alonso

EL FIN DE LA GUERRA:
LA CAÍDA DE VALÈNCIA

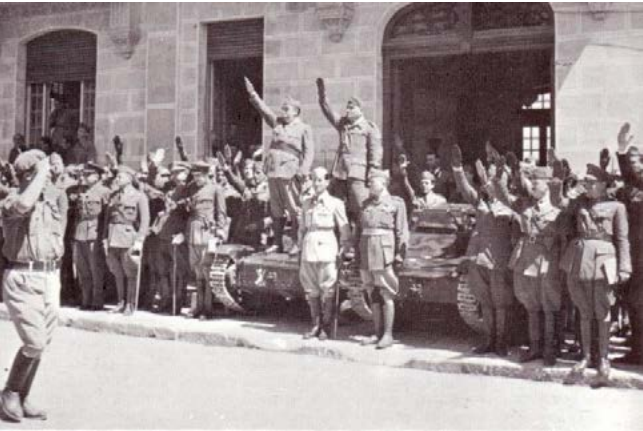
El 30 de marzo del 39, después de una intensa semana de bombardeos, las tropas franquistas, dirigidas por los generales *Ordaz* y *Martín Alonso* desfilan por el centro de València brazo en alto, tal como refleja la fotografía de *Luis Vidal Corella*. Los falangistas abren la parada cantando el Cara al sol. La guerra acabará tan solo dos días después. Y en Paterna, el 3 de abril ya fusilaron 21 personas. Tenemos el triste honor de ser el primer lugar en producirse estos hechos ya en tiempos de paz.

LA FI DE LA GUERRA:
LA CAIGUDA D'ALACANT, EL PORT, L'STANBROOK

Els últims dies de la Guerra Civil i la Segona República ens situen a Alacant. A finals de març de 1939, al seu port arriben cada dia centenars de persones amb l'esperança d'embarcar-se i poder salvar les seues vides. La por i la inseguretat s'apodera de la gent que arriba al moll de Llevant. Pocs vaixells per a evacuar, tan sols el Marítima i el famós Stanbrook que aconsegueix salvar milers de persones que ixen del Port. Al mateix moment, les tropes italianes del general Gambara entren a la ciutat.

Passatgers de l'Stanbrook (d'esquerra a dreta): Amado Granell, Antonio Gassó, Joan Gonsalbes i Helia Gonzàlez, la passatgera número 2.227. Arxiu À Punt Mèdia

Desfilada de les tropes italianes feixistes de la Divisió Littorio pels carrers d'Alacant. Arxiu Municipal Alacant

L'Stanbrook, el darrer vaixell que va eixir del Port d'Alacant. Arxiu de la Democràcia de la Universitat d'Alacant

Bust del capità de l'Stanbrook Archibald Dickson, al Port d'Alacant. Foto Sergio Formoso

EL FIN DE LA GUERRA:
LA CAÍDA DE ALACANT, EL PUERTO, EL STANBROOK
Los últimos días de la Guerra Civil y la Segunda República nos sitúan en Alacant. A finales de marzo de 1939 a su puerto llegan cada día centenares de personas con la esperanza de embarcarse y poder salvar sus vidas. El miedo y la inseguridad se apodera de la gente que llega al muelle de Levante. Pocos barcos para evacuar, tan solo el Marítima y el famoso Stanbrook que consigue salvar miles de personas que salen del Puerto. En el mismo momento, las tropas italianas del general Gambara entran en la ciudad.

LA FI DE LA GUERRA: LA FUGIDA, L'EXILI

A partir de l'1 d'abril de 1939 comença la brutal repressió franquista. Però un poc abans ja s'havia iniciat la diàspora dels que havien sigut fidels a la República i temien, amb raó, les represàlies. L'Stanbrook va ser l'últim vaixell i el més emblemàtic, però el tràfec de refugiats amb l'Alger, a tan sols unes poques milles de la costa d'Alacant, va ser constant. Orà, amb molts llaços culturals històrics amb els nostres pobles costaners, va ser el refugi principal dels republicans. Però les destinacions van ser variades i múltiples: Mèxic, tot i la distància, seria una de les preferides, gràcies al bon talant del govern del president Lázaro Cárdenas. Entre els milers d'espanyols que demanaren asil estava l'escriptor i intel·lectual *Max Aub*, que es convertiria en el més gran cronista de la Guerra Civil i del trencament de l'exili, amb, entre d'altres, la seua obra magna *El laberinto mágico*.

El moviment més gran de fugida es va produir per terra. A partir de febrer del 1939 i amb la imminent caiguda de Barcelona, es va produir «La retirada», on vora mig milió d'espanyols van creuar a peu els Pirineus en tan sols unes poques setmanes. A l'altra banda de la frontera es van trobar camps de concentració improvisats, com el d'*Argelès-sur-mer* (*Argelers*), on els van tancar sense aigua, ni menjar, ni cap abrigo durant mesos. Ara, diversos memorials i espais museístics recorden tots aquests fets al sud de França.

“La Retirada”, nom que es dona a la fugida de milers d'espanyols per diferents fronteres de Pirineus després de la caiguda de Catalunya. Arxiu Museu de la Resistència i Deportació de Pau a França

“La Retirada”. Arxiu Museu de la Resistència i Deportació de Pau a França

EL FIN DE LA GUERRA: LA FUGA, EL EXILIO

A partir del 1 de abril de 1939 empieza la brutal represión franquista. Pero un poco antes ya se había iniciado la diáspora de los que habían sido fieles a la República y temían, con razón, las represalias. El Stanbrook fue el último barco y el más emblemático, pero el trasiego de refugiados con Argel, a tan solo unas pocas millas de la costa de Alacant, fue constante. Orán, con muchos lazos culturales históricos con nuestros pueblos costeros, fue refugio principal de los republicanos. Pero los destinos fueron variados y múltiples: México, a pesar de la distancia, fue uno de los preferidas gracias al buen talante del gobierno del presidente Lázaro Cárdenas. Entre los miles de españoles que pidieron asilo, estaba el escritor e intelectual *Max Aub*, que se convertiría en el más grande cronista de la guerra civil y del exilio, con entre otras, su obra magna *El laberinto mágico*.

El movimiento de fuga más grande se produjo por tierra. A partir de febrero de 1939 y con la inminente caída de Barcelona, se produjo “La retirada”, donde cerca de medio millón de españoles cruzaron a pie los Pirineos en tan solo unas pocas semanas. Al otro lado de la frontera, encontraron campos de concentración improvisados como el de *Argelès-sur-mer*, donde fueron encerrados sin agua, ni comida, ni ningún abrigo durante meses. Ahora, varios memoriales y espacios museísticos recuerdan todos esos hechos en el sur de Francia.

LA FI DE LA GUERRA: ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

I bona part d'aquells refugiats a França van acabar combatent amb els aliats, o treballant en les Companyies de Treballadors Estrangers, fent fortificacions a la Línia Maginot. En produir-se la invasió per la Wehrmacht, es calcula que 10.000 espanyols van ser capturats i acabaren en camps de concentració durant la Segona Guerra Mundial. On més es van ajuntar va ser al de Mathausen, a l'Àustria nazi. L'alcoià Paco Aura és considerat l'últim supervivent que va poder contar fins al final, en la seua llarga vida de vora cent anys, la crueltat, la misèria humana i l'horror de passar per un d'aquells camps de la mort.

El camp de concentració de Mauthausen, en l'actualitat. Foto Eduard Torres

Placa commemorativa al camp que recorda els espanyols que van morir a Mauthausen. Foto Eduard Torres

Grup d'espanyols empresonats al camp de concentració de Mauthausen. Arxiu AMICAL

Alliberament del camp de Mauthausen per tropes nord americanes. Arxiu AMICAL

EL FIN DE LA GUERRA: LOS CAMPOS DE CONCENTRACIÓN NAZIS

Y buena parte de esos refugiados en Francia acabaron combatiendo con los aliados, o trabajando en las Compañías de Trabajadores Extranjeros, haciendo fortificaciones en la Línea Maginot. Al producirse la invasión por la Wehrmacht, se calcula que 10.000 españoles fueron capturados y acabaron en campos de concentración durante la Segunda Guerra Mundial. Donde más se juntaron fue en el de Mauthausen, en la Austria nazi. El alcoyano *Paco Aura*, fue considerado el último superviviente valenciano que pudo contar hasta el final, en su larga vida de cerca de 100 años, la crueldad, la miseria humana y el horror de pasar por uno de esos campos de la muerte.

La reivindicación de las víctimas y de su dignidad es, seguramente, la principal y mayor obligación de los gestores que nos ocupamos de cumplir las obligaciones que implica la memoria democrática. Asumir esa deuda que tenemos con ellas es complejo, en ocasiones, y obliga a trabajar en múltiples facetas, siempre teniendo presente que hemos de hacerles justicia en la medida que alcancemos, en la medida que podamos realizarlo, cuando han transcurrido tantos años desde que se cometieron los crímenes, desde las ofensas, desde la comisión de tantas injusticias.

Desde el área de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia tenemos claro desde el principio que la difusión tiene un papel primordial dentro de las muy diversas vías para abordar la reparación. Hay que colaborar con los y las descendientes de las víctimas, para que –en función del marco legal que impere en cada momento– ayudarles y que puedan rescatar de la ignominia de la fosa común a sus mayores. Hay que colaborar en la elaboración de mapas de fosas, hay que localizar familiares y recordar a los que fallecieron en los campos del horror nazi. Hay que ayudar a que las investigaciones sobre esa fase de nuestra historia se publiquen y salgan a la luz. Y hay que colaborar con los medios de comunicación –los tradicionales y los sociales del internet 3.0– para promocionar que la información sobre todos estos hechos llegue especialmente, a la gente más joven, a la que consideramos la piedra angular en la que se tiene que basar el futuro de las políticas de la memoria.

Hemos colaborado con diversos documentales, producciones audiovisuales y también podcasts multimedia, como éste de *#ElMur* que ahora llega en formato exposición. Coincidimos con los promotores del proyecto, en que cualquier vía

es buena para llegar al público, para conseguir el objetivo de difundir la memoria. Porque excavar las fosas comunes no sirve si no se acompaña del conocimiento, porque la investigación académica es fundamental para conocer la verdad, pero ésta no sirve de nada si no se transmite a todo el mundo. Esto es lo que se pretende aquí, y ahora llega el mensaje con este formato expositivo, que llena las salas de un espacio tan amplio y sugerente como el *Palacio de Valeriola*, sede de la *Fundación Chirivella-Soriano*. Una muestra que utiliza las diversas herramientas ya empleadas en el podcast, con ese afán multiplataforma que lo caracteriza: Imágenes actuales y de archivo; testimonios grabados tanto de audio como de vídeo; grabaciones con dron y con cámaras inmersivas; también incluso representaciones tridimensionales de personajes históricos que permiten revivir momentos claves de la Guerra Civil.

Todo, con el objetivo de contar bien las cosas. Contarlas de manera que resulten interesantes, porque cumplir con nuestra obligación de proporcionar justicia a las víctimas y sus descendientes, no quiere decir que creemos un relato convencional y aburrido, que convenza tan sólo a los ya convencidos. La función de difusión tiene que tener claro este primer mandamiento, que coincide con la vieja tríada de obligaciones de los medios públicos que el fundador de la BBC John Reith señaló hace casi un siglo: Informar, Educar y Entretener. Sirvió para la radio, sirvió para la televisión, y tiene que seguir sirviendo para lo multimedia y las diversas plataformas que nos son útiles hoy en día para difundir la información. También ésta, a través de una exposición física, y el catálogo que la acompaña.

Ramiro Rivera Gracia
Diputat Memòria Històrica Diputació de València

La comunicación hoy en día es global. Televisión, radio, internet, redes..., en À Punt, la aún reciente corporación de medios de todos los valencianos, tenemos claro que cualquier vía es válida para transmitir valores de servicio público, ofrecer la visión propia de nuestra cultura, de nuestras costumbres, de nuestra manera de ser, de nuestra historia. De mostrar aquellas cosas en que somos buenos, y también nuestras carencias y reivindicaciones. Por eso, desde el principio, creímos en el proyecto *#ElMur*, una idea nacida en el seno de la Universitat de València, y que quería difundir historias relacionadas con la memoria histórica. Era algo que se debía contar, con una intención de servicio público que coincidía punto por punto con nuestra manera de abordar la parrilla de programación de la Corporación Valenciana de Medios de Comunicación, con nuestra vocación de estar al servicio de los valencianos.

Durante las dos temporadas que lleva el programa en emisión y en la tercera que se está produciendo ahora mismo y que saldrá al aire dentro de poco, se han tratado infinidad de temas relacionados con la memoria democrática, la nuestra, la más próxima a nosotros. Ha habido capítulos excepcionales, en que hemos conocido espacios de memoria que hacía falta que todos recordáramos: la prisión de mujeres de València, donde las maestras, las que organizaban el auxilio social, las que trabajaron sobre todo en la retaguardia, se hacinaron a partir del 39. Algunas perdieron a sus hijos; otras, la salud o las ganas de vivir: ninguna, la dignidad. O las fosas de Castelló, silenciadas como tantas otras durante tantos años. O el campo de concentración de Albufera, en el que penaron tantos republicanos que intentaron huir de la barbarie por el puerto de Alicante en los primeros meses de la nueva época que los golpistas denominaban “de la Victoria”, y que desgraciadamente duraría más de lo que pensaban las víctimas.

También hemos recordado personajes, de arriba abajo de nuestra Comunidad, unos conocidos, otros no tanto, pero siempre con vidas que creí-

mos que había que explicar. Como Josep Almu-
déver, el brigadista Internacional de Alcàsser, que murió a los 101 años, muy poco tiempo antes de la emisión del capítulo que se le dedicó. O el general jefe del Estado Mayor republicano Vicente Rojo, nacido en la Font de la Figuera, y vinculado toda la vida a Sagunto. O la familia de luchadores antifranquistas y líderes sindicales Montalbán-Moya.

Todavía queda mucho por contar, y lo seguiremos haciendo: lo que es inmediato es reconstruir los caminos del exilio, aquellos que empezaron cuando las tropas franquistas lograron las últimas posiciones, justo en el sur de nuestra Comunidad. Los que huyeron a pie por la frontera francesa buscando asilo –en el peor invierno del siglo XX– y encontraron solo alambradas y miseria, los que huyeron a Rusia y trabajaron en la Radio Pirenaica, que a través de las ondas mantuvo la esperanza de tantos en que la libertad existía más allá de las fronteras que marcaba la dictadura franquista. O los que encontraron en México un nuevo hogar donde vivir en paz, y lejos de la represión y de los castigos a aquellos que habían defendido la legalidad republicana.

Pero, por encima del contenido, *#ElMur* nos convenció por su carácter multidisciplinario. Es radio, audiovisual, nuevos lenguajes..., difundido por las ondas tradicionales, pero también con contenido innovador por la web y por las diferentes redes sociales. Y ahora, en formato exposición. No es la primera vez que desde À Punt apostamos por esta manera de comunicar: hace unos meses inauguramos en el museo del ETNO de València una exposición vinculada al programa Tesoros con historia: a través de cien objetos singulares mostrábamos las anécdotas cotidianas y la vida de los propietarios a lo largo del tiempo. Porque lo que es importante, al final, es el mensaje, no como se llegue al público. Cuando una historia es buena y creemos que hay que difundirla, cualquier medio sirve para transmitir los valores.

Y esta estamos convencidos que merecía la pena contarla.

Alfred Costa i Folgado
Director General À Punt Mèdia

*“La lucha del hombre contra el poder es la
lucha de la memoria contra el olvido.”*
Milan Kundera.

*“La vida de los muertos
está en la memoria de los vivos.”*
Marco Tulio Cicerón.

Materializar la memoria implica convertir lo inmaterial del recuerdo en un objeto que permanecerá en el tiempo. Para ello se puede ubicar la memoria en un lugar, construyendo un monumento, en un texto, como hace la historia, en imágenes, a partir de una fotografía, una película o una pintura, o en un resto, como el que se encuentra con la arqueología. Traer el pasado al presente por cualquiera de estos medios implica también un posicionamiento ético y político frente a la historia, visibilizando lo hasta entonces invisible, creando nuevas subjetividades y, como afirma Miguel A. Hernández-Navarro *“con el fin de hacer tangible el paso del tiempo, densificar la historia, mostrar la presencia del pasado en el presente y promover un sentido de la experiencia histórica capaz de hacernos conscientes de esos “pedazos de humanidad” que hemos ido perdiendo poco a poco. Materializar el pasado sería entonces sinónimo de materializar la experiencia histórica.”*⁽¹⁾

Esta exposición, impulsada desde el área de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia, también responde a esa necesidad de visibilizar las justas pretensiones de reparación de las víctimas de violaciones de derechos humanos durante la guerra civil y la dictadura franquista que el paso del tiempo y el olvido han encapsulado. La muestra alberga un compendio del proyecto #ElMur, idea nacida de la Universidad de Valencia y ampliamente difundida públicamente a través de À Punt y Plaza Radio. Para nuestra Fundación colaborar con este proyecto al que todavía le resta un largo recorrido,

significa la distinción de un honor y la asunción de una responsabilidad.

Los procesos de transición encaminados a producir un profundo cambio en el orden social y político cuando un estado transita de una dictadura hacia un régimen democrático, o de una situación de guerra hacia la paz conllevan que los estados deban afrontar, como consecuencia de esa situación transicional, juicios, reparaciones, purgas, políticas de compensación, comisiones de verdad o amnistías.

El proceso transicional en España hacia un régimen democrático considerado en muchos ámbitos como modélico a nivel social y político, comenzó a mostrar ciertas grietas a finales de la década de los años noventa.

Al no ser un proceso constituyente, tras la muerte de Franco no se suprimieron las principales instituciones civiles y militares heredadas de la dictadura, no hubo petición de responsabilidades políticas y sociales a los antiguos dirigentes y sus apoyos, ni condena a los responsables de muertes, torturas o detenciones ilegales, el mismo tratamiento que sí empleó Franco con los dirigentes y apoyos de la República Española en 1939. Tampoco se concedió a la ciudadanía *“la elección del nuevo régimen que quería otorgarse, sobre todo la opción entre monarquía o república.”*⁽²⁾

Cuando se promulgó la Ley de Amnistía en 1977 probablemente la situación política española no hizo posible la exigencia de responsabilidades penales a dirigentes o funcionarios de la dictadura. Ello quizá *“habría operado como un obstáculo insalvable para el establecimiento de un régimen democrático.”*⁽³⁾

Además la oposición hacía tiempo que ya había *“optado por la reconciliación nacional entendida como superación de la Guerra Civil y como puente de encuentro de quienes optaban por la democracia independientemente de cual fuera su procedencia.”*⁽⁴⁾

Así los hechos fueron muchos los que quedaron al margen de esa “reconciliación” con evidentes repercusiones en el proceso de consolidación democrática.

Quizá no se entendió que esa necesaria “reconciliación” no es incompatible con la *“denuncia de*

las deficiencias morales de un proceso que nos desembocó en la democracia sin debate alguno. No representan ataques a la transición, sino un intento de completar hoy lo que hace treinta años se debió y no se pudo hacer.”⁽⁵⁾

Esas justas pretensiones de reparación han acabado por salir a la superficie con el paso del tiempo y con ellas la necesaria importancia del proceso de recuperación de la memoria histórica. Francisco Espinosa establece una cronología de ese proceso recuperatorio jalonado por las siguientes etapas: *“negación de la memoria entre 1936 y 1977, políticas del olvido de 1977-1981 y suspensión de la memoria 1982-1996. A partir de este momento comenzaría el periodo de recuperación de la memoria en el que nos encontramos.”*⁽⁶⁾

A mediados de la década de los noventa comienzan a aparecer en nuestro país asociaciones de derechos humanos que esencialmente plantearán las mismas reclamaciones (restitución de la memoria de los vencidos con la localización, excavación y señalización de las fosas comunes y entrega de los restos a los familiares, reconocimiento de las víctimas del derecho a la justicia, el castigo a los culpables y la reparación del daño causado). En el año 2000 con la constitución de la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica se logró un mayor impacto no sólo mediático, sino sobre todo un apoyo social para con ello lograr incluir en la agenda política alguna de estas reivindicaciones.

El proyecto #ElMur es un claro ejemplo de la necesaria labor divulgativa de todo el trabajo que sobre la recuperación de la memoria histórica se lleva a cabo en la Comunidad Valenciana.

Recuperar la memoria sin resucitar el sentimiento del rencor. El rencor nos podía retrotraer a tiempos feroces. *“Por ahí ha empezado siempre lo peor que nos ha pasado a los españoles.”*⁽⁷⁾

La memoria es elemento indispensable para reconfigurar la historia, no sólo para salvaguardar la distancia entre pasado y presente, sino como agente dinamizador de otras lecturas que pueden servir como modelo ante nuevas o parecidas situaciones que puedan surgir en el futuro.

“La memoria, por lo tanto, supone el punto de

encuentro entre tres temporalidades: el pasado que se recuerda, el presente desde donde se ejecuta ese recuerdo y su utilización para configurar o prever el futuro.”⁽⁸⁾

La historia así entendida, atravesada por la memoria, según Daniel Abramson, reclama de una sociedad comprometida y reivindicativa para mantener y preservar sus recuerdos o versiones sobre el pasado frente a las que se pretenden imponer desde los poderes públicos. *“Si el público se contenta simplemente con recordar el pasado, entonces el poder será encomendado con demasiada entereza para planear el futuro.”*⁽⁹⁾

Con el pasado no vivido siempre falta la posibilidad de profundizar en su realidad existencial. Por ello resulta primordial poder indagar e investigar sobre esa realidad a través de los diferentes tipos de testimonios que de ella perviven.

Quizá queda mucha labor a realizar y el éxito de la misión no está garantizado. Sirva esta exposición como elemento de reflexión de la idea básica de que la llamada “reconciliación nacional” no será completa hasta que se restituya toda la dignidad negada, todos los derechos vulnerados, todos los cuerpos no encontrados.

Así lo canta Víctor Manuel:

*“Como voy a olvidarme,
Ya sé que les estorba,
Que se abran las cunetas,
Que se miren las fosas.
Y que se haga justicia,
Sobre todas las cosas,
Que los mal enterrados,
Ni mueren ni reposan.”*⁽¹⁰⁾

*Manuel Chirivella Bonet.
Presidente de la Fundación Chirivella Soriano C.V.*

(1)Miguel Angel Hernández Navarro. “Materializar el pasado. El artista como historiador (benjaminiano)”. Editorial Micromegas. Murcia (2012)

(2)Julio Aróstegui. Cuarta Parte. “La transición política y la construcción de la democracia.” dentro del libro “Historia de España. Siglo XX.” Ediciones Cátedra. Madrid. (1999)

(3)(4) Pere Ysàs. Artículo titulado “La Transición española. Luces y sombras.” Universidad Autónoma de Barcelona. (2010)

(5)Almudena Grandes. Artículo titulado “Generaciones. Reivindicar la herencia republicana para ganar el futuro.” Publicado en el diario “El País” el 27 de Octubre de 2008 e incluido en el libro “La herida perpetua. El problema de España y la regeneración del presente.” Tusquets Editores. Barcelona. (2019)

(6)Francisco Espinosa. “Contra el olvido. Historia y memoria de la guerra civil.” Editorial Crítica. Barcelona (2006)

(7)Almudena Grandes. Artículo titulado “Rencor. Alberto Ruiz-Gallardón cuando parecía el relevo de Rajoy.” Publicado en el diario “El País” el 30 de Enero de 2012 e incluido en el libro “La herida perpetua. El problema de España y la regeneración del presente. Tusquets Editores. Barcelona. (2019)

(8)Domingo Martínez Rosario. “La obra de arte como contramonumento. Representación de la memoria antiheroica como recurso en el arte contemporáneo.” Tesis Doctoral. Universidad Politécnica de Valencia. Facultad de Bellas Artes. Valencia (2013)

(9)Daniel Abramson. “Make history, not memory. History’s critique of memory.” Harvard Design Magazine (1999)

(10) Víctor Manuel San José. Fragmento de la canción “Cómo voy a olvidarme” incluida en el álbum “Vivir para cantarlo.” (1999)

**Contar las historias clásicas
con formatos innovadores**

*Carlos López Olano
Eduard Torres*

Hola, benvinguts. Comencem ací una nova aventura radiofònica. Serà amb format de podcast multimèdia, com a serial amb una dotzena de capítols, i en ells parlarem, raonarem, explicarem, sempre coses relacionades amb la memòria. La democràtica, la històrica. Eixa que passats de llarg els 40 anys des que la democràcia va arribar a Espanya, a vegades sembla que es resisteix a vindre, i que les portes i les finestres no acaben d’obrir-se mai del tot. Amb format reportatge, arreplegant els sons i els testimonis, dels familiars de les víctimes, dels historiadors, dels arqueòlegs, dels investigadors, dels que més en saben. I sempre des d’ací, des de València, perquè la perspectiva, el lloc des d’on mires, ho és quasi tot...

Así empezaba el primer capítulo de la primera temporada de *#ElMur*, nacido en el otoño de 2019, y emitido un poco más tarde, coincidiendo con el inicio de la pandemia que acababa de llegar para cambiarlo todo, por la emisora *Plaza radio*. Desde el principio tuvimos claro que queríamos hacer periodismo y contar historias, pero centradas en la recuperación de la memoria democrática que considerábamos que era una labor social que estaba, que aún está, pendiente. El contenido era amplio, y la justificación, clarísima. En nuestro país la Transición con sus muchas contradicciones cerró en falso la memoria. En aras de una reconciliación que en ese momento parecía rodeada de peligros y amenazas de violencia regresiva, se decidió pasar página: olvidar, enterrar otra vez, hacer desaparecer de nuevo tantos crímenes, enterrados de mala manera en las cunetas, en las fosas comunes aún llenas a rebosar de huesos por identificar.

Y olvidar es eso, cometer un poco los crímenes de nuevo. Nuestra idea fue contribuir a la recu-

peración de la memoria y cumplir con esa deuda. Pero desde nuestra parcela profesional, desde lo que sabíamos hacer: la difusión mediante el periodismo audiovisual. Y nos dimos cuenta en ese momento de que había una saturación de documentales, sobre todo alrededor de las fosas y las excavaciones que se retomaban, por fin, por toda España. Justificados, y bien planteados, por supuesto. Pero pensamos que estaría bien iniciar otro camino, empezar a contar las historias de forma diferente.

Así surgió la idea de hacer un podcast. Radio, sí, heredera de la tradición narrativa clásica, la de los seriales y los grandes reportajes, pero con nuevas circunstancias que lo cambian todo. El podcast, con su acceso no lineal como principal característica, era en ese momento el nuevo término de moda en un periodismo saturado por diversas crisis. Y somos conscientes –más después del camino recorrido– de que no es oro todo lo que reluce, pero aún así, seguimos pensando que es un género con muchísimo futuro, especialmente si lo que quieres es llegar al público más joven. Y esa, era una de nuestras principales motivaciones. Creemos que hay que recordar, contar las historias olvidadas, nombrar de nuevo a los héroes enterrados doblemente, pero el mensaje tiene que llegar a las nuevas generaciones: si no, el arduo trabajo de difusión no sirve de nada. Y para llegar a los más jóvenes hay que salir a buscarlos en el tipo de periodismo que consumen. El podcast, además, permite trabajar sin la presión del equipo amplio, de los altos presupuestos que se requieren para hacer una producción de televisión. Si te limitas a trabajar con el audio, es todo más sencillo y se gana en libertad e independencia creativa. Y el resultado periodístico puede ser excepcional.

Además, la idea era no hacer tan sólo un podcast, sino utilizar cada capítulo como base para hacer un despliegue multimedia, cuanto más innovador, mejor. A partir de la web asociada, introducimos en cada capítulo contenido adicional: vídeos, galerías de imágenes, documentos en pdf, imágenes captadas mediante drones o cámaras inmersivas de 360°. Y además, creamos perfiles en las redes sociales más importantes, y

aportamos contenido extraído del podcast y de la expansión multimedia de manera constante. La idea era introducir siempre innovación en la forma y en la difusión, unida a una base de contenido trabajada y periódicamente de calidad en el contenido. Buscando el fondo del periodismo, la calidad narrativa, y después combinarla con la originalidad en la manera de contar. Y de esta manera empezó la primera temporada de #ElMur. Con un convenio de colaboración entre la Universitat de València, como un proyecto de transferencia del conocimiento, que permite desde la academia hacer trabajos que sean innovadores en el lenguaje y que aporten valor añadido a la sociedad. Con un golpe de suerte, además. Se produjo esos días un suceso emblemático para la recuperación de la memoria democrática en España: el traslado de los restos del dictador Francisco Franco, que por fin, después de tantos años, salían del mausoleo del Valle de los Caídos. Un pequeño gesto del gobierno de Sánchez, pero que levantó reacciones airadas entre los nostálgicos de la Dictadura. Y que nos proporcionó material para la discusión sobre Franco y su herencia, tantos años después. En la docena de capítulos que siguieron hablamos de los maquis, de valencianos en Mauthausen, de las mujeres, doblemente olvidadas, de los que pudieron escapar y pagaron su lealtad con el destierro y la pérdida de sus raíces.

En la siguiente temporada planteamos un giro en la estructura: cada uno de los capítulos estaría centrado en un sitio emblemático. Nació así *#ElMur, els llocs de la memòria*.

La difusió de la memòria democràtica és el nostre objectiu, i per a aconseguir-lo anem a parlar de llocs. Perquè els llocs es queden, perduren com a testimonis del que va passar entre els seus murs, dins de les seues reixes, envoltats de paratges singulars, en les seues coordenades geogràfiques. Alguns més coneguts; altres, no tant... Ens serviran, clar, per a parlar de les persones, per a recordar les víctimes i els herois, molts amagats davall d'un silenci que dura ja massa.

El muro de fusilamientos de Paterna y sus fosas asociadas, los bombardeos y fusilamientos en Castellón, el ataque al mercado de Alicante, la línea XYZ... la temática estaba bien delimitada, aunque teníamos claro desde el principio que aunque hables de espacios, al final lo acabas haciendo de nombres: los que protagonizaron las peripecias históricas unidas al sitio en cada momento. Los que padecieron, sufrieron, lucharon, perdieron... Los olvidados asociados a cada lugar. La segunda temporada propició un acuerdo de colaboración inédito, que nunca hasta entonces se había producido aunque estaba amparado por la ley: participaron en el proyecto la Universitat de València, una Corporación de medios pública como À Punt Mèdia, y una emisora privada: *Plaza Radio*. Obteníamos así una mayor repercusión mediática, a través de la emisión duplicada en las ondas, pero también a través de las redes sociales asociadas. La experiencia permitió un desarrollo de la parte multimedia mucho mejor y más atrevido. Por ejemplo, las cámaras inmersivas permitieron experimentar el trabajo de recuperación de los arqueólogos dentro de una fosa de Paterna, o una visita virtual a un refugio de ametralladoras casi intacto de la Guerra Civil. Las cámaras dron posibilitaron la aproximación desde el aire a una docena de aeródromos cuya construcción supuso un esfuerzo titánico para la República, que intentó así contrarrestar el poderío de la aviación de los aliados de Franco, nazis y fascistas. Y mediante el diseño web, pudimos localizar en la actualidad el sitio concreto en el que tres presas de la cárcel de mujeres de Valencia, se hicieron una foto juntas para la posteridad. Eran Consuelo Barber, Julia Martín y Angelita Sempere, luchadoras antifascistas, que ese día de invierno de 1941 celebraban con esa instantánea que les habían conmutado la pena de muerte.

En esta temporada conseguimos también tener sintonía propia, y de lujo. Queríamos utilizar una versión en valenciano de la clásica canción italiana *Bella Ciao*, tan de moda entonces, aunque muchos olvidaban que en su letra habla de los partisanos italianos que luchaban contra los fascistas de Mussolini. Andreu Valor junto al Cor de l'Eliana grabaron desinteresadamente para el

programa una fantástica adaptación, a pesar de los problemas en esos meses por el aislamiento y el riesgo de contagio por el COVID-19. Es la música que suena desde entonces al inicio y el final de cada nuevo capítulo de *#ElMur*. La innovación en este segundo año fue premiada en la 21ª edición de los galardones Ràdio Associació de Catalunya (RAC), que eligieron “un proyecto transmedia contra el olvido en la Comunitat Valenciana que recupera la memoria democrática de los héroes, víctimas, y lugares que desaparecieron de la historia escrita durante la parte más negra del siglo XX”.

La tercera temporada, emitida en la primera mitad del año 2022, eligió como *leitmotiv* personajes para recordar. *#ElMur, els noms de la memòria* recuperó la vida y la lucha de doce mujeres y hombres. De Alacant, Castelló y València. Algunos más reconocidos, como la maestra Pilar Soler, el superviviente de Mauthausen Paco Aura y el maqui Florencio Pla, conocido como “La Pastora”. Otros no tanto, pero con peripecias vitales interesantísimas, como el alcalde de Morella Matías Sangüesa, o la concejala de Alicante Marina Olcina. El personaje servía para aproximarse a diferentes cuestiones que pensábamos que era interesante recordar: por ejemplo, en el capítulo de Marina Olcina contamos los crueles bombardeos aéreos que sufrieron los pueblos costeros, a cargo de la *Aviazione Legionaria* y la *Luftwaffe*, y del titánico esfuerzo por la defensa pasiva que se concretó en la construcción masiva de refugios. Y cuando narramos la historia de María La Jabalina, la voluntaria anarquista que formó parte de la Columna de Hierro y que fue fusilada en Paterna, hicimos un retrato de un Puerto de Sagunto que en los años 30 se asemejaba a las ciudades sin ley y de frontera del *Far West* norteamericano. También la peripecia personal de María, que dio a luz en prisión a un niño del que nunca más se supo, sirvió para hablar de un *modus operandi* tristemente habitual durante la Dictadura, el de los bebés robados.

Y después de tres temporadas, 40 capítulos, más de 20 horas de emisión de radio, llega el momento de que el transmedia del programa transmute

en una exposición, ésta de la que forma parte también el catálogo que tienes en tus manos. Desde los inicios, quisimos realizarla: nos parecía la forma perfecta de complementar el carácter pluridisciplinar inherente al proyecto. El recorrido por una sala de muestras, por un espacio físico en el que podemos ir empapándonos de los contenidos, leyendo textos, recibiendo impactos audiovisuales, mapas conceptuales, fotografías antiguas o objetos alusivos a cada tema narrado, nos parecían el complemento ideal de nuestra idea amplia de difusión a través de cualquier canal y vía disponibles. El contenido de la exposición, está sacado de todo el magma informativo que hemos ido recopilando en las tres temporadas de este proyecto de recuperación de la memoria democrática. Los lugares, los personajes, los conceptos y los testimonios, son conocidos. Lo que hacemos ahora es darle nueva forma, para adaptarnos al medio.

Y acompañando a la exposición, editamos el presente catálogo en el que colaboran tantos expertos con los que contactamos a lo largo del viaje periodístico que supuso la producción del podcast multimedia. Cada uno de ellos ha aportado una visión plural y diversa de la memoria, la que aquí y ahora pretende cumplir una vieja deuda con tantas injusticias acumuladas.

Así, desde la inestimable colaboración recibida por la Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià (CAMDE-PV), aportando siempre la visión actual de hechos pasados, su actual presidente nos ofrece la situación de la memoria democrática en la Comunitat: dónde hace falta seguir trabajando y qué más se puede hacer, apuntando las líneas hacia lo que queda pendiente de cara al futuro. **Ángel González** destaca la lucha memorialista, el largo camino recorrido que ha resistido al olvido y al silencio impuesto; y nos habla de la génesis de la propia entidad, del “mai més”, de las misiones de la memoria, de recuperar los nombres, de no olvidar a los que murieron aquí y también lejos de su tierra y de los necesarios mapas y lugares de la memoria.

Y, junto a sus palabras, otro hecho que ha marcado y rige la actualidad de la Memoria Democrática en todo el país: las fosas comunes en cementerios y campos de concentración, novedades que han marcado buena parte de las investigaciones realizadas por “El Mur” y que siguen acaparando titulares informativos por todo el Estado. La recuperación de los restos de familiares, su identificación y entrega y, con ello, también el descanso de una búsqueda y reivindicación de varias generaciones, hijos, nietos e, incluso, biznietos y biznietas de tantos miles de desaparecidos. En este apartado contamos con la inestimable ayuda de expertos como **Felipe Mejías**, arqueólogo e historiador que, desde Albatera, el mayor campo de concentración de toda la Comunitat Valenciana, nos habla de los objetos encontrados durante la primera excavación oficial realizada allí, hoy término de San Isidro, y que él ha dirigido. Investigación que ha desvelado y confirmado lo que se ya se intuía: el horror que padecieron los confinados al finalizar la contienda, durante meses y meses, en condiciones inhumanas en aquel campo de la muerte al sur de la Comunitat.

Albatera es, sin duda, un trágico adelanto de lo que sucedería en otros lugares como los que investiga y nos cuenta el equipo formado por Alejandro Calpe Vicente, Javier Iglesias-Bexiga, Gema López García, Ana Lorenzo Barrio, Miguel Mezquida Fernández y Azahara Martínez Vallejo, arqueólogos de la empresa **Arqueoantro**, con seguridad, la firma que más excavaciones para recuperar los cuerpos de los represaliados está llevando adelante en todo el Estado Español. Y no ha sido un proceso sencillo. Han debido de pasar muchas décadas para poder realizarlo legalmente. Un largo camino que llega hasta la actualidad en lugares tan tristemente conocidos y cercanos como los cementerios de Paterna, Castelló, Gandía, Alacant, Llíria y tantos otros. Los autores nos relatan el proceso, los pasos dados, la dificultad por reconocer y clasificar muchos de los restos localizados y por concretar el último peldaño, identificar a sus familiares.

Y es, precisamente, una voz autorizada la que cierra este proceso, la de **Amparo Belmonte**, presidenta de la Plataforma que aúna las diferentes asociaciones de fosas de la localidad valenciana de Paterna, la que hace hincapié y destaca el reflejo de todos esos años de reivindicaciones, búsqueda y lucha administrativa con la construcción de un Memorial que representa esos largos momentos de insistencia y recuerdos por no olvidar lo que les sucedió a sus familiares, víctimas de un proceso que iba más allá del final de la guerra, sufriendo largos años de persecución, reclusión y asesinatos. Eran personas indefensas, sin justicia que les amparase, perseguidas por un gobierno de dudosa legalidad e impuesto por las armas. Unas palabras donde también nos cuenta la propia historia familiar, la del recuerdo de su abuelo, del relato familiar, del deseo de recuperación de unos restos que dignifican los nombres de miles de ejecutados por la dictadura franquista y del futuro de todo el esfuerzo realizado hasta ahora.

También contamos con la inestimable colaboración de **Matías Alonso**, Coordinador del grupo para la memoria histórica de Valencia, luchador incansable con la palabra y la letra en numerosos foros y medios de comunicación y altavoz permanente contra el olvido, quién nos recuerda e insiste en lo necesario de seguir “trabajando” y difundiendo nuestra memoria. Cómo en veinte años ha variado el modo de ver nuestra historia y de qué modo han surgido nuevas tensiones en la recuperación, visión y difusión de hechos que permanecieron ocultos durante todo el Franquismo y buena parte de la actual etapa democrática.

Y es, desde la Plana, **Juan Luis Porcar**, del Grupo per la recerca de la memoria histórica de Castelló, quién, en la misma línea, nos habla de espacios de memoria y de su recuperación y reivindicación y, también, de su visibilización social en nuestras calles y plazas, siempre luchando contra el olvido impuesto y que, aún hoy, se pretende imponer. Este ha sido un viaje que nos ha llevado, de sur a norte, por diversas comarcas valencianas, recorriendo un paisaje y una reivindicación común, la de recuperar y recordar lo que sucedió en nuestras ciudades, pueblos y campos, cunetas

y cementerios. Aún, a tenor de lo expuesto, nos encontramos en esa encrucijada y falta mucho por hacer.

Pero #ElMur, no acaba aquí, después de las tres temporadas y de esta exposición. La cuarta temporada llegará en breve a través de las ondas, de la web y las redes de la radiotelevisión autonómica, la nuestra, À Punt Mèdia. Y en esta ocasión, la temática se centrará en el exilio, en la diáspora que se produjo cuando en España las tropas fascistas ganaron la guerra. Hablaremos de los que se fueron, de los afortunados, atendiendo a las circunstancias, ya que otros no lo consiguieron y padecieron muerte y prisión. Pero los que cruzaron la frontera con Francia a pie, los que consiguieron subir a barcos ya míticos como el Stanbrook o el Sinaloa y huir de una España en llamas, tampoco lo tuvieron fácil. En algunos casos padecieron los campos de concentración de una Francia bajo el régimen de Vichy, o acabaron incluso en los de exterminio nazi. O emigraron a Rusia e iniciaron una nueva vida, tan lejos de casa. O lucharon contra Hitler desde las ondas de la BBC. Muchos casos diferentes, con peripecias divergentes acaecidas en tiempos convulsos a la vez que apasionantes. Eso sí, todos estos emigrantes forzados coinciden en una cosa: padecieron el desarraigo, la pérdida de identidad, la tristeza del exilio.

Se tratarán en el nuevo podcast estos episodios que quieren contribuir a recuperar esa parte concreta de nuestra memoria democrática. Esa que pasados de largo los 40 años desde que la democracia llegó a España, parece que se resiste a contarse ya que las puertas y ventanas no acaban de abrirse nunca del todo. Con formato reportaje, dando importancia a la realización sonora, recogiendo los sonidos y los testimonios de los familiares de las víctimas, de los historiadores, de los investigadores, de los arqueólogos.

Y lo seguiremos contando todo, contribuyendo a difundir estas verdades que pensamos que aún hay mucha gente que siguen sin conocer. Lo haremos, al menos mientras podamos.

La memoria democrática en el País Valenciano. Estado de la cuestión

Àngel González
Presidente de la Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià

El retraso histórico en la asunción de la memoria democrática antifascista por la sociedad valenciana, en su importancia nuclear para construir una sociedad democrática avanzada, en relación con otras nacionalidades del Estado, era proverbial hasta hace muy poco. Los años de gobierno de la derecha se hicieron notar.

Durante muchos años, desde la inmediata posguerra, fueron las mujeres viudas de aquellos asesinatos en los paredones, como en el caso del Terror de Paterna, aquellas casi sin recursos y vilipendiadas en sus localidades, las que iban cada vez que podían a poner flores el uno de noviembre en la fosa común donde el enterrador les había dicho que estaba tirado el cuerpo de su marido. Así se mantuvo siempre viva la memoria de aquellos 2.238 asesinatos en Paterna, el segundo lugar con más asesinados en un paredón, después del Cementerio del Este de Madrid, en tiempo de “paz”. También gracias a aquel enterrador llamado Leoncio Badía, al que el franquismo obligó a ejercer esa profesión como única forma para ganarse el pan, con el que todas las familias y el movimiento memorialista valenciano están en deuda, no lo olvidan y reivindican su memoria. Y en 2019 fue galardonado a título póstumo con la Alta Distinción de la Generalitat Valenciana en los Premis Nou d’Octubre. Pero esa es otra historia.

Sin embargo, en estos últimos años, con el impulso decidido del movimiento memorialista y la posición adoptada desde las administraciones autonómica, provinciales y locales, se está consiguiendo avanzar de manera notable, tanto en muchas de nuestras reivindicaciones concretas como en la presencia de la memoria en el debate cultural, académico, social y político. Y esto a pesar de la escasa, aunque creciente,

dotación económica presupuestaria de la Administración pública.

Fue a partir de 2016 cuando se empezó a andar de manera decidida en nuestra tierra. Por un lado, se aprobó nuestra Ley 14/2017, de 10 de noviembre, de Memoria Democrática y para la Convivencia de la Comunidad Valenciana, una buena ley, a pesar de sus deficiencias. Y por otro, desde la Diputación de València, la diputada Rosa Pérez Garijo empezó a subvencionar e impulsar, inicialmente en Paterna, las primeras exhumaciones científicas de los 4.714 asesinatos por el franquismo a lo largo y ancho de nuestro País, el 95% de los cuales se produjeron entre 1939-1943, según la documentada obra del doctor en historia contemporánea Vicent Gavarda Cebellán titulado *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, estudio iniciado a principios de los ochenta con la preparación de su tesis doctoral. Obra publicada por primera vez por la Institució Alfons el Magnànim en 1993, y en una segunda edición en 2007 por Publicacions de la Universitat de València, edición también agotada. Actualmente, Rosa Pérez Garijo, como consellera de Qualitat Democràtica, continúa impulsando de forma decidida las exhumaciones a cargo directamente de la Administración, para conseguir un territorio libre de fosas al final de la legislatura.

Cabe destacar que desde entonces empezó a surgir un movimiento asociativo de los familiares de víctimas del franquismo de las fosas de Paterna, fenómeno que no ha cesado de crecer y que se ha extendido por todo nuestro territorio, por el que las familias se unen y organizan con el fin de conseguir las subvenciones necesarias de la Administración para llevar a cabo las exhumaciones, otras tareas complementarias y obtener justicia. Así, en junio de 2017, con la exhumación de la fosa común 113, donde fueron localizadas unas cincuenta víctimas, la asociación de familiares de la fosa, junto con Rosa Pérez Garijo y el equipo científico de la exhumación, ante la aparición de los primeros restos con evidentes signos de violencia, se personaron en los Juzgados de Instrucción de Paterna para presentar denuncia por crímenes

de lesa humanidad contra sus ascendientes, argumentando que fueron víctimas de un plan de exterminio sistémico y sistemático, cuyo único delito había sido defender la legalidad republicana, y no el de “auxilio a la rebelión o revuelta”, como paradójicamente figuraba en las sentencias de aquellos consejos de guerra farsa por los que habían sido condenados en tiempos de paz.

En un primer momento, ante esta primera denuncia, el juzgado ordenó paralizar la exhumación y abrir diligencias. Pero la alegría de los familiares y de todo el movimiento memorialista duró muy poco. Pronto la titular del Juzgado de Instrucción número 2 cerró el procedimiento bajo el argumento de que, por un lado, tenían más de veinte años, y “no podían ser considerados delitos de genocidio y crímenes de lesa humanidad, porque esta figura pasó a formar parte de nuestro Código Penal a partir del 1 de octubre de 2004, por lo que no es posible aplicarla con carácter retroactivo, y todo ello sin olvidar la vigencia y legalidad de la Ley 46/1977 de Amnistía”. Es decir, no se reconocía la imprescriptibilidad de los crímenes de lesa humanidad en nuestro Código Penal, según el Derecho Internacional Humanitario. Y se interpretaba esa Ley de Amnistía como una ley de punto final. Todo ello en contra de la letra y el espíritu del derecho internacional y de los tratados Internacionales suscritos por el Reino de España y que lo obligan.

Desde entonces, en estos últimos cinco años, ha sido mucho el camino recorrido. Así, campaña tras campaña, se han realizado o están en curso exhumaciones en el cementerio civil de Castelló, Alicante, Paterna, Lliria, Gandia, Segorbe, Enguera, Benissa, etc. Y tan solo en Paterna y hasta hoy se llevan exhumadas, o con actuaciones en curso, un total de 1.200 víctimas sacadas a la luz de aquellas fosas del silencio, el olvido y el horror. En el cementerio civil de Castelló, las víctimas exhumadas o en proceso hoy en día rondan las 150.

Pero, por el contrario, hasta el momento el porcentaje de restos identificados no supera

de media el 15%. Y esto es debido básicamente a dos factores: al tiempo transcurrido, que hace que el estado de los restos no sea el más adecuado para poder identificar por ADN, aunque se tenga familiares para poder comparar, o bien no se localizan a familiares a los que poder recoger muestras de ADN. En este sentido, se ha avanzado notablemente tras el convenio suscrito entre la Conselleria de Memòria, Fisabio y la Universitat de València, para implementar muchos más marcadores en la secuenciación del ADN y en la creación de un banco público para registrar todos estos datos. Ante esta situación, hemos venido reclamando la construcción de un Mausoleo Memorial Colectivo en superficie para reubicar dignamente, y no ser devueltos de nuevo a aquellas fosas del horror, todos los restos no identificados o bien aquellos que así lo deseen sus familias, en pequeños nichos individuales. Esta reivindicación ha sido atendida por la Generalitat, que ha dotado para este año una partida presupuestaria de un millón de euros para la construcción en el mismo cementerio de ese espacio memorial, donde resguardar los restos, y que constituya un Lugar de Memoria, junto con las fosas exhumadas y el Terror, con un centro de interpretación. Todo ello para que las generaciones presentes y futuras conozcan lo que ocurrió y se garantice su no repetición.

También actualmente se encuentra en fase muy avanzada la elaboración del Mapa de Fosas de la Comunidad Autónoma, instrumento imprescindible para continuar con un plan coherente de exhumación de todos los restos conocidos, y conseguir así una comunidad autónoma libre de fosas, según compromiso en firme de este Gobierno autónomo en esta legislatura hacia la sociedad valenciana.

Así mismo, se han iniciado recientemente los trámites para declarar el Campo de Concentración de Albufera como Lugar de la Memoria, con el proyecto de construir un centro de interpretación sobre los restos de un barracón principal localizado en los trabajos de cata arqueológica dirigidos por el arqueólogo Felipe Mejías, trabajos que continúan en marcha.

Por otra parte, a lo largo de esta legislatura del Botánico II, se ha llevado a cabo un gran trabajo para honrar y hacer memoria a todas las valencianas y valencianos deportados a campos de exterminio nazis. La Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica ha organizado múltiples actas de entrega a familiares y ayuntamientos de los Taulells de la Memòria, habiéndose entregado hasta hoy 555 azulejos con los nombres, apellidos, lugar y fecha de nacimiento y defunción.

Al mismo tiempo han visto la luz publicaciones interesantes, como la de nuestro compañero Adrián Blas Mínguez con su libro *Valencianas y valencianos deportados en los campos nazis*, que nos lleva al presente y nos da a conocer los nombres, fechas, campos y otros datos de un total de 653 valencianas y valencianos deportados en los campos de exterminio. Son vecinos de nuestra tierra que lucharon en la Guerra de España, sufrieron el exilio, los campos de concentración franceses, las Compañías de Trabajadores Extranjeros, los Stalags y finalmente el horror inenarrable de los campos nazis.

Según el autor, un total de unas 242 víctimas consiguieron sobrevivir a aquel infierno, que, después de su liberación por las tropas aliadas, se conjuraron en aquel famoso juramento, “Nunca más”, para difundir el horror del nazismo y recordarnos, como escribía el alcoyano Francisco Aura Boronat, en su artículo publicado en 2001 y titulado “Campos de exterminio o establecimientos penitenciarios?”: “La historia no tiene que olvidarse nunca, porque es la única manera que no vuelven a repetirse estas atrocidades. Os pediría de todo corazón que aceptarais este consejo, porque yo perdí mi juventud entre guerras, campos de concentración y esfuerzos para sobrevivir”. Y hoy este consejo continúa teniendo plena vigencia, cuando por toda Europa el fascismo siglo XXI cabalga de nuevo.

Por nuestra parte, también hemos realizado a finales del año pasado un interesante documental, de gran éxito, titulado: “La maleta

de Mauthausen”, en el que, partiendo de la vida de Joaquín Tarín narrada por su familia, nos adentramos en todo lo que supuso el exilio y el exterminio nazi, y lo llevamos a IES, casas de la cultura y ateneos a lo largo y ancho de nuestro país, así como a Cataluña.

Otro paso importante de nuestro movimiento memorialista ha sido la creación, el 5 de octubre de 2019, de la Coordinadora d’Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià (CAMDEPV), federación que agrupa hoy en día a más de cincuenta asociaciones a lo largo y ancho del mapa, desde La Vega Baja a Vinaròs y desde La Serranía a La Marina. Con esto hemos conseguido un instrumento unitario muy eficaz para ganar presencia pública, mayor capacidad negociadora con las administraciones públicas y mayor unidad y potencia de las fuerzas memorialistas para llevar a cabo todas las actuaciones reivindicativas y de difusión de la memoria, los valores republicanos y los derechos humanos.

Desde un primer momento, en la Coordinadora hemos dado una enorme importancia a la educación en valores de memoria democrática y derechos humanos, y llevamos ya más de tres años con el programa de las Misiones de la Memoria, mediante el que organizamos en los Institutos, de acuerdo con el profesorado y la dirección del centro y con el alumnado desde 4.º de ESO hasta 2.º de Bachiller, unas charlas que versan sobre varios temas: unas sobre la represión franquista y la lucha por las libertades democráticas con testimonios directos de aquella lucha, de aquella represión, y una exposición de arqueólogos sobre los trabajos de exhumación. Otras, sobre lo ocurrido en los campos de exterminio, proyectando nuestro documental ya mencionado. Al acabar las exposiciones y las preguntas de los alumnos, repartimos un cuestionario para que reflejen las conclusiones que han sacado del acto, en el que queda patente el gran interés y la huella pedagógica dejada. Aquí, a modo de ejemplo, copio un comentario de una alumna de 4.º de ESO sobre las conclusiones que extrajo después de las charlas: “Hablan desde la experiencia,

desde la realidad del horror de los hechos, la tristeza de la desaparición, todos comparten el mismo objetivo, pensamiento, humanidad. Me hacen pensar que son necesarias más personas como estas, que comparten sus experiencias con el resto, tienen una capacidad resiliente que es admirable. A veces me decepciona escuchar comentarios negando todo lo que pasó, excusando los hechos. Y de sus intervenciones me quedo con la promesa de seguir su lucha”.

Por otro lado, y desde hace unos meses, estamos impulsando la creación de una Xarxa de Centres per la Memòria i els Drets Humans, con la activa participación de sindicatos de la enseñanza y el CEFIRE, para desarrollar programas de actividades pedagógicas y culturales en todos los centros de enseñanza, desde Primaria, pasando por Secundaria y Bachiller, ciclos, adultos y facultades. Esta red, la XEIM, red educación y memoria, se ha presentado públicamente y de manera simultánea en Castellón, Valencia y Alicante.

La reivindicación central, el lema que aglutina a todo el movimiento memorialista del Estado Español es “Verdad, justicia, reparación y garantías de no repetición”. Y, para dar respuesta a esta justa aspiración, es por lo que en principio se aprobó la nueva Ley de Memoria Democrática. Sin embargo, la actual ley no cuenta ni con el pleno apoyo del conjunto de asociaciones memorialistas ni de algunas fuerzas políticas parlamentarias.

Desde el Encuentro Estatal de Colectivos de Memoria Histórica y de Víctimas del Franquismo, entidad estatal a la que pertenece la CAMDEPV, consideramos que, en cuanto a los avances, la ley recoge una amplia definición de víctima del franquismo; la creación de un censo de estas; la elaboración de mapas de fosas y la creación de un banco de ADN de víctimas; la existencia de un régimen sancionador ante los incumplimientos de la ley; se destaca la memoria y la investigación de la lucha de las mujeres y se implementa el estudio obligatorio de la memoria histórica en el ámbito educativo, entre otros temas. En consecuencia, el proyecto de ley abre un amplio

espacio para el futuro desarrollo de políticas públicas de memoria democrática: la declaración de la ilegalidad de la dictadura, sus tribunales y sentencias, la responsabilidad del Estado en las exhumaciones o la creación y salvaguardia de los lugares de memoria.

Los déficits fundamentales se concretan en el apartado del derecho a la justicia. Las preguntas que nos hacemos son: ¿tras la aprobación de esta ley, las denuncias y querellas presentadas por las víctimas tendrán viabilidad procesal?; ¿se podrán investigar y enjuiciar los crímenes de la dictadura? Comprobamos que la Ley de Amnistía ni se anula ni se deroga, ni parcial ni íntegramente, a pesar de que desde su promulgación hace 45 años ha actuado invariablemente como una ley de punto final. Tampoco se recoge explícitamente la aplicación e imprescriptibilidad de crímenes contra la humanidad en fechas anteriores a 2004, frente a la doctrina jurisprudencial establecida por el Tribunal Supremo, que, con una interpretación ilegal y excluyente del principio de legalidad y seguridad jurídica contraria al derecho internacional humanitario, a los derechos humanos y a los tratados internacionales suscritos por el Estado, considera que en España solo se pueden perseguir estos crímenes internacionales a partir del 2004, fecha en que se incluyeron en el Código Penal. En consecuencia, no se garantiza el derecho a la tutela judicial efectiva de las personas que sufrieron graves violaciones de derechos humanos durante la Dictadura y la Transición. La negación del derecho a la justicia implica, así mismo, que se cierra la posibilidad que los expolios patrimoniales sean revertidos, y los daños causados justamente compensados o indemnizados.

Por otro lado, el hecho de que no se pueda exigir una responsabilidad patrimonial del Estado (Artículo 5.4) indica que se pretende una anulación técnica y relativa, porque la anulación de una sentencia nunca puede dejar de tener consecuencias jurídicas.

Desde el Encuentro Estatal de Colectivos de Memoria Histórica y de Víctimas del Franquismo,

entidad estatal a la que pertenece la CAMDEPV, consideramos que:

Es necesaria la declaración de nulidad de la ley de amnistía de 1977, o al menos de su artículo 2, apartados e y f, para que deje de ser considerada por la judicatura como ley de punto final, y permita así investigar los crímenes del franquismo, y por tanto el acceso a la justicia.

Pese al avance que representa que el Estado español asuma su responsabilidad directa en la recuperación e identificación de las víctimas de fosas comunes, el anteproyecto no garantiza la tutela judicial efectiva en el proceso de localización, exhumación e identificación, y esto es absolutamente necesario para establecer la verdad jurídica de lo que pasó, la custodia legal de todas las pruebas documentales, así como para impartir justicia.

Es imprescindible el reconocimiento de los crímenes del franquismo como crímenes de lesa humanidad, y por lo tanto imprescriptibles, por lo que el Estado español tiene que ratificar la Convención sobre la Imprescriptibilidad de los Crímenes de Guerra y de los Crímenes de Lesa Humanidad de 1968.

Siguiendo el ejemplo de Alemania, pedimos el reconocimiento de la responsabilidad patrimonial y civil del Estado, así como de instituciones, organizaciones, entidades y particulares que se hayan beneficiado del expolio franquista y de los trabajos forzados.

Además, es ineludible la modificación la ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal, incorporando a nuestro derecho interno el principio de legalidad internacional y el cumplimiento de la legislación internacional en materia de derechos humanos.

Por otro lado, en nuestra Ley 14/2017, de 10 de noviembre de la Generalitat, de memoria democrática y para la convivencia de la Comunidad Valenciana, en su disposición adicional sexta, apartados 1 y 2, se plantea la necesidad de la creación de una Comisión de

la Verdad. Por nuestra parte, consideramos que actualmente, y dadas las circunstancias mencionadas anteriormente, es una tarea central muy importante la creación de una Comisión por la Verdad, la Justicia y la Reparación. Y en este sentido las conversaciones con la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica para su creación durante este mismo año van por muy buen camino, para crearla con el apoyo legal de la Generalitat y su correspondiente dotación presupuestaria.

Para su diseño nos basamos en un informe que la alta comisionada de las Naciones Unidas para los Derechos Humanos Louise Arbour realizó en 2006, titulado: “Instrumentos del Estado de derecho para sociedades que han salido de un conflicto. Comisiones de la Verdad”. Así como en la experiencia de las aproximadamente 100 Comisiones de la Verdad que se han constituido en el mundo para intentar dar solución mediante la verdad, la justicia restaurativa y la reparación a las víctimas.

Basándonos en el mencionado informe, no hablamos tan solo de un “foro” por la verdad, sino de una comisión con la participación de las víctimas, que al mismo tiempo recomienda toda una serie de medidas legislativas, jurídicas, administrativas..., en pro de la tutela judicial efectiva y la reparación integral para las víctimas. A pesar de que no contemplamos en modo alguno que sea una especie de comisión judicial que invada el ámbito de los tribunales.

En este sentido, son esclarecedores algunos párrafos del citado informe de la alta comisionada desde 2004 a 2008, Louise Arbour, que cito a continuación:

“La experiencia demuestra, sin embargo, que muchas víctimas y muchas comunidades pueden necesitar algo más que la verdad para perdonar.”

“[...] La mayoría de las comisiones de la verdad no están facultadas para amnistiar a los autores de delitos. La gran mayoría, en realidad, recomiendan en su informe final que se emprenda una acción penal (o una investigación

judicial que lleve a posibles procesamiento) por los hechos que han documentado, y a menudo entregarán las pruebas que disponen a las autoridades judiciales”. Recomendar el enjuiciamiento, como ya se ha señalado, este es el criterio más común.”

“[...] Conscientes de la situación real de las víctimas, la mayoría de comisiones de la verdad formulan enérgicas recomendaciones en sus informes finales para la creación de programas de reparación.”

“[...] Las recomendaciones de una comisión de la verdad tienen como último objetivo impulsar todas las reformas y los programas de depuración encaminados a modificar las instituciones que permitieron o llevaron a cabo abusos en el pasado.”

Estamos convencidos de que la creación de esta comisión contribuirá de manera decisiva al avance en nuestra lucha por la justicia.

Largo es el camino recorrido hasta aquí. Camino que empezó aquel 1 de abril de 1939, recorrido en solitario por todas y todos nosotros, a pesar del olvido y el silencio al que se nos ha sometido durante tantos años, cuando no a la represión, camino duro y difícil, pero que estamos seguros de que llegaremos más pronto que tarde a la meta de la verdad, la justicia y la reparación para todas las víctimas del franquismo. Muchos han muerto en el camino sin ver superado aquel dolor, aquel trauma imborrable, pero lo conseguiremos. Es una deuda de esta democracia hacia todos aquellos que luchamos contra la dictadura y por las libertades democráticas y los derechos humanos, y la única manera de cerrar aquellas heridas del genocidio franquista que todavía, y a pesar nuestro, permanecen abiertas.

Sobre voces, espacios y artefactos del campo de concentración de Albatera. Una mirada desde la frontera de la arqueología

Felipe Mejías López¹
Arqueólogo

«Porque no hay nada oculto que no se descubra algún día, ni nada secreto que no deba ser conocido y divulgado» (Lucas 8, 17)

Hay lugares por los que pasa el tiempo como si nunca hubiesen existido. El campo de concentración de Albatera es uno de ellos. Desapareció a finales de 1939 y desde entonces su presencia se ha ido transmitiendo a través de un hilo de memoria cosido de palabras y recuerdos, mantenida viva primero por quienes sufrieron allí la represión del final de la guerra, y luego por algunos de sus familiares cuando estos han ido muriendo. De aquel espacio sembrado de alambradas, ametralladoras, torres de vigilancia y barracones que llegó a encerrar a cerca de 15.000 prisioneros cuando acabó la Guerra Civil apenas sobrevive una caseta de pocos metros cuadrados, abandonada y sin puerta, una construcción anodina que pasa desapercibida como tantas otras del paisaje circundante: su fachada de ladrillo macizo se desmorona lentamente, corroída por el salitre y la humedad que suben lentamente desde el suelo. Ahora duerme un vagabundo en su interior. Desde este punto no se ve otra cosa a su alrededor que hileras de granados y banales de palmeras datileras, y hierba, salicornias que tapizan de rojo y verde la parcela donde en 1939 se situaba la puerta de acceso al recinto.

En este sitio, diríase que hasta bonito, empezamos hace cinco años un proyecto de investigación histórica y arqueológica con un doble objetivo: recuperar del olvido los restos materiales que pudieran quedar soterrados de las instalaciones del campo, sus estructuras y los objetos que

¹ Director del proyecto de investigación arqueológica sobre el campo de concentración de Albatera. fermonvit@hotmail.com

pertenecieron a quienes estuvieron allí recluidos; y por otro lado, localizar las fosas comunes en las que yacen los prisioneros que murieron asesinados en este lugar por inanición, fusilados, agotados por la sed y abandonados ante la enfermedad.

Transcurrido todo este tiempo, y tras dos campañas de trabajos de campo y una tercera a punto de comenzar, el balance no puede ser más positivo y alentador. Los avances de la investigación se han publicado en diferentes revistas y presentado en foros académicos², a la vez que se ha hecho un esfuerzo por divulgar con el mayor rigor científico lo que se sabe sobre la historia de este campo y los pormenores de todo el proyecto mediante conferencias en cursos de formación para el profesorado, centros educativos de enseñanza media y superior, o sedes de asociaciones memorialistas; tampoco habría que olvidar el continuo goteo de visitas guiadas acompañando al campo a grupos de estudiantes, vecinos de la comarca o familiares de prisioneros, así como la excelente

2 Mejías López, F. (2020). Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albatera (San Isidro, Alicante). *Ebre 38, Revista Internacional de la Guerra Civil Española* (10), Universitat de Barcelona, 69-124; Ídem (2021). Arqueología y materialidad de un lugar de memoria: el campo de concentración de Albatera. *Nuestra Historia. Revista de Historia de la FIM* (12), 300-308; Mejías López, F., Guzmán Villegas, A., Martínez Rubio, V., Miralles Diez, A., Ortega Pérez, J. R. y Poveda Hernández, E. (13 de noviembre de 2021). *Arqueología del campo de concentración de Albatera. Un espacio de represión en el contexto de la Guerra Civil (Campañas 2020 y 2021)*. [Comunicación]. IX Jornadas de Arqueología de la Comunidad Valenciana, CDLs de Alicante, Valencia y Castellón-MARQ, Alicante; Mejías López, F. (10 de mayo de 2022). *El campo de concentración de Albatera. Arqueología y materialidad de un espacio de represión en el contexto de la Guerra Civil (1937-1939)*. [Presentación de póster]. XII Jornadas de Investigación de la Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Alicante. <http://hdl.handle.net/10045/123305>; Ídem (2022). Cuando la materialidad habla de violencia. Lectura arqueológica de un espacio de represión y memoria: el campo de concentración de Albatera. En *Actas del IV Coloquio Internacional sobre Violencia Política en el siglo XX. Barcelona, 15 a 17 de junio de 2022*. Red Internacional sobre Violencia Política / International Network on Political Violence, Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies / Universitat Autònoma de Barcelona (CEDID-UAB) (en prensa).

repercusión que han tenido los trabajos en redes sociales y medios de comunicación. Cumplimos de este modo una parte importante del compromiso que como técnicos tenemos contraído con la ciudadanía, el de socializar el conocimiento obtenido cuando se trabaja con recursos públicos.

En este sentido, fue fundamental para el inicio del proyecto el apoyo de la Cátedra Interuniversitaria de Memoria Democrática de la Comunidad Valenciana, y ya a partir de 2020 la ayuda económica y el asesoramiento continuo recibidos desde el Ayuntamiento de San Isidro, la Secretaría de Estado de Memoria Democrática junto con la FEMP, y especialmente desde la Conselleria de Qualitat Democràtica de la Generalitat Valenciana, sin cuyas subvenciones habría sido imposible acometer las diferentes campañas de trabajos arqueológicos.

En los últimos años se está comenzando a trabajar desde planteamientos arqueológicos contextos concentracionarios o penitenciarios similares al nuestro vinculados con la Guerra Civil y la posguerra, algo que puede parecer chocante para quienes no están familiarizados con la metodología de esta ciencia, pero que resulta del todo imprescindible por la escasez de documentación y los niveles de destrucción y abandono que han sufrido estos lugares. El estudio arqueológico de la materialidad de estos espacios de represión está ofreciendo unos resultados espectaculares, hasta el punto de que permite reconstruir y contrastar lo que sabemos acerca del día a día de los cautivos –sostenido hasta ahora por sus propios testimonios– y las estrategias y prácticas represivas empleadas por las autoridades al mando de los campos; la excavación de las infraviviendas de quienes construyeron el Valle de los Caídos, o las campañas arqueológicas en destacamentos penales y campos de concentración como los de Castuera (Badajoz) y Casa del Guarda, en Jadraque (Guadalajara), son buenos ejemplos de ello³.

3 Para la actuación arqueológica en el destacamento penal de Bustarviejo, véase Falquina Aparicio, A., Fermín Maguire, P., González Ruibal, A., Marín Suárez, C., Quintero Maqua, A. y Rolland Calvo, J. (2008). Arqueología de los destacamentos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: el caso de Bustarviejo. *Complutum*, Vol. 19

De esta manera, los arqueólogos podemos ofrecer conocimiento histórico desde la objetividad del análisis científico de los objetos, de los contextos espaciales y de las circunstancias en los que estos aparecen. Reflexionar sobre la evidencia material nos acerca un poco más a la verdad del hecho histórico. Esa es nuestra intención en el campo de Albatera.

Plomo gris, latón y pólvora: fabricados para matar

El inicio de toda campaña arqueológica siempre tiene un punto de incertidumbre y desazón, y lleva aparejada más de una noche en vela. A pesar de todos los estudios preliminares, el análisis exhaustivo de fuentes y evidencias, o la planificación meticulosa de todo el proyecto, enfrentarte por primera vez a un terreno aparentemente va-

(2), 175-195; Ídem (2010). De estos cueros sacaré buenos látigos. Tecnologías de represión en el Destacamento Penal franquista de Bustarviejo (Madrid). *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Española (1936-1939)* (5), 247-271. Sobre las campañas arqueológicas llevadas a cabo por el CSIC en el campo de concentración de Castuera, véase González Ruibal, A., Compañy, G., Franco Fernández, A., Laiño Piñeiro, A., Marín Suárez, C., Martín Hidalgo, P., Martínez Cañada, I., Rodríguez Paz, A. y Güimil Fariña, A. (2011). Excavaciones arqueológicas en el campo de concentración de Castuera (Badajoz). Primeros resultados. *Revista de Estudios Extremeños, Tomo LXVII* (II), 701-750; González Ruibal, A. y Ayán Vila, X. (dirs.) (2013). *Excavaciones arqueológicas realizadas en el campo de concentración y cementerio municipal de Castuera (Badajoz) (2012)*. CSIC-INCIPIT. <https://digital.csic.es/handle/10261/72371>. Para los trabajos en el monumento de Cuelgamuros, véase González Ruibal, A., Ruiz Casero, L. A., Ayán Vila, X., Falquina Aparicio, A., Franco Fernández, M. A., Gutiérrez de León Juberías, P., Incio del Río, C., Lika Hattori, M., Marín Suárez, C. y Martínez Barrio, C. (2021). *Arqueología del Valle de los Caídos: prospección y excavación en los espacios de vida de los trabajadores y sus familiares*, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática. Hace apenas tres meses que ha concluido la primera campaña de trabajos arqueológicos en el campo de concentración de Jadraque. Un breve avance de los primeros resultados puede leerse en González Ruibal, A. (10 de mayo de 2022). Excavar un campo de concentración. *Público*. <https://blogs.publico.es/dominiopublico/45360/excavar-un-campo-de-concentracion/>

cío y anodino y preguntarle qué te tiene reservado para ese día no deja de infundir cierto temor y algunas dudas. Muchas. *¿Y si no queda nada? ¿Y si no era aquí?*

Nosotros comenzamos el 26 de octubre de 2020, exactamente 81 años después de que el campo de concentración de Albatera fuera cerrado. Detrás de ese *nosotros* hay nombres: Víctor, Alejandro, Aroa, José Ramón “Oscu” y Eloy. Un equipo de cinco arqueólogos equipados con detectores de metales y gps para georreferenciar los hallazgos prospectó de manera intensiva la parcela de tres hectáreas donde se situaba la entrada al campo.

Bastaron apenas tres minutos de trabajo para que apareciese el primer objeto significativo: una vaina de Máuser. A esta pieza de munición le han seguido desde entonces muchas otras entre proyectiles, casquillos y cartuchos completos (algunos todavía con la pólvora en su interior) y guías de peine, hasta llegar a un centenar de elementos diseminados por los diferentes ámbitos del campo. Los marcajes de los culotes de las vainas indican que casi todas ellas corresponden a cartuchos para fusiles Máuser, bien de fabricación alemana, bien de la factoría *Pirotecnia Sevillana*, una de las suministradoras de munición del bando sublevado, circunstancia que queda confirmada por la aparición de un marchamo de plomo con marca de fábrica utilizado para el cierre seguro de las cajas de munición antes de su primera apertura.

El estudio en laboratorio de estos elementos nos está empezando a ofrecer informaciones sustanciales. Gracias a ello sabemos cuándo y quién fabricó esa munición, pero también si fue disparada o no. Y esto no es baladí. El hallazgo de vainas percutidas demuestra que se dispararon armas largas y pistolas dentro de un campo de concentración, pero lo que resulta especialmente significativo es que la mayor parte de ellas aparecen agrupadas en el espacio abierto a modo de patio donde los relatos de los cautivos indican que se les obligaba a presenciar en formación los fusilamientos de quienes habían intentado

fugarse sin éxito. A pesar de que todavía falta por prospectar el 50 % de ese patio, esta circunstancia podría empezar a confirmar la veracidad de esos testimonios. Los prisioneros tenían razón.

Y esto no es todo. Del conjunto de proyectiles localizados, hay tres especialmente reveladores. Aparecieron en el sector noreste del campo, fuera del recinto aunque muy cerca de donde se situaba la alambrada. Dos de ellos son balas esféricas de plomo, y el tercero es un proyectil cónico tipo Lefauchaux, munición totalmente desfasada y dejada de utilizar por el ejército regular 60 años atrás. ¿Por qué aparecen esas balas en un campo de concentración controlado por el ejército franquista? ¿Pueden relacionarse con las sacas casi diarias que falangistas y grupos afines de civiles armados cometieron en el campo durante el tiempo en que estuvo en funcionamiento? En los últimos años se están documentando casos de asesinatos y fusilamientos realizados por paramilitares durante la represión de la inmediata posguerra en los que se emplearon armas que habían sido utilizadas durante la III Guerra Carlista. ¿Será el nuestro un caso similar?

Andrés Cecilio Márquez, uno de los miles de prisioneros que pasaron por el campo de Albaterra, contaba en sus memorias cómo recordaba uno de los fusilamientos que le obligaron a presenciar:

«¡Dale recuerdos a Negrín!». Un oficial joven se aproximó y fue descargando su pistola en la cabeza de los cuatro cuerpos, inertes. Un cura joven se movía como una sombra al lado del oficial. Estaba amaneciendo. La corneta rompió el denso silencio con los toques iniciales del himno de la Falange. Nadie abrió la boca. Nuevamente inició los toques invitando a cantar el himno que en semanas anteriores se habían cuidado de hacernos aprender; siguió el mismo silencio tenso. Por tercera vez se intentó con el mismo resultado negativo.⁴

Lluís Marco también estuvo allí y, como muchos otros, contó lo que vio. Escuchándolo no se puede dudar de la muerte de numerosos prisioneros, diezmados por el tifus y el hambre, ni de la existencia de fosas comunes. Su relato no deja de perseguirme desde que comenzamos este proyecto:

Els morts, els traslladàvem a una barraca que era com una mena de magatzem. Al matí venia un camió i se'ls emportava. En carregar-los, vèiem que els cadàvers no tenien nas ni orelles. Les rates de nit se les havien menjat.

Com que el soldats dels camions no volien tocar cap cadàver, la tasca de transportar-los amb els braços i pujar-los fins dalt del camió la vàrem fer aquell valencià de les «paelles», l'auxiliar de medicina, algun altre convalescent i jo. Fou certament una tasca penosa. Reclamàvem la llitera (només n'hi havia una), però compreníem que era més necessària al «camp gran», per portar-nos els malalts, que no al petit. Com que ja feia molta calor, si teníem la desgràcia, com passà alguna vegada, que el camió no vingués, al cap de dos dies els cadàvers d'aquells desgraciats ja pudien i el trasllat fins al camió, un agafant-los sota les aixelles i l'altre sota els genolls, era una tasca de les més desagradoses que he hagut de fer. I sort que poguérem convèncer al xofer d'acucar el camió fins arran del portal.⁵

**El valor de las cosas:
objetos que contienen vidas**

Después de tres años de trabajos arqueológicos,

(*Memorias de un español republicano*). Orígenes, 202.

5 Marcó i Dach, Ll. (1998). *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albaterra i la presó de Portaceli*. Editorial Mediterrània, 93.

de sondeos, prospecciones y excavaciones, el registro material ofrecido por el campo de Albaterra comienza a dibujar con precisión la vida cotidiana y las penalidades padecidas por los cautivos. Sabíamos, porque lo cuentan ellos, que la mayoría apenas comía la ración suministrada por la autoridad a cargo del campo, un poco de pan para compartir, sardinas en lata y botes de lentejas. Hemos encontrados esas latas. Aparecen herrumbrosas y aplastadas, enterradas por decenas formando montones concrecionados de color ocre entre los que todavía se distinguen las llaves enrolladas. Tenedores deformados, cucharas, escudillas metálicas de rancho trituradas por las cuchillas de los tractores, colgantes, hebillas de cinturón, botones metálicos de guerreras... Pequeños, aparentemente insignificantes pero muy valiosos, estos objetos vuelven para contarnos. Si sabemos mirar, detrás de cada uno de ellos permanecen todavía pequeñas gotas de humanidad, esquivarlas de vidas que merecen ser explicadas.

No sabemos cómo pudo suceder, pero alguien perdió allí un colgante circular de oro de apenas 24 mm de diámetro con 16 brillantes engarzados, que nosotros recuperamos más de 80 años después. Sin duda era una joya muy preciada para su dueño, hasta el punto de que decidió ingresar con ella en el campo. Como él, otros muchos habían hecho lo mismo cuando en los últimos días de marzo de 1939 huyeron hacia el puerto de Alicante con la esperanza de poder subir a alguno de los barcos que el gobierno de la República les había prometido para huir de la caída de los frentes y el inminente final de la guerra. En el último momento, quienes pudieron llevaron consigo los objetos más valiosos que alcanzaron a recoger, con la esperanza de que les sirvieran como sustento y aval para sobrevivir a un viaje que se suponía sin retorno. Pero capturados la mayoría y derivados primero al campo de los Almendros, y pocos días después a Albaterra, arrastraron consigo estos objetos. A pesar del expolio al que fueron sometidos en los primeros días, sabemos que algunos consiguieron esconder monedas en los dobladillos de los pantalones, u ocultar y recuperar días después relojes y otros objetos de valor. Incluso, tal

vez, alguien pudo tragarse un pequeño sello de oro con la inscripción «J S» grabada en el chatón, lo que explicaría que lo hayamos descubierto en el interior de la arqueta sifónica del retrete de uno de los barracones excavados en 2021. ¿Pérdida accidental, o como pensamos, intento de ocultación frustrado? El anillo apenas cabe en el dedo meñique de una mujer. Muy posiblemente perteneció a un niño.

Pero mejor que nosotros lo cuenta Manuel García Corachán, capitán del cuerpo jurídico del ejército republicano. Así lo recordaba cuando escribió sus memorias. Acababan de encerrarlo en el campo:

[...] procedieron a realizar un concienzudo cacheo, de todos los de nuestro malaventurado grupo. Nos hacían salir del «Cuarto de oficinas» uno a uno. –Tú, todo lo de valor que lleves. Dilo, si no te fusilamos en el acto -mandaba el abandonado de turno. Y uno, atemorizado, decía todo lo de valor... que llevaba a la vista. Yo entregué a tales ladrones, sí, además de todo lo otro, eran unos señores ladrones, casi todas las joyas y cosas de algún valor que llevaba, o visibles y encontrables. –Y esto, ¿dónde lo has robado? - me preguntaba el hijo de... Satanás. Se trataba de un reloj extraplano de bolsillo, marca Watchman, con tres tapas, todo de oro, que había pertenecido a mi tío Vicente. –Sois unos cochinos ladrones- añadía el «caballero» falangista, mientras que, primero el reloj, después un anillo regalo de mi esposa, luego los pendientes de ella y dos monedas de oro que al marchar me dieron mis padres, hasta que al final todo lo valioso que tenía y que pudo encontrar, lo iba echando, sin más, en una manta sostenida por dos soldaditos, ya repleta de objetos preciosos logrados

4 Márquez Tornero, A. C. (1979). *Testimonio de mi tiempo*

de la misma forma.
[...] El hombre se quedó, además de lo citado con mi pluma estilográfica, una primorosa maquinilla de afeitar regalo de mi padre, incluso con un par de zapatos y varias camisas.
[...] Me amenazó también con el fusilamiento inmediato si no le daba todo lo demás de valor que pudiera tener escondido. No obstante el miedo sí, ¡miedo!, ¿por qué no he de decirlo si lo sentía?, tuve el valor suficiente para aguantármelo y nada revelar. De esta forma pude salvar otras dos monedas de oro que mi familia, más previsora que yo, escondió entre la ropa que llevaba puesta. Todos los de nuestro grupo fuimos cacheados y robados de igual manera [...].⁶

La prospección nos ha proporcionado un buen número de monedas. Algunas de ellas presentan un orificio central practicado de forma intencionada con algún clavo u objeto punzante. Curiosamente, hasta el momento solo hemos podido constatar esta circunstancia en las monedas de latón de 1 peseta acuñadas en 1937, las famosas «rubias» con la efigie de la II República en el anverso y la rama de parra acuñada con el racimo de uvas en el reverso. Sería impensable que los prisioneros del campo de Albatera utilizasen monedas de curso legal para pasar el tiempo fabricando colgantes o jugando a la peonza mientras se estaban peleando entre ellos por conseguir de los guardias a precio de oro un manojo de alfalfa o una naranja, o por capturar una rata extraviada para poder comer y no morir de inanición. Y no exageramos cuando decimos esto. El prisionero Miguel Lamiel lo vivió y contó de este modo:

[...] esta noche te invitamos para que vengas con nosotros para hacer un banquete, pues hemos podido coger a un perro que se ha introducido por

las alambradas y lo hemos matado para comerlo entre unos cuantos amigos. Hemos pensado contigo, pero no lo digas a tus compañeros de grupo, por ser limitada la cantidad a repartir. [...] El compañero de Alcañiz que me invitó el día anterior a comer carne de perro, lo he vuelto a ver hoy otra vez, me dice que la carne de perro la encontraron muy buena, a pesar de no estar bien cocida, teniéndola que cocer con paja y papel que recogieron por el campo. Me dijo que era una pena que no pudiesen tener un perro todos los días.⁷

Tal vez se entienda mejor la presencia de esas monedas agujeradas si pensamos que el dinero republicano dejaba de tener valor de manera inmediata en la España controlada por el ejército franquista. En ese momento ya no eran más que bonitas chapas de metal dorado.

De todas las piezas localizadas hasta ahora, puede que sean estas dos joyas de oro y esas pesetas perforadas las que expliquen con mayor claridad el verdadero significado de este lugar: simbolizan y representan lo paradójico de un espacio de reclusión en el que convivieron a diario la crueldad y el miedo a perder la vida, con la resiliencia, la esperanza y el anhelo de recuperar la libertad perdida.

Aquí estuvieron: el barracón de la entrada

Si vais por allí, haced la prueba. Mirad primero a vuestro alrededor y luego cerrad los ojos. Os costará imaginar que hace apenas 80 años, tal vez la edad de nuestros padres, o apenas el tiempo que lleva construida vuestra casa, se levantasen en este lugar pabellones de decenas de metros de longitud y alambradas de 3 metros de altura, y que en su interior varios miles de hombres fue-

sen recluidos durante meses sin ningún tipo de garantía jurídica, luchando por sobrevivir bajo un sol inclemente, vigilados y acosados por los vencedores de una guerra que ya había terminado.

Nada queda de todo aquello.

O tal vez sí. El campo fue demolido y arrasado y sus restos se llevaron a otros lugares, pero aun así no desapareció del todo. Como una burla del destino hacia quienes se empeñaron en borrar sus huellas, sus restos permanecen ocultos bajo medio metro de tierra. Nosotros los hemos encontrado. Primero fue una fotografía aérea, luego otras imágenes de las instalaciones durante su etapa como campo de trabajo republicano, más tarde los testimonios de los agricultores que araban esa tierra salina. Así, paso a paso, hemos descubierto dónde estuvo, hemos reconstruido su forma, localizado sus patios, caminos y barracones, encontrado los materiales de los que estaba construido...

En medio de esta geografía invisible hemos excavado totalmente un gran barracón de más de 60 metros de longitud y 7 de anchura. No queda más que la cimentación de todos sus pilares, pero conocemos su aspecto por algunas fotografías realizadas poco después de su construcción, y hemos localizado los planos del proyecto. Sí, queda solo el esqueleto de lo que fue, como el fósil de un cetáceo monstruoso varado en tierra de nadie, pero es suficiente. Nuestra intención es reconstruirlo, primero de manera virtual generando un modelo en 3D, y más adelante físicamente, tal vez de forma parcial para integrarlo dentro de un espacio visitable. Sería un magnífico museo.

Antes hablábamos de un anillo aparecido en la arqueta de los váteres de este barracón. Pero puede que el verdadero tesoro de este hallazgo no sea esta joya, o la propia arqueta, ni siquiera los objetos que acabaron depositados en su fondo: un botón de uniforme de un guardia de asalto, una cuchilla de afeitar, o restos de botellas y vajilla. Tal vez lo más valioso de esa excavación sean los restos de excrementos que

hemos podido recoger del fondo de la estructura. Pertenecen al último momento de ocupación de ese pabellón y su análisis nos puede ofrecer información acerca de la dieta y posibles patologías y parasitosis padecidas por quienes utilizaron ese retrete.

Pero no solo eso. La excavación nos ha permitido localizar el trazado de la cañería que conducía esos desechos hacia la fosa séptica general del campo, sin duda una estructura de tamaño considerable que puede permanecer intacta en el subsuelo. Un habitáculo así en un contexto como este puede ofrecer muchas sorpresas. Carmelo Faura, prisionero del campo, ya apuntaba en sus memorias algo tan interesante como que «En dicho campo presenciábamos muchas cosas malas, entre ellas dos fusilamientos y muchos asesinatos que de noche hacían y los echaban en letrinas».⁸ Cuerpos tratados como excrementos. Es solo una hipótesis de trabajo, pero los vamos a buscar también allí..

Mucho más que una fotografía

¿Cuántos nombres conocemos de los miles de prisioneros que pasaron por el campo de concentración de Albatera? Los listados más completos no pasan de unos 1.200, ni siquiera el 10 % de todos ellos. ¿Quiénes eran estos hombres? ¿Cómo se llamaban, cuál era su aspecto, su ocupación, su origen, su filiación política? ¿Qué sabemos de sus vidas, de sus familias y descendientes? ¿Llegaremos a conocer algún día cuántos de ellos fueron asesinados en el campo? ¿Encontraremos sus cuerpos?

Las preguntas se amontonan cuando intentamos identificar a los prisioneros de Albatera. Muy poco, casi nada sabemos de la mayoría de ellos. En este sentido, el trabajo pendiente es descomunal, prácticamente inabarcable. Toda la documentación del campo franquista desapare-

6 García Corachán, M. (2005). *Memorias de un presidiario (en las cárceles franquistas)*. Universitat de València, Colección Història i Memòria del Franquisme (8), 38-39.

7 Lamiel Carreras, M. (1976). *Hechos y casos de Alcorisa 1915-1939. II Parte: Del campo de los Almendros al Campo de Albatera*” (memorias mecanografiadas). Biblioteca Libertaria de la CNT- Zaragoza, signatura 47, 65.

8 Faura Manresa, C. (s.f.). *Fragmentos de una vida. Notas autobiográficas*. (Transcripción impresa por la familia de sus memorias), 8.

ció, seguramente en los meses inmediatos a su desmantelamiento. Eso no quiere decir que sus archivos fueran realmente destruidos, pero en el momento actual no existe ningún indicio que permita albergar esperanzas de que puedan encontrarse.

No obstante, a veces la investigación nos tiene reservados momentos luminosos. En nuestro caso, ese momento tiene un nombre: Antonio Leal Difarque. Ahora os quiero contar algo sobre él.

En octubre de 2020, con la primera campaña de trabajos arqueológicos recién iniciada, recibimos una mañana de prospección la llamada de una mujer malagueña, Antonia Villalva Fernández. Había leído en la prensa la noticia haciéndose eco de nuestro trabajo y quería saber si nos sonaba, aunque fuese por pura casualidad, el nombre de un tío de su madre que había muerto fusilado en el campo de Albatera. Se llamaba Antonio Leal Difarque.

Toñi nos habló de él. Era un joven malagueño de 23 años que se había alistado voluntario en febrero de 1938 para luchar en defensa de la República. Como a muchos de sus compañeros, el final de la guerra lo sorprendió en el puerto de Alicante y acabó confinado en el campo de Albatera, de donde debió escapar en algún momento antes del verano. En septiembre fue localizado y detenido en Burriana, y desde allí se le condujo de vuelta a Albatera, donde fue fusilado en presencia de sus compañeros a las siete de la tarde del 16 de septiembre de 1939. Poco más sabía la familia de Toñi de su pariente, ni siquiera el lugar exacto donde se encontraba su cuerpo.

Esa misma noche volví a hablar con ella. Así pudo saber que Antonio fue enterrado en una fosa común del antiguo cementerio de Albatera, cuyo espacio, hoy amortizado, está ocupado por un parque. Solo conocíamos nueve casos como el suyo, personas que fueron asesinadas en el campo y que aparecen inscritas en el archivo del Registro Civil de Albatera. Casualmente uno de ellos era Antonio. Poco o nada sabemos de la

identidad y el paradero del resto de muertos y desaparecidos.

Pero me dijo algo más. La madre de Antonio, su bisabuela, había tenido muchos hijos. Algunos de ellos murieron jóvenes, de tuberculosis y otras enfermedades. Cuando llegó el momento de su muerte, quiso ser enterrada acompañada en el ataúd de una foto de su hijo Antonio. Su última voluntad había sido esa: «Los otros hijos sé dónde están, pero este no», había dicho siempre a su familia.

Una última cosa. Toñi me envió una fotografía de Antonio Leal, la única que conservan. En el reverso, anotadas a lápiz aparecen apenas unas palabras, «Día 21 de febrero de 1938. Salió Antonio Leal de Tánger». La fotografía, con pérdidas de papel y muy maltratada por el paso del tiempo, recoge el momento de una despedida. En la cubierta de un barco, varios jóvenes posan frente al fotógrafo y saludan. Algunos sonríen. Antonio Leal es el primero de todos ellos por la derecha, lleva una gruesa bufanda anudada en el pecho y levanta el puño derecho. Su rostro es el primero que hemos podido identificar de todos los prisioneros que murieron en el campo de concentración de Albatera. Lucharemos para que no sea el último.

Avances y nuevos retos en los procesos de investigación y recuperación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el País Valencià

*Alejandro Calpe Vicente
Javier Iglesias Bexiga
Gema López García
Ana Lorenzo Barrio
Miguel Mezquida Fernández
Azahara Martínez Vallejo
(ArqueoAntro)*

Resumen:

Sobre el procedimiento de apertura de una fosa común y todas las aristas que surgen a lo largo del camino, ya se han desarrollado varios escritos por diferentes profesionales en los que se desganan las diversas problemáticas que suceden durante los trabajos interdisciplinares realizados por los diferentes equipos especializados en la materia (Ríos 2012 y Mezquida 2021). No obstante, como en cualquier disciplina científica, la actualización y reestructuración de los procedimientos es imprescindible y continua.

Por ello, la pretensión de este texto es el acercamiento de todas las fases que se pueden contemplar en un proceso orientado a exhumar una fosa común, estudiar todas las víctimas implicadas en dicho proceso e intentar identificar al máximo número posible de estas. Todo ello siempre desde una perspectiva científica, pero sin olvidar la parte divulgativa, ya que, si los equipos profesionales se limitaran a vaciar las fosas comunes de la Península sin después hacer una correspondiente difusión, se estaría cayendo en un error de base. Es necesario profundizar en este planteamiento, sobre todo teniendo en cuenta la perspectiva política actual y las corrientes negacionistas relacionadas con el pasado más reciente derivadas de estas.

Uno de los problemas fundamentales que hallamos los equipos que trabajamos en este ámbito de forma sistemática en la Comunidad Valenciana es la falta de capacidad para la aplicación de las Leyes promulgadas, tanto a nivel a estatal

(Ley de Memoria Histórica 52/2007, de 26 de diciembre) como la contemplada a nivel de la comunidad (la Ley de Memoria Democrática de la Comunidad Valenciana 14/2017, del 10 de noviembre). En el primer caso, se debe a la laxitud de las normas desarrolladas, en la que los artículos son meras recomendaciones y no preceptos de obligado cumplimiento y en el segundo caso, a que no hay un órgano que las pueda aplicar correctamente, como es en nuestro caso el Instituto Valenciano de la Memoria Democrática, los Derechos Humanos y las Libertades Públicas¹.

Curiosamente, parece que, en los últimos meses, la Reforma de la Ley de Memoria Histórica de 2007 ha dado un paso muy importante en su tramitación. En primer lugar, ha sido aprobada por la Comisión Constitucional y ya ha sido aprobada en la sesión Plenaria del Congreso de los Diputados². Parece que este nuevo marco legal cubrirá una parte importante de los vacíos de su predecesora y podría dejar en un segundo plano las reflexiones planteadas en este texto. Desde el equipo técnico que conforma la Asociación Científica ArqueoAntro, observaremos esa evolución y la trataremos de la manera más crítica posible, para no perder los objetivos prioritarios que no son sino la reparación efectiva de todas las víctimas consecuencia de la Guerra Civil Española.

Desde luego, es imprescindible que las instituciones españolas tomen un papel preponderante en este proceso. Observando la cantidad de víctimas exhumadas en el País Valenciano entre el periodo comprendido de 2011 a 2016 y las que se han recuperado desde 2017 hasta mediados de 2022³,

1 Estatutos Instituto Valenciano de Memoria Democrática, Los Derechos Humanos y las Libertades Públicas: https://dogv.gva.es/portal/ficha_disposicion.jsp?L=1&sig=000773%2F2019

2 <https://www.publico.es/politica/ley-memoria-democratica-paso-aprobada-congreso.html>
<https://www.mpr.gob.es/precom/notas/Paginas/2022/140722-ley-memoria-democratica.aspx#:~:text=Un%20derecho%20de%20las%20v%C3%ADctimas%22,-Jueves%2014%20de&text=El%20Congreso%20de%20los%20Diputados,como%20garant%C3%ADa%20de%20no%20repetici%C3%B3n.>

3 Los cambios políticos que se dieron a partir de las

el cambio es más que significativo (Moreno *et al*, 2021). A partir de la implementación de las políticas de Memoria, lo que habría que preguntarse es el siguiente paso a dar, para hacer efectiva la recuperación de todas las víctimas cuyos restos aún permanecen en fosas comunes distribuidas en distintos puntos de la geografía del estado español, a pesar de que muchas de ellas son actualmente impracticables tras 80 años de espera y falta de implicación institucional.

Este escrito tiene como finalidad facilitar la comprensión, de forma sintética, de la complejidad de los procesos de investigación y exhumación de fosas comunes, además de los inconvenientes de diversa índole que surgen y se afrontan como equipo técnico al abordar esta tipología de intervenciones, donde existe una amplia variedad de actores de diferente calado, social o político, que influyen en el desarrollo de las mismas.

Introducción

Cuando se habla de la recuperación de víctimas de la Guerra Civil o de la dictadura franquista, en el imaginario popular (sobre todo en el sector de población que no se encuentra directamente implicado con la causa) queda principalmente plasmada la imagen del seguimiento de la exhumación, los restos óseos presentes en la fosa y, en el caso de que el procedimiento de identificación llegara a buen puerto, el acto de entrega.

Sin embargo, el recorrido completo es mucho más complejo que la exhumación y la entrega de las víctimas identificadas. Las familias y los equipos profesionales suelen hallarse habitualmente ante un gran laberinto, compuesto de diversas trabas burocráticas y de financiación. Todo ello se suma a los problemas técnicos y logísticos que ya suele proveer el hecho de excavar una fosa común, lo que hace que muchas familias duden a la hora de afrontar una lucha, la mayoría de veces, demasiado larga y compleja.

elecciones de mayo de 2015, propiciaron un impulso a las políticas de Memoria y de ahí la gran diferencia de víctimas exhumadas.

Aquí es importante resaltar que, aunque se haya aumentado la partida presupuestaria en muchas de las instituciones, tanto valencianas como estatales, se sigue dejando en manos de las agrupaciones de familiares la gestión prácticamente íntegra de todas las fases. Esto hace que sea casi obligatorio afrontar un procedimiento de concurrencia competitiva para poder recuperar a sus seres queridos, quedando el papel de los poderes públicos limitado únicamente a la fiscalización de las peticiones realizadas por los diferentes afectados. Desde las entidades y grupos de especialistas, tras muchos años de acompañamiento a familiares en el proceso, se hace todo lo necesario para que este desafío se reduzca lo máximo posible. Esto no siempre disminuye los tiempos de espera y resulta antagónico a la finalidad de todos estos procesos, teniendo en cuenta que trabajamos en un contexto en el que las edades de los parientes más directos de las víctimas superan los 80 años. Es un problema de extrema gravedad, o debería serlo, el hecho de que la mayoría de estas personas no han conseguido ni conseguirán realizar esa reparación o necesaria finalización del duelo que llevan décadas esperando, y más aún si este hecho viene derivado de problemas meramente burocráticos.

Los cimientos: tareas de investigación y localización de fosas comunes

El punto de partida para cualquier tipo de trabajo científico mínimamente riguroso debería ser el proceso de investigación previa, sobre todo, en un ámbito en el que durante muchos años la iniciativa de búsqueda de personas ejecutadas/desaparecidas durante la Guerra Civil y el franquismo se ha delegado a equipos técnicos, familiares, investigadores e investigadoras independientes e instituciones con voluntad o relación con las víctimas. Dependiendo de la zona geográfica a investigar, se pueden observar diferentes dificultades de acceso a la información o de procesado de la misma, según la plataforma o archivo que se consulte, así como la naturaleza y extensión, lo que puede dificultar sobremanera la investigación.

Ejemplos de ello son el mapa de Fosas Comunes

publicado en la Web del Ministerio de Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática y el Visor Cartográfico de la Generalitat Valenciana (Institut Cartogràfic Valencià). En el primer caso, la base de datos contempla apenas 86 ubicaciones de fosas comunes en el territorio, mientras que la segunda llega a localizar 560 fosas en la misma

En este caso concreto, ejemplificamos con una zona en la que existen varias opciones de consulta que se encuentran disponibles gracias a iniciativas públicas o bien trabajos realizados de forma privada. Sin embargo, en otras localizaciones el investigador se encuentra con un vacío documental considerable. Ejemplo de ello son zonas como las de la Comunidad de Madrid o la Región de Murcia, donde aparte de no existir un marco legal que regule este ámbito, los inventarios georreferenciados brillan por su ausencia. Tan solo, una vez más, el afán divulgativo e investigador de agrupaciones memorialistas o de equipos técnicos han empezado a subsanar este vacío.

En lo que respecta a la Comunidad de Madrid, puede haber un cambio de paradigma ya que, gracias a los buenos resultados obtenidos por parte de la Asociación Científica ArqueoAntro, el número de fosas comunes contabilizadas se ha aumentado de las 54 existentes en la web estatal a más de 300, referenciadas en una primera fase investigativa⁴. En un primer momento, esto ha despertado el interés de la Comunidad de Madrid en la materia, sumado al impulso por parte del gobierno estatal, que en su convocatoria de 2020 ya dotó económicamente la iniciativa⁵ con la finalidad de solventar este déficit informativo. No obstante, como ya sucedió con la proclamación de la nueva ley estatal, el papel de la entidad será el de actuar con prudencia hasta que estas propuestas se materialicen.

4 <https://www.elsaltodiario.com/memoria-historica/in-completo-mapa-fosas-comunes-madrid>

5 https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/Documents/2_Resoluci%C3%B3n%20Ministra%20Firmada.pdf

Situándonos en el País Valenciano, esta fase de documentación y clasificación de la información está cubierta de una forma muy amplia, ya que al Mapa de Fosas disponible en el Visor Cartográfico, podemos añadir páginas web de consulta adicionales con unas bases de datos muy interesantes. Como referencia, podemos mencionar la web de La Delegación de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia, La Memoria Recuperada de la Universidad de Alicante o, en el caso de Castellón, la web gestionada por el Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló. También es cierto que la tarea realizada por los historiadores Miguel Ors, Juan Luis Porcar y Vincent Gabarda durante las dos últimas décadas del S. XX, ha facilitado la implementación de estas bases de datos, que actualmente se encuentran digitalizadas y publicadas para su consulta.

Hilo conductor: la labor de las agrupaciones de familiares de víctimas y el papel de las entidades memorialistas

Haciendo referencia al epígrafe anterior, en un proceso de reparación con una progresión normal, el punto de partida es la localización del mayor número de fosas y, por consiguiente, del mayor número de víctimas posible. Aunque es un hecho evidente, siempre es necesario resaltar que este tipo de investigaciones nunca termina, ya que, a día de hoy, los investigadores encontramos dificultades a la hora de acceder a determinados archivos. Este inconveniente se añade a la falta de información en muchos de los aspectos del proceso de localización, siendo ejemplo de ello el caso de combatientes desaparecidos de los cuales se desconoce habitualmente la zona aproximada en la que cayeron.

Entonces, ¿cuál es la problemática en lo que respecta a la localización de las víctimas? Una vez más, en prácticamente todos los casos las instituciones han obviado su trabajo y el peso de la investigación ha recaído en investigadores locales, entidades memorialistas y agrupaciones de familiares. Esta situación se encuentra en un proceso de cambio, aunque aún hay mucho camino por recorrer, ya que tanto el Gobierno estatal con sus

primeras subvenciones, como algunas de las administraciones pioneras en materia de Memoria Histórica, tales como la Junta de Andalucía, han tomado como único cometido el simple hecho de emitir subvenciones y fiscalizar que los diferentes gastos hayan sido realizados acorde a sus bases. Por lo tanto, es lógico que los diferentes colectivos memorialistas y agrupaciones de familiares tendieran a focalizar sus esfuerzos en sus propios intereses. En el caso concreto valenciano, las primeras fosas intervenidas se alejan mucho del perfil de fosas intervenidas en la actualidad. De la Fosa de Benagéber (Marzo 2010) se exhumaron 8 víctimas; en Albalat dels Tarongers (Mayo-Junio 2010) se localizaron a 9 personas, mientras que la única que llegó a extraer una cifra más numerosa fue la excavación parcial de la fosa nº 126 del Cementerio Municipal de Paterna (Agosto-Septiembre 2012) con un total de 12 recuperados (Mezquida, 2017). Este perfil de intervención dista mucho de ejemplos más recientes, como la fosa 114 del Cementerio Municipal de Paterna, la más numerosa intervenida hasta la fecha en el País Valenciano, con un total de 176 víctimas de represión franquista recuperadas. Otros ejemplos de intervenciones recientes realizadas en el mismo cementerio por diversos equipos muestran que la implicación y el compromiso institucional es clave para la reparación de la memoria colectiva.

Un factor importante que se extrae de esta forma de proceder es que la mayor parte del procedimiento recae sobre las propias familias de las víctimas. Es necesario recordar que, para acceder a una subvención, ha de solicitarse a través de una entidad con personalidad jurídica y con unos fines sociales muy definidos. Esto genera la necesidad de crear agrupaciones de familiares para acceder a una partida presupuestaria que permita financiar las diferentes intervenciones de localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas. A día de hoy, constituir una agrupación no es un proceso excesivamente complejo, pero es necesario recordar que estos colectivos están principalmente conformados por familiares de víctimas, en algunos casos de edad muy avanzada. Estos colectivos no necesariamente han de

tener unos conocimientos específicos de los diferentes trámites administrativos a los que deben enfrentarse para constituir una agrupación de familiares o una entidad memorialista, o solicitar una partida económica cuando se presenta una convocatoria de subvenciones. En resumen, se somete a una responsabilidad añadida y un laberinto burocrático a personas que se enfrentan a la recuperación de un familiar asesinado y oculto durante décadas.

Otro de los puntos a tratar es el propio proyecto de investigación y el presupuesto de intervención, en los que la claridad de los objetivos y su viabilidad técnica son esenciales. En la publicación realizada por la Conselleria de Participación, Transparencia, Cooperación y Calidad Democrática acerca de las últimas subvenciones ofertadas, se relatan del siguiente modo las pautas para realizar el proyecto de intervención⁶:

“Un PLAN DE INTERVENCIÓN detallado por fases para la realización del proyecto a realizar que podrá comprender todas o algunas de las siguientes actuaciones de localización, verificación, delimitación de las fosas, exhumación, estudio antropológico, custodia, y reinhumación de las víctimas desaparecidas durante la guerra civil y la dictadura. Las actuaciones anteriores deberán desarrollarse conforme a lo dispuesto en la Orden PRE/2568, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011 por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura (BOE 232, 27.09.2011)”.

Desde la mayoría de equipos técnicos con una mínima trayectoria en el contexto, es habitual acompañar en las diferentes partes del proceso a todas las familias, facilitando la cumplimentación de anexos, la elaboración del propio proyecto y el presupuesto, e incluso presentar la solicitud en caso necesario. El verdadero problema de esto es que no todas las asociaciones de familiares tie-

6 https://dogv.gva.es/datos/2022/03/01/pdf/2022_1552.pdf

nen un asesoramiento, sea por parte del equipo técnico que llevará a cabo la intervención, sea por parte de las administraciones, ni tienen en la propia asociación personas con conocimientos de arqueología, antropología o genética, disciplinas clave para la realización de un documento de estas características.

Como vemos, las trabas son de una magnitud considerable desde el inicio del proceso. Adicionalmente, debido a la laxitud de la ley Estatal actual, la viabilidad de apertura de una fosa común en un espacio de tiempo relativamente lógico y asumible, depende de la voluntad del consistorio y las facilidades que pongan los técnicos del mismo. Ejemplo de ello son los casos de las fosas comunes situadas en terreno cementerial. En estos casos, los propios ayuntamientos suelen ser los propietarios del terreno, siendo común encontrar casos en los que la disponibilidad del permiso de ocupación y por lo tanto de intervención se demore meses, mientras que otros en apenas 30 días lo tienen todo preparado para poder realizar la intervención.

¿El fin del camino? Localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y el Franquismo

Después de superar muchos inconvenientes, el momento en el que por fin se abre una fosa común suele ser muy celebrado, después de décadas de espera las familias van a tener la oportunidad de recuperar a sus seres queridos. De hecho, la fase de exhumación es el momento que más ruido mediático genera, en contraposición a la fase inicial de investigación o incluso la fase posterior, correspondiente al estudio antropológico. Estos puntos se realizan habitualmente en completa oscuridad, a pesar de ser cruciales para el procedimiento (Mezquida, 2021).

Sobre esta parte del procedimiento ya se ha debatido de forma muy extensa en otros escritos realizados por integrantes de ArqueoAntro, donde se desarrollan de un modo más preciso los inconvenientes de las propias intervenciones,

es decir, el trabajo “en fosa”⁷. Por ello, queremos aprovechar este espacio que se nos brinda para realizar reflexiones más extensas en otros apartados que estén menos trabajados.

En primer lugar, es necesario remarcar que cada fosa común es un proceso totalmente diferente y, aunque algunas de las fosas que hemos intervenido estén apenas separadas por unos pocos metros, cada proceso conlleva una serie de particularidades. Desde estados de conservación diferenciales de los restos óseos, hasta diferencias significativas en el número de víctimas respecto a los estudios previos, o limitaciones de carácter logístico, entre otros aspectos, que requieren una preparación específica del equipo técnico para solventar cualquier eventualidad que pueda surgir de la manera más efectiva posible.

Como ejemplo más mediático, podemos resumir el caso del Cementerio Municipal de Paterna. En esta localidad de Valencia se encuentra el mayor número de víctimas fusiladas (2.237 personas entre 1939 y 1956) y ubicaciones con fusilados (154 enterramientos diferentes). En el terreno cementerial, la mayoría de estas víctimas fueron ocultadas en una extensión de terreno que apenas supera los 30m². Esto podría inducir al pensamiento erróneo de que la conservación y colocación de todas las fosas son muy similares, pero después de más de un lustro trabajando el terreno y tras haber recuperado más de un millar de víctimas, hemos podido comprobar que no es así. Existen factores que influyen a nivel logístico y de conservación, tales como que el cementerio esté construido sobre un barranco natural, la estación del año en el momento de enterramiento de las víctimas, la cantidad de cuerpos que son arrojados a la fosa en cada saca y la propia forma en la que son arrojados, entre otros aspectos.

Otros ejemplos significativos de esta variabilidad se encuentran en el antiguo Cementerio Civil de Castellón, donde la afección a los restos es mayor o menor dependiendo de la localización en la que se encuentra el enterramiento, siendo

7 Dichas publicaciones se hallan en el apartado de bibliografía y son de fácil acceso en Internet

éste un terreno afectado por el nivel freático del Riu Sec. En otros casos, como el Cementerio de Nuestra Señora del Remedio en Alicante, influyen factores puramente antrópicos, como la posibilidad de que la fosa intervenida pueda haber sido vaciada con posterioridad a la inhumación de las víctimas para ser reutilizada, hecho que dificulta la interpretación de la fosa y la recuperación de los restos.

Conclusiones

En resumen, en los procesos de recuperación de víctimas de la Guerra Civil y la dictadura franquista, la implicación de las instituciones públicas y, obviamente, del Estado, es fundamental. En primer lugar, porque de forma indirecta son responsables de esos hechos y por lo tanto, de impulsar los procesos de reparación a todos los niveles. En segundo lugar, porque sin su participación los colectivos memorialistas quedarían desamparados, contando con su propia capacidad para recolectar fondos o conseguir apoyos, remontándonos a tiempos no tan lejanos como el caso de una familia de Benifaió, que recurrió a crear lo que fue conocido como “Causa Benifaió”, llevando a cabo todo tipo de iniciativas para financiar y promover la localización y exhumación de 20 personas ejecutadas e inhumadas en el Cementerio Municipal de Paterna a finales de octubre de 1939 (Calpe y Martínez, 2018).

Teniendo claro este precepto. ¿Cuáles son los puntos a mejorar? Teniendo ya una capacidad económica importante, el siguiente aspecto a mejorar, sería el administrativo y burocrático.

Si estudiamos cuánto cuesta a día de hoy que una agrupación de familiares, se constituya, se acoja a una convocatoria de subvenciones, consiga los permisos para abrir la fosa, se extraigan a las víctimas de esta, se estudien y se identifiquen para que finalmente se puedan entregar a las víctimas identificadas, pueden llegar a pasar 3 o 4 años. Todo ello en un contexto en el que las instituciones ponen una considerable cantidad de dinero encima de la mesa y ya han sido abiertas las mayores fosas de la Comunidad Valenciana,

pero que aún siguen quedando un ingente número de fosas por abrir.

La cuestión fundamental por la que se quiere acortar estos plazos, es un planteamiento muy simple, que las generaciones que conocieron a estas personas y que a día de hoy cuentan con una edad muy avanzada, puedan recibir los restos de sus seres queridos y darles el final que ellos crean más conveniente.

¿Cuál sería la mejor forma de afrontar este inconveniente? En este caso es muy sencillo, aplicando las leyes sobre Memoria Democrática que se han ido aprobando a lo largo de los años. Ya que, hasta la fecha, su utilización ha sido residual, puesto que los organismos estatales o regionales, no cuentan con la capacidad ni económica ni de personal para llevarlas a cabo. Lo cual limita mucho la utilidad de estos marcos legales, tanto a nivel público como a nivel privado.

También es importante plantearse cual es mejor forma de dotar económicamente una intervención con el nivel de sensibilidad que tiene una fosa común, nunca hay que olvidar que para que el proceso sea totalmente transparente se tiene que hacer todo de la mano de las agrupaciones de familiares de víctimas, atendiendo al máximo posible sus voluntades.

Las subvenciones, ya mencionamos que tenían el inconveniente de que suponían un galimatías administrativo para las familias y recaía todo sobre ellas. Por otra parte, el modelo de las licitaciones en las que entran varios equipos y estos realizan una oferta económica y técnica, si no se utilizan los baremos adecuados, puede propiciar que entren equipos sin cualificación, los cuales pueden generar consecuencias insalvables para lo extraído de la Fosa.

Por lo tanto, sería conveniente generar un espacio en el que todos los actores implicados, puedan poner todos los puntos en común y generar una forma de actuar, en las que la rapidez administrativa, el rigor científico y la transparencia sean la base sobre la que se sustente.

Referencias bibliográficas:

- Alonso, M.; García, E.; Polo, M (Coordinadores). (2011). Base de Datos Integrada de Fosas Comunes de la Guerra Civil y la Dictadura Franquista en la provincia de Valencia. Proyecto 211.1 Orden PRE/786/2010, de 24 de marzo. Promovido por la Fundació Societat i Progrés. Financiado por el Ministerio de la Presidencia. Entidades colaboradoras: Grupo PaleoLab y Asociación La Gavilla Verde. València.
- Alonso, A.; Martín, P.; Albarrán, C.; García, P.; Aguirre, A.; Fernandez, C. (2012). La identificación genética de víctimas de la Guerra Civil Española: la experiencia del Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses. Boletín Galego de Medicina Legal y Forense, Nº 18. Asociación Galega de Médicos Forenses. Ourese.
- Benito, M.; Mezquida, M.; Iglesias-Bexiga, J.; Calpe, A.; Martínez, A.; Fortuna, M. “The Challenges of Identifying Juvenile Soldiers in the Spanish Civil War”. “Annals of Anthropological Practice”, by American Anthropological Association, August 2021.
- Calpe Vicente, Alejandro; Martínez Vallejo, Azahara. “Causa Benifaió, Ejemplo de lucha contra la desmemoria”. I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna, pp. 85-94. Diputació de València. València, 2018.
- Casas Sánchez, J. d D.; Santiago Sáez, A.; Rodríguez Albarrán, M^a. S.; Albarrán Juan, M^a. E. (2006). Fenómenos de conservación cadavérica. Saponificación. Revista de la Escuela de Medicina Legal. Septiembre. Madrid.
- Collado Cerveró, F. (2014). Homes del Bosc. Una historia dels maquis. La Imprenta, Comunicació Gràfica. València, 2014.
- Etxeberria, F. (Coord.). (2012). Antropología Forense de la Guerra Civil. Boletín Galego de Medicina Legal y Forense, Nº 18. Asociación Galega de Médicos Forenses. Ourese.
- Etxeberria, F.; y Serrulla, F. (2019). El caso de los cerebros de la Pedraja. Ciencias Forenses y Memoria Histórica en España. Mètode Science Studies Journal. Universitat de València. València.
- Gabarda Cebellán, V. (1996). La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939. Arxius i Documents, 18. Edicions Alfons el Magnanim, València.
- Gabarda Cebellán, V. (2007). Els afusellaments al País Valencià (1938-1956). PUV, Universitat de València. València.
- Gabarda, V.; Mezquida, M.; Iglesias, J.; Calpe, A.; López, G.; Ariza, E. (2019). La Memòria en un Racó. Ajuntament de Manises. Manises.
- Gabarda Cebellán, V. (2020). El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956). PUV, Universitat de València. València. (En prensa).
- García-Prosper, E.; Polo Cerdá, M. (Coordinadores).

(2017). Exhumant el Silenci. Ajuntament del Portell de Morrellà. Castelló.

- Gassiot Ballbé, E. (2008). Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo. Complutum, Vol. 19, pp. 119-130. Madrid.
- Gil Hernández, E.R. (2007). El estudio de las fosas comunes. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, Vol. 18, pp. 96-103. Premsa Valenciana, València.
- Guerra Portillo, P.; Iglesias Bexiga, J. (2019). Fotogrametría y ciencias forenses. Revista Internacional de Antropología y Odontología Forense. Vol. 2, Nº1. Verín (Ourense).
- Iglesias, J.; Benito, M.; Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Fortuna, M. (2018). Proceso de exhumación, cadena de custodia e identificación de los cuerpos. Aspectos técnicos y jurídicos. Antropología forense durante los trabajos en el Cementerio Municipal de Paterna. I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna. Diputació de València. València.
- Harris, E. C. (1991). Principios de Estratigrafía Arqueológica. Editorial Crítica. Barcelona.
- Herrasti Erlogorri, L.; Jimenez Sánchez, J.M. (2012). Excavación arqueológica de los enterramientos colectivos de la Guerra Civil. Boletín Galego de Medicina Legal e Forense, Núm. 18. Xunta de Galicia. Ourense.
- Mezquida Fernández, M. (2017). Excavaciones y Exhumaciones de fosas de la Guerra Civil y del Franquismo en el País Valenciano”. La Linde, Nº 8, pp. 167-218. València.
- Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Benito, M.; Iglesias, J.; Fortuna, M. (2018). Procesos de Excavación y Exhumación en el Cementerio Municipal de Paterna. I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna, pp. 146-156. Diputació de València. València.
- Mezquida, M.; Calpe, A.; Vila, A.; Iglesias, J.; Martínez, A. (2019). El mapa de fosas de la provincia de Alicante. Herramienta fundamental para la localización de las víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo. Nuevas aportaciones a la recuperación de la Memoria Histórica de Alicante. Comisión Cívica para la Recuperación de la Memoria Histórica de Alicante. Alicante.
- Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Iglesias, J.; López, G.; Guerra, P.; Ariza, E. (2019). Excavación y exhumación de fosas de combatientes de la Guerra Civil en el Frente de Levante. En, Congrés de la Batalla de Llevant. Universitat Jaume I. Castelló. (En prensa).
- Mezquida Fernández, M.; Calpe Vicente, A. (2020). Introducción al Mapa de Fosas de la Región de Murcia. Cómo iniciar la localización y catalogación de fosas de la Guerra Civil y del Franquismo en Murcia”. Cuadernos de Estudio de la Asociación Alumbra Alumbre de Mazarrón, Nº5 (Actas de las IV Jornadas). Mazarrón.

– Mezquida Fernández, M. y Calpe Vicente, A. “El Paredón de Paterna: Una deuda con uno de los Espacios de Memoria más significativos del País Valenciano”. En, “Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936-2020”, Gabarda, V (Coord.), pp. 213-234. Diputació de València. València, 2021.

– Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A.; Iglesias, J. “Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular”. En, “Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936-2020”, Gabarda, V (Coord.), pp. 295-314. Diputació de València. València, 2021.

-Moreno, A.; Mezquida, M.; Schwab, M. «Exhumaciones de fosas comunes en el País Valenciano: 10 años de intervenciones científicas». Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Espanyola (1936-1938). Vol. 11 No 11 (2021). pp.125-152.

- Nociarová, D. (2016). Taphonomic and Anthropological Analysis of Unclaimed Human Remains from Cemetery Context in Barcelona. Tesis Doctoral. Universidad de Barcelona. Barcelona.

- Ors Montenegro, M. (1995). La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945). Textos Universitarios, Instituto de Estudios Juan Gil Albert y Generalitat Valenciana. Alicante.

- Palomar, J. M. y Navarro, N. (2008). Símbols en el ferro. Corpus de municions de la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Editorial Base. Barcelona.

- Polo, M.; García, E.; Et. Al. (2012). Fosas comunes exhumadas en el territorio de la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (2005-2011), en Boletín Galego de Medicina Legal e Forense, Núm. 18. Xunta de Galicia. Ourense.

- Porcar Orihuela, J. L. (2013). Un país en gris i negre: memòria històrica i repressió franquista a Castelló. Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

- Ríos, Luis. “Identificación en fosa comunes de la Guerra Civil: limitaciones y posibilidades a partir del caso de Burgos”. Boletín Galego de Medicina Legal e Forense, No 18. Xunta de Galicia. Ourense, 2012.

- Santacreu Soler, J.M. (2016). La recuperació de la memòria històrica al País Valencià: reparar i dignificar les víctimes amb subvencions estatals (2006-2011). Colecció Història i Memòria. Patrimoni. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

Enlaces de red:

- Arqueología de la Guerra Civil Española:<http://guerraen-launiversidad.blogspot.pt/>

- Asociación Científica ArqueoAntro:<https://arqueoantro.org/>

- Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica:<https://memoriahistorica.org.es/>

- Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica de la Generalitat de Valenciana:<http://participacio.gva.es/va/>

- Diputació de Castelló:<https://www.dipcas.es/es/>

- Delegación de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia:<http://memoriahistorica.dival.es/>

- Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló:<http://www.memoriacastello.cat/>

- Grupo PaleoLab:<http://grupopaleolab.blogspot.com/>

- Grupo para la Recuperación de la Memoria Histórica de Valencia:<https://www.facebook.com/GRMH-436808436432907>

- La Gavilla Verde:<https://www.lagavillaverde.org/>

- Ley de Memoria Histórica:<http://leymemoria.mjusticia.gob.es/cs/Satellite/LeyMemoria/es/memoria-historica-522007>

- Ley de Memoria Democrática de la Comunidad Valenciana:http://www.dogv.gva.es/datos/2017/11/13/pdf/2017_10176.pdf

- Ley de Patrimonio Cultural Valenciano:<http://www.upv.es/~csahuqui/lphagvsc.pdf>

- Ley del Patrimonio Histórico Español:<https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985-12534>

- Mapa de Fosas del Gobierno de España:https://mapade-fosas.mjusticia.es/exovi_externo/CargarMapaFosas.htm

- Memoria Digital de Elche:<http://www.elche.me/biografia>

- La Memoria Recuperada:<https://memoriarecuperada.ua.es/>

- Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la Guerra Civil y la Dictadura:<https://www.boe.es/eli/es/o/2011/09/26/pre2568>

- Revista digital de arqueología profesional “La Linde”:<http://www.lalindearqueologia.com/index.php>

- Sociedad de Ciencias Aranzadi: <http://www.aranzadi.eus/>

- Visor del Mapa de Fosas de la Comunidad Valenciana del Instituto Cartográfico de Valencia: <https://visor.gva.es/visor>

El memorial 2238, la historia de mi abuelo y la Plataforma de familias

Amparo Belmonte Orts
Presidenta de la Plataforma de Asociaciones de Familiares de Víctimas del Franquismo de las Fosas Comunes de Paterna

La Plataforma de Asociaciones de Familiares de las víctimas del franquismo de las fosas comunes de Paterna presentó ante la Conselleria de Participación, Transparencia, Cooperación y Calidad Democrática, presidida por Rosa Pérez Garijo, el proyecto que, con tanto cariño, dedicación y esperanza ha estado preparando estos últimos años. Fue en el mes de agosto de 2020 y era la culminación del esfuerzo de muchas personas. El proyecto contiene el avance para la construcción de un Memorial con el que la sociedad actual y las venideras puedan contar con un espacio donde honrar, recordar y homenajear a las víctimas del franquismo asesinadas en Paterna y enterradas, la mayoría de ellas, en las fosas comunes del cementerio paterno. Allí fueron fusiladas, al acabar la guerra, más de dos mil personas. Entre 1939 y 1956 se produjo en la España franquista una fuerte represión, planificada y sistemática. Se suponía que eran tiempos de paz y que la guerra había terminado pero la represión hacia los vencidos fue inmensa.

Todos estos hombres y mujeres fueron encarcelados y juzgados sin ningún tipo de garantía legal, sentenciados a muerte por el delito de “adhesión a la rebelión”. Miles de víctimas ejecutadas y arrojadas en fosas comunes con la intención de borrar sus nombres de la historia de nuestro país. Así, en el año 2018, gran parte de las familias de estas 2.238 personas, agrupadas en una plataforma, plantaron la semilla de este proyecto que perseguía la construcción de un Memorial en el cementerio de Paterna. Desde entonces se han recorrido muchos kilómetros, llamado a muchas puertas y mantenido muchas reuniones. No ha sido fácil, pero cada dificultad fortalecía la idea y, cada paso dado, reforzaba el objetivo. Desde un primer momento, el Memorial ha sido concebido como un espacio de libertad, dignidad y convivencia democrática. Es nuestra mejor contribución a la Verdad, Justicia y Reparación, así como

a las Garantías de No Repetición de aquellos terribles hechos. Se trata, también, de un reconocimiento a la determinación de todas las familias, que se han negado al olvido impuesto.

En la plataforma queremos que sea un legado para nuestros jóvenes y las próximas generaciones, para que construyan su futuro conociendo íntegramente la historia, y no únicamente la historia contada por los vencedores. Queremos que sea un lugar vivo para el aprendizaje y la reflexión colectiva. Desde el momento que compartimos la idea con los profesionales que han diseñado el proyecto creyeron en él y se pusieron a trabajar, dedicándole muchas horas y llegando a conseguir captar la idea que las familias deseábamos que transmitiera el Memorial. El de un lugar sereno, sencillo, abierto y limpio. Queríamos conseguir la vinculación territorial de todos los espacios de significación histórica. Espacio donde se encuentran ubicadas estas fosas del terror en el interior del cementerio, el lugar donde fueron asesinados y recibieron el tiro de gracia, conocido como el Terror situado a 450 metros del cementerio y el camino1 por donde transportaban con carros los cuerpos de las víctimas, una vez asesinados hasta el cementerio, conocido en aquellos terribles días como el camino de la sangre.

Junto a estos espacios históricos proyectamos la construcción del Memorial, que simboliza la época actual. Este nuevo espacio será un lugar de reflexión, donde reinará la serenidad y brillará la luz que simboliza que por fin las familias de los represaliados, junto con las instituciones y ese gran movimiento memorialista que desde hace unos años nos acompaña y nos arropa, hemos podido sacar a la luz esta negra historia. Cuando comenzamos con las exhumaciones fuimos conscientes de la dificultad en la identificación de los cuerpos hallados. En parte debido a las familias que no han podido ser localizadas y no pueden aportar su ADN, pero sobre todo por el deterioro ocasionado por el paso del tiempo sobre los huesos y restos exhumados. Todo esto ha dado lugar a una baja tasa de identificación, que apenas se halla entre un 10 y 15%. Creemos firmemente que había que dar solución a este grave problema, ya que nos negábamos a devolverlos a las fosas del terror. El Memorial 2238 era la solución.

Este espacio se ha diseñado para que sus paredes albergaran nichos apilados que estuvieran en alto y que pudieran alojar a 1650 cuerpos. Como es natural viviendo en una sociedad libre y diversa nos encontramos con diferentes deseos familiares a las que debemos y queremos respetar. Hay familias que desean llevarse el cuerpo para enterrarlo en su localidad natal, otras que han decidido que permanezcan en el nuevo Memorial de Paterna junto a sus compañeros y otras que quieren que sigan en la fosa común donde fueron arrojados. Todas estas opciones son libres y respetables y desde la Plataforma queremos dar solución a todas ellas.

Esta zona de osarios contendrá los restos exhumados, dispuestas en nichos individuales perfectamente clasificados y etiquetados. Se ha establecido un sistema de clasificación que permita a los profesionales que están investigando, llevar a cabo un seguimiento que posibilite la identificación posterior con nuevas muestras de ADN, que estarán conservadas en el Banco de ADN de la Generalitat Valenciana. Además reunirá las condiciones necesarias para asegurar la conservación de los restos óseos así como facilitar su acceso para futuras pruebas. Dentro del espacio del Memorial hay diseñado un pequeño espacio expositivo para albergar información. Además, a través de paneles podremos ver objetos exhumados, fotografías e incluso una proyección audiovisual. Con esto buscamos que las personas que visitan este Memorial puedan también adquirir conocimiento sobre los crímenes de lesa humanidad cometidos en Paterna. En este espacio se hará mención de otros lugares de Memoria de la Comunitat Valenciana, creando así un nexo de unión entre todos ellos.

Con la creación de este Memorial las familias agrupadas en la Plataforma de Asociaciones de Familiares de las Víctimas del Franquismo de las fosas comunes de Paterna conseguimos realizar un importante hito, como es el reconocimiento a todas y cada una de estas 2.238 personas que fueron cruelmente asesinadas por el régimen franquista por defender los valores de libertad, igualdad y progreso que representa la II República española.

La historia de mi abuelo

Durante estos últimos años, muchas personas interesadas por nuestras historias se han acercado a nosotras. Documentalistas, fotógrafas, periodistas, cineastas, músicas, escritoras, artistas entre otras disciplinas profesionales que nos han pedido que les contáramos nuestras historias familiares, ellas nos han acompañado y escuchado con mucha delicadeza y empatía. Esto además de servirnos de reconocimiento y en ocasiones de terapia, nos ha sido de gran ayuda para poder así ir recopilando cada uno de estos microrrelatos familiares y poder reconstruir la historia ocultada de nuestro país. La historia de los vencidos, esa historia que no se cuenta en los libros de texto y que hasta no hace mucho tiempo había permanecido en la intimidad de los hogares.

Las historias se repiten: miedos y silencios para poder sobrevivir. Tantas mujeres, esposas e hijas que enfermaron del dolor, que tuvieron que dejar su pueblo porque las repudiaban. La historia de mi familia es una más. Mi madre sólo hablaba el primero de noviembre cuando visitábamos el cementerio de Paterna. Seguramente estar allí le daba seguridad y sentía esa necesidad de hablar y compartir sentimientos, recuerdos que dejaba aflorar, sentimientos que luego reprimía cuando llegábamos a casa. Fuera de ese momento cuando le preguntábamos no quería hablar, nos decía que no se acordaba.

Mi abuelo José Orts Alberto fue unos de los 2.238 que yacen en las fosas del cementerio paternino. Fue asesinado en el Terror el 23 de octubre de 1940 y arrojado a la fosa común 120 en el cementerio de Paterna. Mis abuelos formaban una familia feliz, de clase humilde y trabajadora. Al finalizar la guerra fueron encarcelados y sus 4 hijos de 16,13, 5 y 3 años se quedaron al cuidado de sus abuelos. Cuando fusilaron a mi abuelo, su mujer Asunción Granell Martí estaba prisionera en el Convento de Santa Clara, por ser mujer de rojo. En 1942 le comunicaron el sobreseimiento provisional al no haber encontrado pruebas contra los delitos de que le acusaban. Mi madre siempre nos ha contado con pena que le gustaba mucho ir el colegio, pero tuvo que dejarlo para ponerse a limpiar en casa de gente rica, recuerda

como le hacían volver a limpiar el suelo arrodillada si no lo dejaba bien. Tenía apenas 5 años.

El día que asesinaron a mi abuelo estaban allí sus hermanos mayores. No sabemos si es que sabían que ese día lo iban a matar o es que iban todos los días: Hay tantos vacíos en nuestras historias, sabemos por historias de otras familias que había mujeres que llevaban auestas el ataúd día tras día. Ese día asesinaron en el Terror a 57 personas. Trasladaron sus cuerpos por el camino de la sangre hasta llegar a las fosas del terror, fosas que habían sido excavadas de forma planificada por los mismos que excavaron las cuevas de Paterna según hemos podido saber. Una vez en el cementerio, dejaban los cuerpos y las familias que allí estaban buscaban a los suyos. Uno de ellos era mi abuelo, en los papeles que hemos podido leer, vimos que su cuerpo presentaba orificios de bala en cabeza y tórax producidos por el tiro de gracia.

Mis tíos con 17 y 14 años pudieron recoger el cuerpo de su padre limpiarlo y asearlo para ser enterrado con algo de dignidad. Además pudieron escribir su nombre en un papel y meterlo dentro de una botella que dejarían al lado del cuerpo de mi abuelo. Estos detalles revelan ya la intención de querer exhumarlo para así poder llevarlo a Meliana, su pueblo natal. Nos ha costado 82 años poder llevarlo a cabo. Mi abuelo, junto con otros compañeros que estaban allí fueron enterrados en la fosa 120. La meticulosidad con la que fueron enterrados cuadra con las historias orales del enterrador Leoncio Badía, seguramente él fue el que llevó a cabo esta tarea. Del resto de las 57 personas que fueron asesinados ese día, algunas de ellas pudieron ser enterradas en fosas individuales gracias al esfuerzo de sus familias que se encontraban en el cementerio y el resto fueron arrojados a la fosa 128, una de las más grandes del cementerio. Ellas, las madres y esposas, se encargaron de preparar unos azulejos de Manises donde pondrían el nombre, la edad, el oficio y la localidad. Con esos azulejos cubrieron las fosas del terror, dando así apariencia de enterramiento normal. Las botellitas y los azulejos colocados, fueron actos de amor, de supervivencia y de lucha silenciosa. El silencio fue la tónica habitual. En mi familia

lo que sabíamos de mi abuelo era muy poco, en casa oíamos decir: “Un vecino lo delató”... o que un compañero al acabar la guerra le dijo de huir y que mi abuelo le contestó, “yo no me voy, no he hecho nada”. Lo cierto es que no se escondieron, no quisieron irse porque no habían cometido ningún delito y por eso no temían que les pasara nada. Pero les pasó.

Mi madre, Amparo Orts nos cuenta estas pequeñas historias: “Recuerdo ir a ver a mi padre a la cárcel, era un pasillo largo, me llevaba sobre sus hombros y fuimos hasta un cuartito pequeño, encima de la cama había un bolsito de lata que había hecho, era un regalo para mí, lo gaste hasta que se rompió. No recuerdo nada más de él. (...) Visitábamos el cementerio el 1 de noviembre, íbamos en el trenet, estaba lleno de mujeres vestidas de negro, enlutadas. Venían de todos los rincones de la Comunidad Valenciana, me escondía debajo de la falda de mi madre para que no me viera el revisor. (...) Llevábamos un saquito con un rosegonet (un trozo de pan duro), pasábamos el día en Paterna. Jugábamos entre las tumbas y a veces íbamos al Terror, allí veíamos trozos de sangre grande, como gelatina”.

Unas de las que más me impactó, por el sufrimiento y las humillaciones que tuvieron que padecer fue cuando nos contó lo siguiente: “Poníamos las fotos de ellos sobre la tumba y nos tocaba guardarlos cuando pasaba la procesión y la guardia civil por que nos las rompían con el mosquetón, y nos decían que qué hacíamos allí, que allí sólo había perros enterrados”.

La familia conserva una fotografía donde podemos ver a las madres, viudas y huérfanas a los pies de la fosa. Mujeres con cara de pena y tristeza, pero al mismo tiempo, mujeres fuertes y luchadoras que pudieron sacar adelante ellas solas a sus familias a pesar de las dificultades que les ponían por sufrir el estigma de ser mujeres de rojos. Ellas son las heroínas y las primeras guardianas de la memoria. Cuando murió Franco, mi abuela intentó abrir la fosa para poder recuperar el cuerpo, pero no pudo. Eso sí, dejó preparada en Meliana la lápida con la foto y el nombre de él siempre con la esperanza de poder realizarlo. Sobre el año 2015 mi madre vio en el periódico que

iban a abrir una fosa en Paterna, y con el periódico en la mano y mirándome a los ojos me pidió que hiciéramos algo por el iaio y acabar ya con esta pesadilla. Una pesadilla que duraba casi 80 años. A partir de ese día empezamos a contactar con otras familias, con personas simpatizantes que nos pudieron orientar como empezar. Familias, historiadores, documentalistas, arqueólogos, antropólogos todos unidos por una causa que llevaba tantos años silenciada. Fueron los inicios del Movimiento Memorialista de Paterna.

Me puse a investigar, no sabía nada de la historia de mi abuelo, solo lo que me habían contado sobre que un vecino lo denunció. Se me ocurrió poner el nombre de mi abuelo en internet. Me dio un vuelco el corazón cuando vi su nombre en una página web del Ministerio de Cultura, en el portal PARES. Había sido condenado a muerte por ser el presidente del comité de defensa del Partido Comunista de Meliana. Pregunté en casa, mi madre no sabía nada y sus hermanos ya habían fallecido, ya no quedaba nadie que pudiera contestarnos a todas las preguntas que teníamos. Comenzamos a buscar al resto de familiares de los hombres que estaban enterrados con mi abuelo en la fosa 120. Pegamos carteles, pusimos mensajes en redes sociales, y hablamos con el Ayuntamiento, poco a poco fuimos encontrando a familiares. Ya éramos suficientes para crear la asociación, y por fin nos agrupamos en la Asociación de Familiares de Víctimas del Franquismo de la fosa común nº 120 de Paterna.

Los familiares comenzábamos a ser los promotores de las exhumaciones, ya que el Gobierno no se encargaba de ellos. Teníamos que buscar financiación y comenzamos con una gran cantidad de trámites burocráticos. Alta de la asociación, alta en Hacienda, NIF, certificado digital, etc. Algo que parecía sencillo, se estaba complicando y requería su tiempo de espera, dedicación y preparación. Una vez resuelto estos trámites, buscamos a los profesionales que iban a redactar el proyecto de exhumación e identificación. Tuvimos que realizar tareas de investigación solicitando los expedientes carcelarios, el juicio sumarisimo que estaba en el Ministerio de Defensa en Madrid, leer las actas municipales de aquellos años. Pudimos constatar que siendo civiles fue-

ron juzgados por un tribunal militar en un juicio carente de garantías legales. Además, fueron condenados por adhesión a la rebelión, vaya paradoja. Descubrimos así, que nuestros familiares habían sido el último equipo de gobierno municipal de la República en Meliana, eran los alcaldes, concejales, de la CNT, personas implicadas con sus familiares y sus vecinos y por eso fueron ejecutados. Hombres que murieron por defender la libertad, la igualdad y el progreso.

Las tareas de exhumación comenzaron en septiembre del 2020 por la asociación científica ArqueoAntro. Durante los 16 días que duró este proceso mis padres se levantaban pronto para poder estar en la exhumación a pie de fosa desde primera hora. Mi madre se sentaba en una silla, miraba y preguntaba a los arqueólogos por cada detalle, cada avance, etc. Durante este tiempo no lloró, todo esto para ella era como una liberación. Al terminar las tareas de exhumación los arqueólogos encontraron 17 cuerpos, en lugar de los 13 que constaban en el registro civil y en los nombres de la lápida. Cuatro hombres sin nombre, sin identidad. La represión franquista además de asesinarlos había conseguido que fueran olvidados. Los trabajos de identificación con las pruebas de ADN solo habían conseguido confirmar a siete de las víctimas. Según el codirector de la excavación, el arqueólogo Álex Calpe podríamos identificar dos cuerpos más pero el resto no sabemos quiénes son, ni dónde están sus familias. Las familias que hemos podido recuperar a nuestro familiar, no vamos a quedarnos aquí, vamos a seguir investigando y trabajando para poder identificar al resto de compañeros.

Mi madre, Amparo Orts Granell de 86 años, el día que finalizaron las tareas, con la fosa vacía arrojó un ramo de flores dentro y nos dijo: “Lo hemos hecho por el iaio y la iaia, no me pensaba que llegaría a verlo, pensaba que me moriría antes. Como Liber que empezó con nosotros y ha fallecido sin poder llegar a verlo”. Liber era una de las niñas que jugaba con ella cuando iban a Paterna el uno de noviembre. Desde que comenzamos con este proceso hemos perdido por el camino a tres de los hijos, ya tenían casi 90 años. Esta sociedad ha tardado demasiado en afrontar y resolver esta situación. Mi abuelo fue identifica-

do y enterrado con su mujer el 28 de febrero del 2022. Mi madre ha podido realizar el duelo, ha sanado una herida que tenía abierta desde hacía demasiado tiempo. El día que le entregaron la caja con sus restos, la abrazó, lo besó y pudo despedirse de él. Ahora está en paz.

Nos dicen que por qué queremos remover el pasado. La respuesta es sencilla y humana, por qué queremos enterrar a los nuestros juntos, poder llevarles flores y visitar la tumba. Poder hacer el duelo, hacer esa despedida que no nos permitieron, que nos robaron. Nosotras, la tercera generación luchamos para que los hijos y las hijas puedan ver por fin cumplido su deseo de enterrar a su padre con su madre. No nos mueve el rencor, nos mueve el amor a nuestras madres y padres, que fueron los hijos de la guerra. Nuestras instituciones democráticas han empezado muy tarde, y deben darse prisa, los hijos tienen ya más de 85 años y se nos están yendo sin que vean cumplido su deseo de enterrar a su padre con su madre.

La plataforma

Las familias que comenzamos con el Movimiento Memorialista de Paterna nos constituimos como “Plataforma de Asociaciones de Familiares de víctimas del franquismo de las fosas comunes de Paterna” el 4 de marzo del 2019. Actualmente agrupamos a más de 20 asociaciones y somos cerca de 750 familias. El artículo 4 de nuestros Estatutos expresa como primer fin de la Plataforma: “conseguir que los procesos de exhumación de las más de 20 fosas actualmente en proceso de exhumación e investigación antropológica -genética y de las que puedan aparecer en un futuro en el Cementerio de Paterna, culminen con normalidad e igualdad, restituyendo el espacio a su situación original con la dignificación que contempla las Leyes de la Memoria estatal y autonómica”. Además de: “conseguir protección sobre las fosas del cementerio como Lugar de la Memoria” y “proteger la dignidad de personas y lugares afectados por la represión, dentro de las actividades memorialistas”.

Queríamos tener una voz única ante las diferentes administraciones públicas, siendo un nexo

de unión entre las diferentes asociaciones para ayudarnos y asesorarnos ante los pasos a seguir en los procesos de exhumación e identificación. Necesitábamos unirnos para ser más fuertes y más eficientes. Se trataba de consolidar esa lucha silenciosa que empezaron ellas en 1939 cuando se produjeron los primeros fusilamientos. Gracias a nuestras abuelas y madres se ha conservado este espacio, y nosotras las familias, hemos heredado ese legado. Por ellos y por ellas guardaremos este espacio de las fosas del terror para que generaciones futuras puedan conocer lo que aquí sucedió. Sentimos que nos une una fuerza interior, que nos hace sentirnos como parte de una gran familia. Trabajamos y luchamos por cada uno de los 2238 como si fueran cada uno de ellos nuestro antepasado fusilado. A veces bromeamos que si nuestros familiares pudieran vernos estarían orgullosos de sus hijas e hijos, de sus nietos y nietas, de sus sobrinos y sobrinas. Ellos y ellas nos han unido.

Desde el 2012 cuando comenzaron las primeras exhumaciones con metodología científica se han exhumado cerca de 1200 cuerpos. Mientras queden fosas por exhumar y familias por recuperar su cuerpo seguiremos trabajando en este proceso. Con la consolidación del movimiento memorialista de Paterna comenzamos a finales del 2018 a organizar concentraciones en la Plaza de la Virgen cada último viernes de mes de 19h a 20h. Creando allí un espacio idóneo para divulgar lo ocurrido durante la dictadura en Paterna. Cada viernes se leían 50 nombres de los 2238, dando información sobre el pueblo de procedencia, profesión y edad de la persona fusilada. Los familiares que así lo deseaban leían en voz alta las cartas de despedida escritas desde la celda cuando sabían que iban a ser fusilados. Cartas donde pedían a sus esposas que cuidaran de sus hijos e hijas, que les educaran sin rencor, donde decían que eran inocentes y pedían perdón para sus verdugos. Donde se despedían de sus padres y sus familiares. Durante su lectura se producían momentos muy emotivos

En varias ocasiones el cantautor Pau Alabajos participó y nos hizo un regalo muy especial, su canción Fosses del silenci se convirtió en la canción de las familias de la Plataforma.

Fosses del silenci
Passen per damunt,
sense cap contemplació,
profanant la nostra història
amb absoluta impunitat,
la justícia es tapa els ulls:
quatre dècades després
els crims de la dictadura
encara no han sigut jutjats.

No descansarem,
seguirem recuperant
la memòria saquejada.
Exhumarem la veritat,
traurem a la llum del dia
les ferides del passat,
que encara resten obertes
i mai no deixen de sagnar.

Perduraran les conviccions,
amb noms i cognoms,
de milers de persones
que no van renunciar
a la seua llibertat,
que van morir sordament
lluny del camp de batalla.

Encara queda gent
que vol seguir investigant,
que no es conforma amb el silenci
com a única versió oficial.
Encara queda molta gent
que continua escorcollant
tots els registres del franquisme
cercant-hi els seus familiars.

Inevitablement
arribarà un dia en què els murs
que s'han alçat sobre les fosses
començaran a trontollar.
Els mausoleus de la vergonya
cauran pel seu propi pes,
perquè quan la terra brama
fa remoure els fonaments.

Perduraran les conviccions,
amb noms i cognoms,
de milers de persones
que no van posar preu
a la seua dignitat,
que van morir sordament
lluny del camp de batalla.

Como entidad memorialista que somos además de velar por las exhumaciones de las fosas organizamos proyectos e iniciativas relacionados con la promoción y difusión de la memoria histórica y democrática valenciana. Uno de los más bonitos fue el homenaje a Leoncio Badía Navarro en mayo del 2019, queríamos mostrar a su familia nuestro agradecimiento por su inestimable labor durante el periodo en el que fue enterrador en el cementerio de Paterna. Según nos contó su familia, Leoncio tenía 34 años cuando, terminada la guerra, el nuevo alcalde de Paterna, le dijo: “Rojo, si quieres trabajo, vete al cementerio a enterrar a los tuyos”. Durante el periodo que realizó las labores de enterrador, Leoncio dejaba que las familias que estaban allí lavasen sus cuerpos, les ponía en cajas de madera, colocaba pequeñas botellas de cristal con sus nombres junto a los cadáveres o les recortaba trozos de ropa y recogía los objetos que llevaban para entregárselos a las familias que vivían más alejadas y llegaban más tarde a pedir información sobre la fosa donde les había inhumado.

Hace unos años tuvimos la suerte de poder conocer a su hija Maruja Badía. Maruja estuvo muy unida a su padre, conocía el dolor y la amargura que le causó tener que realizar este trabajo, el dolor y la tristeza que le acompañó toda su vida. Un día le pregunté a Maruja que había supuesto para ella conocerlos y emocionada me dijo lo siguiente: “Aunque yo conocía a mi padre, el conoceros a vosotras, me ha confirmado lo que yo pensaba de él, escuchando a las personas como me contáis que gracias a mi padre habéis sabido dónde estaba vuestro familiar, enseñándome los trocitos de retales que mi padre guardaba para luego dároslo a vosotras y que aun los conserváis. Para mi sois familia, habéis tenido algo que ver con mi padre, aunque sea una parte triste. El cariño que la gente tiene hacia mi padre, me emociona”. Entre Maruja Badía y nosotras se ha producido un fuerte lazo, una profunda amistad ya que, como dice ella, somos parte de una gran familia.

Desde la Plataforma hemos estado trabajando en una exposición itinerante con el título “El Silencio roto: Las fosas de Paterna”, en ella tenemos una sección especial sobre este gran hombre donde

queremos dar a conocer así su humanidad en tiempos tan oscuros. Con esta exposición a través de fotografías, videos, documentos y cartas de despedida pretendemos divulgar y llevar nuestra voz a todos los rincones donde estén interesados en saber y conocer esta historia tantos años ocultada. Complementamos esta muestra con conferencias y visitas guiadas. Hemos recorrido diferentes lugares de la Comunitat Valenciana como Pedreguer, Alboraya, Meliana, Valencia, Vallibona e incluso la hemos llevado a Hannover en Alemania. La gente muestra gran interés por el tema al ver la exposición y se sorprende del silencio mantenido durante tantos años estando ya en democracia.

Junto con la Coordinadora de Asociaciones Memorialistas de la Comunidad Valenciana participamos en el proyecto Misiones de la Memoria en los centros educativos de la Comunitat, contando nuestras historias personales para que el alumnado vea y entienda la represión ejercida por la dictadura franquista. Intentamos contar historias familiares de la localidad donde se imparte la charla para que así vean y entiendan la represión de la dictadura y la dimensión que tuvo. Es muy gratificante cuando al finalizar las charlas nos agradecen la labor que estamos haciendo y nos animan a seguir. Hemos sido galardonados también con el XXVIII Premio de Honor por la Defensa de las Libertades y la Solidaridad de la Vila de Pedreguer, del que estamos muy orgullosos y agradecidos. Nos movemos y trabajamos llevando nuestras demandas a distintos gobiernos e instituciones. Hemos ido al Congreso de los Diputados en Madrid para llevar nuestra voz al Gobierno de España. En el 2018 fuimos al Parlamento Europeo en Bruselas para pedir la justicia que se nos estaba negando en nuestro país. Nos hemos adherido a la querrela argentina contra los crímenes del franquismo. Actualmente estamos trabajando con la Generalitat Valenciana, la Diputación de Valencia y el Ayuntamiento de Paterna.

Hemos participado activamente en las consultas públicas de las leyes de la memoria democrática estatal y valenciana porque queremos que se oiga nuestra voz. Queremos que sea el Estado el que sea el promotor y que actúe de oficio en la exhumación de fosas. Necesitamos que se haga

Justicia, se sepa la Verdad y se Repare el nombre de todas las personas que fueron represaliadas por el franquismo.

Tenemos claro cuales son nuestros objetivos:

...Queremos romper el Silencio de estos años.

...Queremos que la gente alce su voz y cuente sus historias.

...No pararemos hasta que nuestros familiares estén enterrados dignamente.

Agradecimientos:

- A los equipos que hoy día “minan la tierra hasta encontrarlos, desamordazarlos y regresarlos” (*)

- A Vicent Gabarda por su trabajo y dedicación en su libro Els afusellaments al País Valencià.

- Al Ayuntamiento de Paterna.

-A la Delegació de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia.

- A las organizaciones políticas, sindicatos y asociaciones memorialistas que nos han apoyado.

- A la Coordinadora d'Associacions de la Memòria Democràtica del País Valencià.

- A la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica,

Gracias a todas por acompañarnos en este largo camino, por vuestro apoyo incondicional y vuestra inestimable ayuda.

(*) Miguel Hernández, elegía a Ramón Sijé

Juan Luis Porcar Orihuela
Grup per la Recerca de la Memòria Històrica
de Castelló

Políticas de memoria en Castelló de la Plana

El 11 de enero de 2022 fueron exhumadas en el cementerio civil de Castelló de la Plana los restos de José Hernández Merlo, que fue presidente del Consejo Provincial de Castellón (organismo que durante la Guerra Civil sustituyó a la Diputación Provincial), concejal de la ciudad de Castelló de la Plana y destacado dirigente del Partido Socialista y la UGT. Fue un día especial y emotivo para sus familiares, que llevaban toda una vida esperando aquel momento, y que la rehabilitación social y pública de su abuelo fuera una realidad, y se materializó en el marco de las campañas de exhumaciones de víctimas de la represión franquista que impulsa el Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló desde 2018, con proyectos que cuentan con el apoyo de las administraciones públicas, en primer lugar del Ayuntamiento de Castelló de la Plana, y luego, de la Generalitat Valenciana y de la Diputación.¹

El conocido como “cementerio civil” de Castelló de la Plana acogió durante la posguerra los restos de 530 represaliados del total de 971 que fueron enterrados en el cementerio de la ciudad, la mayor parte fusilados en el cauce del río Sec, a pocos metros del recinto, pero también algunos represaliados los mataron en la prisión de Castelló de la Plana o los asesinaron en la coyuntura de la represión de la guerrilla antifranquista. Este recinto, desde hace pocos años, a iniciativa de esta asociación memorialística antes citada y con la colaboración del consistorio de la ciudad, se convirtió en un espacio de memoria y, junto con el río Sec (el lugar antes citado donde fusilaban a estas víctimas), está señalizado como tal.

1 <https://memoriacastello.cat/finalitza-la-campanya-dexhumacions-ajuntament-de-castello-diputacio-2021-al-cementeri-civil-de-castello/>.

Estas iniciativas se enmarcan en las políticas de memoria que durante los últimos años han desarrollado las administraciones municipales, autonómica y provincial en Castelló. Muchos lugares de memoria como estos fueron escenario de crímenes contra la humanidad y de violaciones de los derechos humanos en el contexto de la Guerra Civil y la Dictadura franquista, y asumen una importancia fundamental como repositorio de la memoria de los hechos del pasado y un referente geográfico cargado de significado.² El Estado y las distintas administraciones autonómicas y locales tienen el deber de identificarlos, rehabilitarlos, conservarlos y ponerlos en valor como parte fundamental del deber de recordar para preservar del olvido la memoria colectiva, de modo que no haya lugar para la aparición y difusión de tesis negacionistas. Por ello, políticas públicas que valoran los lugares de memoria son importantes para una comunidad, porque responden a un contexto histórico y político de construcción de sociedades democráticas mediante la participación colectiva, rompiendo los silencios e impulsando una cultura de la paz, posibilitan también una tarea reparadora hacia las víctimas y representan importantes herramientas educativas y culturales dirigidas, especialmente, a las nuevas generaciones.³

Exhumaciones en el cementerio civil de Castelló de la Plana. La memoria recuperada

Las fosas de la Guerra Civil y del Franquismo representan un ejemplo de trabajo interdisciplinario y de memoria histórica. Un ejemplo de espacio histórico, al que se une el ámbito de la justicia y de los derechos humanos al estar directamente vinculadas a episodios trágicos que pueden derivar en procesos de justicia y reparación a demanda de familiares de las víctimas que hay

2 Fernández Salinas, Víctor; Silva, Rocío (2020). “Conmemoración, patrimonio y espacio. Los lugares de memoria histórica y democrática de Andalucía”, en *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*.

3 Porcar Orihuela, Juan Luis (2021): *Els Ports, franquisme i repressió, ciutadania i memòria*. Benicarló, Onada.

sepultadas.⁴ Las exhumaciones en las fosas de este cementerio civil, que han tenido un importante impacto mediático, han evidenciado con incontestables pruebas la magnitud y crueldad de la represión, y están experimentando un importante impulso con el apoyo de las administraciones, pero en ningún caso es comparable con la política de memoria y exhumaciones que impulsó el régimen franquista finalizada la Guerra Civil, que comportó una movilización de recursos humanos, materiales y económicos compartida por todas las administraciones del nuevo Estado franquista, con el apoyo y participación fundamental de la Iglesia católica.

También debemos tener en cuenta, y no es ajeno a esta problemática, que las fosas comunes son aún actualmente escenarios que necesitan una protección legal, que regule su investigación desde una perspectiva arqueológica. La normativa que encontramos en la Ley de memoria histórica estatal 52/2007, más concretamente referida a las exhumaciones en los artículos 11-14, establece que las administraciones públicas están obligadas a facilitar a los descendientes directos de las víctimas que así lo soliciten aquellas actividades de indagación, localización e identificación de las personas desaparecidas violentamente durante la Guerra Civil o la represión política posterior, y cuyo paradero se ignore. A pesar de que la ley se desarrolló posteriormente en un protocolo de actuación por las exhumaciones y que establece que los hallazgos se pondrán inmediatamente en conocimiento de las autoridades administrativas y judiciales competentes, en la práctica legaliza un modelo de subcontratación de los derechos humanos por el que el Estado facilita asistencia y financiación limitada al mismo tiempo que transfiere la responsabilidad de la investigación, las identificaciones, las exhumaciones y la gestión global de los restos de los ejecutados a las asociaciones y grupos de familiares y, en última instancia, a los equipos técnicos que colaboran

4 Etxeberria, Francisco; Solé, Queralta (2019). “Fosas comunes de la Guerra Civil en el siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación”, en *Història Contemporànea*, 60. Leioa: Universidad del País Vasco.

con ellos.⁵ Actualmente, se acaba de aprobar una nueva normativa estatal de memoria democrática más ambiciosa y, paralelamente, se han creado leyes autonómicas que regulan esta materia, como la Ley de Memoria Democrática de la Comunidad Valenciana 14/2017, de 10 de noviembre. Se han generado unas bases en un decreto en el que está trabajando la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica para normativizar en todo momento los pasos que hay que seguir a la hora de iniciar la excavación y la exhumación de una fosa con víctimas de la Guerra Civil y la dictadura, que se hará mediante el recién creado Institut Valencià de la Memòria Democràtica, els Drets Humans i les Llibertats Públiques, que está previsto que se ocupe de la investigación documental y registral de las víctimas desaparecidas durante la Guerra Civil, la Dictadura franquista, hasta la entrada en vigor de la Constitución de 1978; la investigación y localización de los restos de las personas desaparecidas mediante la realización de estudios históricos, arqueológicos y antropológicos pertinentes; la exhumación, si procede, de los restos de las personas desaparecidas mediante las excavaciones necesarias; la identificación, si procede, de los restos mediante los análisis antropológicos, históricos, biológicos y genéticos; la restitución de los restos de las víctimas desaparecidas a los y las familiares que lo soliciten, así como la inhumación de los restos que no sean reclamados ni identificados, y la señalización, la dignificación y la declaración como lugares de la memoria de la Comunidad Valenciana de las fosas o lugares donde se puedan localizar restos de víctimas desaparecidas. Es urgente, pues, avanzar en la regulación y protección de las fosas para recuperar la memoria, y la existencia, de todas aquellas personas que están todavía enterradas sin identidad.

La lucha contra el olvido: la memoria de los políticos republicanos

5 Ferrándiz Francisco (2019). “Exhumar la derrota: fosas comunes de la guerra civil en la España del siglo XXI”, en *Éndoxa. Series Filosóficas*, 44, p. 30.

En estas fosas del cementerio civil de Castelló de la Plana también se encuentran otros cargos políticos representantes de instituciones republicanas del momento y numerosos alcaldes republicanos de localidades de las comarcas de Castellón, como Domingo Borrás, alcalde de Morella; Vicente Martorell, de Santa Magdalena; Joaquin Paulo, de Càlig; Miguel Carceller, de la Salzadella; Ernesto Centelles, de Benassal; Vicente Chorva, de L'Alcora; Casimiro Isidro, de Lucena del Cid; José Casañ, de Benicasim; Joaquin Marco, de La Vall d'Uixó; José Llach, de Villahermosa; José Díaz y Narciso Casabó, de Chilches; Vicente Cervera, de Nules; José Balaguer, de Sueras, e Ignacio Marín, de Altura, entre otras. Algunos de ellos ya han sido exhumados, y otros lo serán próximamente. En las fosas de la zona, que en aquel momento era la parte católica del cementerio de Castelló de la Plana, fueron enterrados también otros alcaldes de la provincia, pero sus restos no pueden ser exhumados ni recuperados puesto que fueron trasladados al osario durante la década de los cuarenta, pocos años después de su muerte.

El hecho de poner nombre y apellidos a cada cuerpo recuperado, edad, localidad de procedencia, de poder buscar y conocer a los familiares, en definitiva, de reinsertarlos en la sociedad, ha sido el elemento necesario que ha servido para despertar una memoria escondida, consciente o inconscientemente, en la memoria de los lugares y poblaciones donde sucedieron los hechos violentos, pero también en la memoria colectiva de toda la sociedad.

En el marco de las políticas de memoria antes comentadas hay que destacar la labor reparadora que supone el reconocimiento público de las instituciones, como es el caso de la Diputación de Castellón apoyando las campañas y acompañando a la familia de José Hernández Merlo en el momento de la exhumación, como también lo han hecho los ayuntamientos de Morella, L'Alcora, Forcall, Altura, Almassora y Benicarló, entre otros, acompañando en estos emotivos momentos a las familias de los que fueron sus alcaldes y de vecinos del pueblo represaliados, y como

también lo ha hecho la concejala de Memoria del Ayuntamiento de Castelló de la Plana, que ha acompañado a muchos familiares de víctimas que han sido exhumadas durante las diferentes campañas de exhumación. Sin embargo, son también numerosos los casos en los que otros ayuntamientos han mirado hacia otro lado y han reaccionado con el silencio y la indiferencia ante estos momentos históricos. La profunda huella que ha dejado la violencia política en el tejido social, político y emocional del país después de tantos años, con la instrumentalización política de estos hechos por algunos partidos, influye en la forma y las dificultades que encuentra la sociedad aún actualmente en el momento de normalizar rituales de reparación, de localizar e identificar los cuerpos, de expresar públicamente el duelo, y de transformar la memoria oculta, íntima y marginada en conocimiento público y social.

Otro importante dirigente político republicano castellonense que fue vicepresidente de la Diputació de Castelló, Joaquín Marco Tur, se encuentra todavía en las fosas del cementerio civil, y su familia, con su hija Ana al frente, esperan el momento de su exhumación y de la reparación pública de su figura, contando con el apoyo en este caso de la alcaldesa de La Vall d'Uixó y diputada provincial de Memoria Histórica, que acompaña a la familia en la realización de las gestiones para recuperar sus restos. Marco Tur ostentó además el cargo de alcalde-presidente del Consejo Municipal de La Vall d'Uixó desde el día 18 de agosto de 1936, miembro del Partido Socialista y la UGT, diputado provincial de Cultura en la Diputació de Castelló, en aquel momento denominada Consejo Provincial, teniendo también el cargo de presidente de la Junta de Protección y Conservación del Tesoro Artístico Nacional, organismo que se encargó de recoger y proteger numerosas obras de arte, sobre todo procedentes de instituciones religiosas, que por otro lado habrían sido robadas o destruidas.

El presidente de la Diputació de Castelló anterior a Hernández Merlo fue el destacado político de Izquierda Republicana Matías Sangüesa, alcalde

de Morella durante gran parte de la República,⁶ reconocido por su tarea política para impulsar el desarrollo de la provincia, y especialmente de comarcas del interior, como la de Els Ports en diferentes ámbitos, como los relativos a la política de infraestructuras y comunicaciones, y el impulso en el ámbito educativo y de la sanidad. Sangüesa fue uno de los protagonistas en la elaboración de un estatuto de autonomía del País Valenciano, un proyecto paralizado en julio de 1936 con el golpe de estado que supuso el inicio de la Guerra Civil. Matías Sangüesa se convirtió, en definitiva, en una personalidad política que trasciende el ámbito provincial. También de Izquierda Republicana era el reconocido diputado a Cortes y abogado laboralista Francesc Casas Sala,⁷ una figura de gran prestigio, como Sangüesa, cuya personalidad política superaba el ámbito provincial. Casas Sala, natural de Manresa, vivió algunos años desterrado en Alcalà de Xivert, después en Castelló de la Plana, donde intervino en varias causas obreras. De discurso brillante, su relevancia política en la ciudad era importante, y aparece a menudo en acontecimientos políticos, sociales y noticias de prensa,⁸ convirtiéndose en un personaje muy popular en la ciudad en los años treinta a nivel político y como defensor de la clase trabajadora en litigios laborales. Al inicio de la Guerra Civil fue uno de los impulsores y el máximo dirigente político de la columna de milicianos que se formó en Castelló de la Plana para dirigirse al frente de Teruel con el objetivo de asegurar la ciudad de Teruel como leal a la República.

Los dos, Sangüesa y Casas Sala, murieron durante la guerra, pero en circunstancias diferentes. Mientras el primero murió de enfermedad, después de una operación quirúrgica de urgencia en diciembre de 1937, el segundo fue fusilado

⁶ Reconocido en el programa de El Mur: els noms de la memòria. "Capítol 12. Matías Sangüesa, un alcalde model per a la República".

⁷ También protagonista de otro programa de El Mur: els noms de la memòria.

⁸ Porcar Orihuela, Juan Luis (2007). "La columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló". *Millars. Espai i Història*, 11 (30), p. 45.

por los sublevados en Teruel el 1 de agosto de 1936, después de ser detenido en la Puebla de Valverde, debido a la traición de la Guardia Civil a la columna de milicianos, que, formada en Castelló de la Plana y Sagunto, inició su marcha el 25 de julio, avanzando hacia el frente de Teruel del que era el máximo responsable político. Eran dos figuras referentes del republicanismo y del antifascismo español, y como tales durante unos meses tuvieron el reconocimiento que se merecían con varios homenajes en pueblos y ciudades. Las principales calles de Morella y Castelló de la Plana llevaban sus nombres hasta la caída de las dos ciudades en manos del ejército franquista (la calle Matías Sangüesa daba nombre a la actual calle Blasco de Alagón en la ciudad de Els Ports, mientras que la calle Casas Sala era la actual calle Mayor de la capital de la provincia), dando también nombre a numerosas calles de localidades de la provincia de Castellón. Todo cambió al caer el territorio en poder de las tropas franquistas. Mientras a estas alturas desconocemos donde permanecen los restos de Casas Sala, los de Matías Sangüesa descansan en un nicho del cementerio de Morella, después de ser recuperados debido a la profanación de su tumba por falangistas, según nos cuenta la memoria familiar.

El olvido y la desmemoria pública hacia personajes como estos continuó una vez finalizada la Dictadura, y a la represión sufrida por ellos mismos y sus familias se une la condena a su invisibilidad, desapareciendo sus nombres de los espacios públicos de los que por breve espacio de tiempo fueron protagonistas. La reparación que esperaban y pedían las familias de muchos represaliados no se produjo llegada la democracia. El movimiento de recuperación de la memoria histórica surgido durante los primeros años del siglo XXI empezó a cuestionar esta política de no mirar hacia el pasado que había protagonizado la política española de finales del siglo XX. Junto a la celebración de actos y homenajes y a la realización de campañas de exhumación en diferentes lugares del Estado, las entidades memorialísticas pedían igualmente el fin de la cultura de la impunidad, que se materializaba no solo en la ausencia de condenas a criminales

franquistas sino también en el mantenimiento de nombres de calles dedicadas a militares franquistas o en la conservación de simbología fascista en espacios públicos y monumentos de algunos pueblos y ciudades. Además, continuaba siendo una asignatura pendiente para las administraciones la resignificación de espacios y el impulso de una nueva nomenclatura reivindicativa de la memoria democrática y republicana. Solo mediante las iniciativas de las mismas familias y del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló en el caso de nuestra provincia se consiguió llamar la atención a las instituciones sobre esta anomalía democrática, y de este modo se pudo materializar la celebración de actos y la puesta en marcha de acciones que supusieron la reparación pública de algunos de estos personajes políticos víctimas de la represión franquista. Así, en el caso de Matías Sangüesa se colocó su imagen en la galería de retratos de presidentes de la Diputació Provincial de Castelló y se celebraron unas jornadas en Morella en su memoria con la participación de la Diputació y del Ayuntamiento de la localidad. Actualmente algunos miembros del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica i del Centre d'Estudis dels Ports preparan una publicación sobre Sangüesa y la Morella que le tocó vivir, que será editado próximamente.⁹

Tal como se hizo en relación con la restitución de honores como presidente de la institución provincial de Matías Sangüesa, se ha hecho recientemente con la figura de Hernández Merlo pocas semanas después de la exhumación de sus restos, con la participación de su familia y de miembros de la asociación memorialística.¹⁰ También en el ámbito municipal se han realizado actos de reparación y homenaje con el maestro y alcalde de Burriana, Vicente Moliner Nadal; del alcalde de Vila-real, Pascual Cabrera, y del alcalde de Fuente la Reina, Emilio Tort,¹¹ o en el caso del

9 <https://memoriacastello.cat/conmemoracio-del-70-ani-versari-de-la-mort-de-matias-sanguesa/>

10 <https://memoriacastello.cat/jornada-de-mh-a-la-diputacio-de-castello-amb-reconeixement-del-president-representat-jose-hernandez-merlo/>

11 <https://memoriacastello.cat/jornada-de-memoria-i-homenatge-a-victimes-del-franquisme-a-fuente-la-reina/>

alcalde de Altura, Ignacio Marín, que da nombre a una calle de su pueblo y se ha previsto un acto público de reparación de su figura. Sin embargo, no ha ocurrido lo mismo en los casos antes citados con el insigne abogado Francesc Casas Sala en la ciudad de Castelló de la Plana (aunque sí que se han llevado iniciativas al respecto en Alcalà de Xivert y Benicasim),¹² ni con el alcalde de La Vall d'Uixó y diputado de Cultura Joaquín Marco Tur. Sus nombres y su trayectoria son desconocidos para una gran mayoría de la población, puesto que en ninguno de los dos casos forman parte del nomenclátor de sus ciudades, ni han tenido un acto público de reparación necesario concorde con su relevancia para conocer sus importantes aportaciones a la ciudadanía, y para así profundizar en la sensibilización y concienciación de nuestra sociedad sobre nuestro pasado reciente durante tantos años oculto.

El impulso de la nomenclatura democrática como política de memoria

En el ámbito de las políticas de memoria pública de reparación, son justamente los aspectos relacionados con la resignificación de los espacios públicos y de la nomenclatura en nuestras ciudades y pueblos los que actualmente aún presentan un déficit de memoria apreciable. Excepto casos puntuales, aunque se han recuperado muchos nombres tradicionales en nuestra nomenclatura, se ha evitado también cualquier recuerdo en el período republicano o a las víctimas de la represión franquista.

En este sentido, en las sociedades democráticas, la gestión y planificación del espacio público deberían ser compartidas entre la Administración y

12 Casas Sala, muy vinculado a la localidad de Alcalà de Xivert, de la que fue vecino durante unos años, dio nombre al grupo escolar inaugurado en el municipio en 1934, nombre que fue restituido en 1980 y volvió a ser eliminado del centro hace pocos años a iniciativa del ayuntamiento del Partido Popular. En Benicasim, a iniciativa del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, se celebró un homenaje y acto a su figura y componentes de la columna de milicianos que encabezó. <https://memoriacastello.cat/la-columna-casas-sala/>

la ciudadanía, a través de marcos participativos plurales y de una sensibilización activa al respecto por parte de las instituciones. Frente a la ya conocida gestión de la dictadura franquista, que convirtió el espacio público en una expresión de propaganda del régimen y es todavía visible en numerosas carreras y plazas de nuestros pueblos y ciudades, tenemos que poner en valor y resignificar los espacios que constituyen un patrimonio memorial representativo de la Segunda República, y de la lucha y de los conflictos vividos para conseguir los derechos y las libertades democráticas durante el Franquismo y la Transición. Estas formas de reparación en el paisaje y en el urbanismo son especialmente importantes porque no se trata de acciones efímeras, como pueden ser diferentes actos y actividades, sino que son actuaciones materiales que se perpetúan en nuestro territorio, abiertas al conocimiento de nuestras generaciones y de las futuras. Hace falta entonces elaborar un programa de nuevas propuestas para la nomenclatura y simbología de nuestro territorio, para hacer presente en el paisaje y espacio social referentes democráticos de hechos y personajes, y que estas propuestas sean escuchadas e impulsadas por las administraciones, construyendo de este modo una verdadera sociedad democrática.

La recuperación de la memoria de la Segunda República y de lo que significó el franquismo no será completa sin que se asuma que esta memoria tiene que estar presente en nuestros espacios de socialización, como símbolo de tolerancia y reafirmación de los valores democráticos, y debe estar al servicio de la ciudadanía. Resulta una anomalía la escasa presencia de recuerdos de los vencidos en muchas localidades de nuestras comarcas, sobre todo alcaldes republicanos. Se trataría de una forma más de reconocernos en el pasado, cerrar heridas y de conocer verdaderamente las páginas escondidas de nuestra historia local. Sería el mejor homenaje y recuerdo que podríamos ofrecer a personas como José, Joaquín, Matías y Francesc, que lucharon y murieron para conseguir un mundo mejor para todos.

Pasar el testigo de la memoria

Matías Alonso Blasco

Presidente Grupo por la Recuperación de la Memoria Histórica de la Comunitat Valenciana (GRMHCV)

Quienes estamos en esto de la Memoria Histórica corremos el peligro de transmitir la idea de que antes de nuestro aterrizaje en el planeta no había vida, y más aún, que toda vida existente somos nosotros y sólo nosotros. Lo peor es que esa actitud sea por motivos políticos o de ego personal; en ese caso estaremos ante actitudes que serán de todo menos memorialistas. Lo primero que quiero transmitir en esta colaboración es que lo que se dio en llamar “Memoria Histórica” no es nada nuevo; antes de nosotros ya hubo otros protagonistas que lo fueron en épocas mucho más difíciles y heroicas, cuando ni el término ni la actividad estaban de moda ni de ahí dependían cargos ni subvenciones sino disgustos y lucha en soledad.

Antecedentes: No fuimos los primeros

Al contrario de lo sucedido en la Transición, tras la victoria franquista el nuevo régimen entendió muy bien el valor de los sentimientos, del dolor que millones de familias sentían por el alto precio que la guerra recién terminada cobró al que siempre pierde todas las guerras: en este caso al Pueblo español. La mayoría de esas familias siempre supo dónde estaba el hijo soldado que la guerra les arrebató, pero quedan decenas de miles de ellas que nunca pudieron cerrar su duelo por no saber aún dónde están sus restos. El Franquismo sabía del potencial de manipulación que le brindaba el dolor de los propios y comenzó el asalto a la Memoria en una gran operación que por un lado ensalzaba hasta el delirio la memoria de los vencedores con la maquinaria estatal volcada en llenar España de placas, monolitos y leyendas donde sólo sus nombres aparecían mientras por el otro acometía la destrucción en profundidad de todo vestigio de la etapa democrática y republicana ya fueran monumentos,

menciones de honor en instituciones o nombres de plazas y calles.

Poco importaban las profundas heridas que se abrían a millones de personas borrando el recuerdo de sus seres queridos; era el segundo objetivo de la operación, hacer del dolor también instrumento de represión y dominación, aumentándolo incluso con una nueva política de venganza, odio y represión que les recordase cada día que ellos sólo eran eso: los vencidos. Históricamente quienes estamos en la lucha por la Memoria Histórica y/o Democrática como se llama ahora tuvimos en la Comunitat Valenciana un territorio especialmente hostil donde quienes la gobernaban anteponían su ideología hostil a cualquier reconocimiento o perdón a las víctimas vivas o muertas de sus antepasados. Se nos acusa, aún hoy, de querer reabrir heridas olvidando que no somos los primeros en eso de la Memoria; como ya he dicho los vencedores acometieron en aquella España recién sometida la mayor operación de utilización de la Memoria hasta la fecha. Empezaban a montar lo que se llamó la “Causa General”; todos los ayuntamientos debían rellenar y enviar el cuestionario oficial con nombres de víctimas “nacionales” y sus victimarios “rojos”; las hojas no podían volver en blanco.

En Valencia se organizó la *Hermandad de ex Cautivos de la Falange*, de estructura provincial y un poder y actividad tales que en pocos años llenaron cementerios, iglesias y ayuntamientos de toda clase de monolitos, placas y cuadros de honor donde solo figuraban los caídos franquistas. Al contrario de lo que hoy ocurre con las organizaciones memorialistas, su palabra o simple sugerencia era de obligado cumplimiento para personas, organismos e instituciones. En aquella España del hambre de la postguerra es imposible saber el coste real de aquella gran operación; se montaron larguísimos listados de víctimas a veces inexistentes elevando a la categoría de héroes en ocasiones a quienes no sufrieron mas que un rasguño o alguna incautación. Sólo llenar Cuelgamuros de cadáveres a principios de los sesenta costó el equivalente a más de 220 millones de euros actuales y los gastos de retirar placas

de calles y plazas y reponer otras con los nuevos nombres, emplazar monumentos a los caídos, pintar cuadros y rotular muros, construir miles de ataúdes para llenar Cuelgamuros, transportar todo eso... ¿Cuántas fosas se podrían exhumar sin llegar a una mínima parte de todo aquello?.

Tampoco fuimos los segundos: La iglesia española.

Paralelamente al asalto franquista a la Memoria su gran aliado social, la Santa Iglesia Católica, Apostólica y Romana española se dedicaba a recordar a diario la victoria de la Cruz y la Espada; de los púlpitos salían condenaciones eternas al enemigo secular recién vencido. No habían en ellos lugar para la reconciliación... no se predicaba Paz, Piedad ni Perdón... a partir de los cincuenta se dedicaban a visitar hogares donde empezaba a reinar la paz y el descanso para volverles a traer el recuerdo confeccionando miles y miles de expedientes con sus caídos bajo la promesa de una beatificación que tardó décadas en llegar por la negativa de tres Papas (Juan XXIII, Pablo VI y Juan Pablo I) a dar soporte a semejante iniciativa. Fue la segunda gran iniciativa memorialista tan sectaria y parcial como la primera, contraria a todo espíritu realmente cristiano y a cualquier reconciliación. Sólo la llegada de Ratzinger supuso vía verde para semejante iniciativa.

Sorprendentemente el actual Papa, Francisco, ha permitido beatificaciones que contradicen su imagen y su Doctrina. Ni una sola palabra en recuerdo de las otras víctimas, objeto de un tratamiento discriminatorio y opuesto a cualquier espíritu de reconciliación y evangelizador, sólo digno de aquella Iglesia colaboracionista de la dictadura y de los desmanes que cometió contra su propio Pueblo.

Los primeros pasos en la comunidad valenciana.

Durante décadas, frente a la Memoria e Historiografía oficial del Régimen sólo resistían reductos en la Universidad cuya actividad fue importantísima para mantener la llama que iluminaría la senda que poco a poco recorrerían otras entida-

des que con el tiempo tejerían una importante red capaz de superar la hegemonía historiográfica oficial. Fue la “Isla de Libertad” dentro de la cual empezó a cuajar todo tipo de oposición a la dictadura franquista y extendiéndose una conciencia y reivindicaciones en las que poco a poco fue tomando forma la necesidad de contrarrestar la acción de propagandistas del Régimen que fueron perdiendo prestigio y predicamento. La memoria que ellos seguían difundiendo ya no era creíble y la sociedad española empezaba a darse cuenta y mirar para otro lado gracias también a la lucha y sacrificio de no pocos catedráticos, profesores y estudiantes que sufrieron no pocas represalias.

Los ex militares de la República: Mostrando el camino.

Durante décadas no pudo haber otra forma de Memoria Histórica posible en España; tras el fin de Franco y del Franquismo el panorama empezó a cambiar apareciendo las primeras asociaciones de exmilitares de la República reivindicando la restitución de sus carreras profesionales y reparaciones económicas. Aquellos viejos combatientes y/o sus viudas abrieron los ojos de muchos y muchas demócratas que tomaron conciencia de que lo que mucho tiempo después se dio en llamar “memoria Histórica” era la gran asignatura pendiente que todos, ciudadanía e Instituciones, teníamos con quienes lucharon y perdieron por los valores y principios que nosotros queríamos retornar a nuestra convivencia.

Ellos consiguieron las primeras reivindicaciones, impensables tan sólo unos años antes, y es que ya en tiempos de la UCD se reconocieron carreras profesionales y se cobraron las primeras pensiones e indemnizaciones. Algún antiguo guardia de asalto me mostraba orgullos su nuevo carnet de guardia civil, según él la prueba de que se le reconocía su dignidad, que por fin ese colectivo podía proclamar su inocencia. Proliferaron aquél tipo de Asociaciones, como la ADAR, de los aviadores de *La Gloriosa*, actos de homenaje a personas que algunos tuvimos el lujo de conocer aún vivos... fueron unos pocos años de auténtico lujo

histórico y para jóvenes como yo, personal.

El gran impulso: Los primeros ayuntamientos democráticos.

Por fin llegó la democracia a los ayuntamientos y la actitud de los nuevos alcaldes demócratas y de izquierdas fue providencial; a finales de los 70 y primeros 80 aún vivían los protagonistas de la historia y de la memoria, tanto esposas, hermanos e hijos de las víctimas del Franquismo como quienes los sometieron durante décadas a una vida de exclusión y amenazas. En buena lógica cualquier persona demócrata debía ser sensible a esta dura realidad que aún persiste.

Por esa lógica, aquellos primeros alcaldes acometieron de inmediato acciones de recuperación de espacios públicos bajo su incumbencia recuperando calles y plazas a las que devolvieron nombres originales borrados por el Franquismo o dedicaron a otros demócratas actuales. Entonces fue cuando se quitaron los nombres de franquistas de primera línea, se retiraron estatuas de Franco y de franquistas, se hicieron las primeras exhumaciones en las que las familias se contentaban simplemente con sacar los restos de las víctimas de cunetas y barrancos donde fueron arrojadas como perros por sus asesinos franquistas que, no olvidemos también aún vivían, y trasladarlos a los cementerios para tener un lugar digno donde figurara al menos su nombre. Alcaldes y familiares tuvieron un gran protagonismo en tiempos en que no había ninguna legalidad que los amparase. Algunos lo pagaron caro con actos terroristas contra ellos o su patrimonio, pero proliferaron actos de honor y desagravio trasladando los primeros restos a cementerios donde se construyeron los primeros memoriales en recuerdo de los vencidos y represaliados. Paterina es también en esto un ejemplo: un grupo de familias planteó un proyecto de memorial a los fusilados republicanos en un cementerio donde aún ni se sospechaba el terrible legado que contenía... pretendían construir un monumento dedicado a “los fusilados republicanos” donde figurara la bandera que defendían.

Tal iniciativa, cargada de legitimidad y lógica, estuvo a punto de costar el gobierno de izquierdas de Paterna, y es que pese al compromiso del alcalde Bernardino Jiménez con las familias, su socio de gobierno exigió que desapareciera cualquier mención a la República, y esa es la razón por la que el primer memorial a los fusilados republicanos tiene ese aspecto tan anodino, que hasta que no te acercas y lees la placa no sabes siquiera su significado, como comentas muchas personas que no conocen la historia. Aun así, ese monumento que dice poco para quienes sabemos su origen y significado fue ametrallado por una ultraderecha que por entonces no toleraba ni esas tímidas expresiones. Antes, por su política de dignificación de calles y plazas ya habían quemado también el coche de Bernardino, el alcalde de Paterna, ejemplo de lo que pasó con otros muchos que aun así no se amilanaron incluso tras el golpe del 23F que supuso una paralización casi total de toda aquella actividad memorialista y exhumaciones que hasta entonces acometían los propios familiares con pico y pala en ausencia de cualquier legislación y protocolos de actuación que los amparase.

Las calles a nombre de jerarcas franquistas de primera línea ya se retiraron con los primeros ayuntamientos democráticos, así como cruces de los Caídos y otros monumentos nacional-católicos en pueblos y ciudades; hoy quedan aún muchos vestigios franquistas en honor de otros personajes de segunda y tercera línea que también deben ser sometidos a la ley, pero sobre todo la urgencia está en exhumar los restos de decenas de miles de demócratas asesinados cuyos hijos apenas tienen tiempo ya para verlo en vida; esa es hoy nuestra asignatura pendiente y más urgente. En esa labor no caben exclusivismos ni exclusiones; sólo el Estado tiene hoy potencia suficiente para abordarlo de manera potente, eficaz y urgente, y creo que la nueva Ley de la Memoria puede ser el instrumento eficaz y definitivo para lograrlo.

Estos son los antecedentes que creo necesario recordar para situarse de verdad en el momento que estamos viviendo en el campo de la Memo-

ria Histórica o Democrática; esto viene de lejos y ha tenido otros protagonistas que supieron ganar la escena a aquella Memoria oficial que el franquismo sólo prodigaba a los suyos.

“¿Y tú qué pintas aquí?”

Yo tuve la suerte de despertar a toda aquella realidad por mi propia historia personal; muchos me preguntan –y hasta recriminan– con el típico “y tú qué pintas aquí, qué te mueve...” nunca lo he dicho públicamente, pero mi gran maestro, la persona que más me influyó sin pretenderlo fue mi abuelo Pascual Blasco, un labrador manchego republicano cuya escuela fue la propia vida, pero sabio e inteligente como pocos por los palos y enseñanzas que ésta le propinó. Su padre (mi bisabuelo Julián) era un hombre bueno y de gran popularidad en mi pueblo, que volvió de la Guerra de Cuba condecorado como un héroe, que con el devenir de los años acabó formando parte de la candidatura republicana en 1931 y tras ganar iba a ser el primer alcalde republicano. Ojo: no hablo del 36 ni del 39 sino de 1931... mi bisabuelo Julián no llegaría ni a coger la vara de mando porque lo asesinaron ese verano. Para las derechas de aquellas tierras ser republicano aunque fuera de un partido de centro derecha ya era suficiente motivo.

El hijo del asesinato, mi abuelo, siguió su senda y acabó como concejal en el consistorio del Frente Popular en 1936 llegando a presidente del Comité y así pasó toda la guerra, sin permitir a los de la *Columna del Rosal* asesinar ni al cura ni a ningún cacique, lo que le costó varios disgustos. Pascual Blasco era conocido en Cuenca y se relacionaba con los representantes políticos de la época; yo de niño oía retazos de conversaciones en voz baja, historias y nombres como Torrecilla, López Malo, Cubertoré, Llopis, que de vez en cuando aparecían por su casa en tiempos de la República... ahora ya sé que se trataba de los máximos dirigentes del Frente Popular, amistad y relación que precisamente aquellos caciques a los que salvó adujeron en la denuncia que lo llevó a la cárcel junto a once más. Poco tiempo después salía libre el asesino de Julián Blasco, cosa

lógica dado el origen de tal asesinato.

Llenaría hojas y hojas con más capítulos, pero el remate de esta historia familiar es que mi madre, al poco tiempo de salir libre el abuelo Pascual –su padre– de la cárcel se casó y como era costumbre por aquél entonces se fue a vivir a la casa de mi padre... tapia con tapia con el asesino de su abuelo. ¿Imagináis su vida a partir de entonces? Por algo yo me preguntaba porqué mi abuelo Pascual nunca venía a verme, que siempre íbamos nosotros a su casa. Porque si pasaba por allí siempre iba con una horca de hierro en la mano...

Para mi madre fue una liberación cuando el cinco de abril de 1965 mi familia se vino a Valencia; para entonces yo ya había visto y oído cosas; desde entonces nunca desaprovechaba ocasión para hablar con mi abuelo y mi abuela Dolores y me convertí en una especie de confidente, y más a medida que se iban enterando que su nieto Matías seguía su misma senda, que incluso era claudestino aquí en Valencia. Poco se imaginaba que fue él, mi abuelo, mi bisabuelo, nuestra propia Memoria transmitida en voz baja y a la luz de la chimenea la que tanto me marcó y me predispuso. Finalmente fue Félix, un vecino taxista, el que me abrió la puerta de la militancia clandestina en 1973... y desde entonces aquí sigo.

Esa es la razón por la que lo que luego se dio en llamar “Memoria Histórica” estaba dentro de mí; tenía y tengo la necesidad de reivindicar nuestro buen nombre, nuestra dignidad como personas y como grupo porque lo que le pasó a mi bisabuelo, a mi abuelo, a mi abuela y mi madre... también me pasó a mí. Tengo mi propia deuda con mi Memoria, y es que con el tiempo no sé dónde está enterrado mi bisabuelo Julián, el alcalde que no llegó a serlo.

Pero volviendo a lo que nos ocupa, pienso que la Memoria es un testigo que se ha de pasar entre generaciones de activistas; antes que nosotros ya hubo alcaldes y personas que, sin ninguna cobertura legal como después fue la llamada “Ley de la Memoria” 52/2007, iniciaron la recuperación en sus ámbitos de influencia de la memoria de los

demócratas represaliados durante la guerra y la dictadura franquista. En los años 70 y 80 fueron ellos y las familias quienes eliminaron las primeras calles y monumentos franquistas e iniciaron las primeras exhumaciones simplemente para sacar los restos de personas tirados por cunetas y barrancos a fosas comunes en pleno campo. Se contentaban con reunir los huesos como fuera y llevarlos a los cementerios como lugares dignos donde escribir los nombres prohibidos y poder depositar una flor en su memoria y honor. Nada que ver con la metodología que hoy impone la Ley.

A estos se les dice que deben olvidar y pasar página para que todos juntos podamos avanzar en la reconciliación; el verdugo dice a la víctima que calle, olvide y le perdone porque si no lo que quiere es abrir heridas... cinismo puro en un argumentario cada vez más presente y difundido por la *Brunete Mediática* instando cínicamente a pasar página, pero sin leerla porque lo que pone ofende a los verdugos, dicho de una forma repetitiva y estudiada para que quienes no tengan conocimiento caigan en la trampa y al final, a fuerza de pasar páginas sin leer no entiendan el libro. Los verdugos ni perdonan ni toleran que las víctimas tomen conciencia de sí mismas, y lo demuestran revolviéndose contra cualquier iniciativa tendente a ello y a la verdadera reconciliación, porque sólo desde la conciencia, la justicia y la reparación puede apelarse a la reconciliación, nunca desde la sumisión y el olvido.

Tras el parón generalizado que produjo el 23-F llegó la consolidación de la Democracia y de las instituciones autonómicas; también en la Comunidad Valenciana retornó la actividad memorialista apoyada sobre todo en la universidad y en los ayuntamientos, donde nunca cesó del todo, volviendo los actos y publicaciones que la sociedad devoraba ávidamente mientras el estamento político seguía a la zaga, con miedo a entrar de lleno y solucionar esta inmensa asignatura pendiente que es la Memoria Histórica para toda la sociedad. En España no se han aplicado importantes conceptos de Justicia Internacional tal como deberían obligar los tratados y compro-

misos firmados y ratificados por el Estado, y esta es una de las causas fundamentales de los problemas que arrastramos y que esperemos que la nueva Ley de Memoria Democrática solucione definitivamente. No obstante, nosotros, el GR-MHCV, no esperamos a que se dieran las circunstancias ideales para actuar; nuestra actividad en el campo de las exhumaciones viene de lejos, y lo explico.

“La gavilla verde”: Revulsivo memorialista en la comunidad valenciana.

El Grupo para la Recuperación de la Memoria Histórica nació en 2001 como parte integrante de la Fundació Societat i Progrés, de orientación socialista y dedicada a la recopilación de las experiencias y aportaciones de los y las socialistas al progreso social en todos los órdenes, al Movimiento Obrero, las Libertades y los Derechos, la lucha antifranquista y el retorno de la Democracia... trabajábamos sobre todo en el ámbito interno intentando llegar a tiempo de recopilar testimonios de viejos socialistas importantes como testigos de nuestra reciente historia.

No tardamos mucho en coincidir con otro grupo de jóvenes organizados en Santa Cruz de Moya en torno al Ayuntamiento socialista de la localidad, primero para permitir que en su término se construyese el Monumento al Guerrillero Español Antifranquista promovido por la Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya y sufragado por la Diputación Provincial de Cuenca en una valiente iniciativa de apoyo de su presidente Julián Córdoba. Así nació “La Gavilla Verde” y una importantísima asociación por la Memoria Guerrillera que influyó decisivamente en el panorama memorialista general. Eran años en que aún vivían guerrilleros con destacables trayectorias y vivencias a los que anualmente reunía La Gavilla en aquél pequeño pueblo conquense que poco a poco empezó a tener un nombre a nivel estatal.

Ya por entonces la actividad memorialista era un hecho en la Comunitat, pero las jornadas organizadas por La Gavilla Verde en Santa Cruz de Moya fueron cruciales como catalizador de

todo aquél sentimiento y cada primer domingo de octubre consiguieron reunir en torno al Monumento al Guerrillero a personas y entidades que por encima de nuestras miserias cotidianas volvíamos con las pilas cargadas para la batalla que en aquellos negros tiempos teníamos que librar diariamente. Pedro Peinado y aquél grupo de serranos luchadores conseguían unos elencos de intervinientes en jornadas y actos que de haberse celebrado en otra gran urbe hubieran sido éxitos internacionales, pero su encanto era precisamente ese, que se desarrollaban en aquél entorno.

Fue allí donde descubrí la gran deuda que tenemos con ese colectivo y más allá con el inmenso de familiares de unas víctimas asesinadas y objeto de delitos de desaparición forzada ante los que casi todo el mundo miraba hacia otro lado. Comenzamos a colaborar con La Gavilla apoyando como nos pedían, siempre en segundo plano porque los protagonistas eran ellos, los guerrilleros y sus familias, y pronto llegaron las primeras peticiones de recuperación de restos de guerrilleros abatidos y enterrados en fosas en medio del campo o en cementerios. Propuse en la Fundación que el GRMH debía variar su actividad y dedicarse fundamentalmente a colaborar con La Gavilla en las peticiones de exhumación que se solicitaran en el ámbito de la Comunitat Valenciana, algo asumido de inmediato y que supuso el principio de nuestra actividad en las exhumaciones que se produjeron desde entonces.

El precursor: Basiliso Serrano, “El Manco de la Pesquera”.

En 2004, siendo yo concejal socialista en el ayuntamiento de Valencia, La Gavilla Verde me planteó colaborar en la búsqueda y exhumación de un guerrillero emblemático en la zona de Cuenca, Valencia y Teruel llamado Basiliso Serrano, “El Manco de la Pesquera”. Inmediatamente me vinieron a la memoria aquellas conversaciones junto a la chimenea de mis abuelos, porque uno de aquellos nombres que se me quedaron fue ése. No lo dudé ni un momento y el investigador Jose Mª Flor se fue con un sí inmediato y firme. Corría

2005, 50 aniversario del fusilamiento del “Manco” y de no conseguir localizar a Basiliso antes de diciembre posiblemente sus restos podrían desaparecer para siempre en el osario para ser reutilizado el nicho donde estuviera, que se ignoraba. Ni había ni se esperaba una Ley como la que el presidente Zapatero promulgó en 2007, pero no era obstáculo para avanzar fuera como fuera; no había tiempo y por tanto lo primero que hice fue contactar con los ayuntamientos. Paco Borruey entendió la situación y encargó a su concejala de Cultura, Carmen Ferrer, que fuera el motor de la búsqueda y colaboración en el proyecto. El Ayuntamiento de La Pesquera, aun gobernado entonces por el PP adoptó desde el primer momento una actitud positiva y nos pusimos en marcha.

Esta primera exhumación muestra la importancia que tiene la voluntad positiva y de colaboración de las Instituciones por encima de filtros político-ideológicos. Aún sin una ley sobre la materia se podía conseguir exhumar a una víctima sólo a base de trabajo y buena voluntad, y así fue. El desaparecido cuerpo de Basiliso Serrano apareció en el nicho 475 del Cuadro II del Cementerio de Paterna a nombre de otra persona y ya casi al final del tiempo, casi a los 50 años de su fusilamiento el Manco de la Pesquera salía de su ignorado paradero y en un furgón marchaba su féretro envuelto en la bandera tricolor para ser enterrado en su pueblo con todos los honores en un acto que no recordaban los más viejos del lugar desde que “Don Inda” recorrió la comarca en tiempos de la República. Era el primer fruto positivo en territorio valenciano de la colaboración entre La Gavilla Verde, el GRMHCV y sin olvidar a Paleolab, el grupo interdisciplinar que asistió a aquella exhumación aportando su experiencia profesional. Aquella fue la primera exhumación abierta y sin tapujos en Paterna que demostró que siempre se pudo exhumar; bastaba la actitud positiva de las Instituciones.

Pasaron muchos años hasta la primera exhumación científica y al amparo de la Ley de la Memoria en el mismo cementerio de Paterna, la del padre de Pepica Celda exhumado en 2012 de la hoy llamada fosa 126... pero esa es otra historia muy diferente.

Febrero de 2009: Cuatro peticiones en la delegación del gobierno.

Tras el éxito conseguido con la localización y exhumación del “Manco de la Pesquera” en Paterna en diciembre de 2005, entre las familias que anualmente acuden a las Jornadas de Santa Cruz de Moya renació una cierta esperanza alimentada por la Oficina de Desaparecidos de La Gavilla Verde que dirige Adolfo Pastor. Poco a poco fueron sumando peticiones que suponían actuaciones en lugares diversos, y no sólo en la Comunidad Valenciana. Cuando en diciembre de 2007 se promulgó la Ley 52/2007 supimos que llegaba la gran oportunidad; no sólo estaba el texto legal, sino que además se abrió una línea de subvenciones a través del Ministerio de Presidencia de Mª Teresa Fernández de la Vega... no había tiempo que perder y de nuevo surgió la colaboración entre La Gavilla, el GRMH y Paleolab formando un primer grupo de familias que había que organizar y coordinar, y esa fue nuestra contribución ya que el GRMH tiene este territorio como ámbito de actuación. Tras la investigación de la Gavilla urgía organizar los procesos. Al final confeccionamos los primeros cuatro expedientes que presentamos al delegado del Gobierno, Ricardo Peralta. Era todo un reto, porque se trataba de cuatro exhumaciones casi simultáneas con un plazo de ejecución concreto que había que acometer con garantías y seriedad. No podíamos fallar.

Conseguimos las subvenciones y este fue realmente el principio de las exhumaciones científicas en territorio de la Comunitat Valenciana, sin perjuicio de que al mismo tiempo también se irían financiando exhumaciones en otros vecinos donde estaba La Gavilla y Paleolab pero no tenía sentido la presencia del GRMH por motivos territoriales.

2010: Primera exhumación científica en la comunitat valenciana: Benagéber.

El primer fruto de aquella petición múltiple fue la exhumación de ocho personas enterradas en el cementerio de Benagéber tras ser asesinadas en pleno monte acusadas de ser guerrilleros o cola-

borar con la Guerrilla. Sus familias se conocieron y organizaron en Santa Cruz con La Gavilla Verde y el resto del proceso documental lo llevamos en Valencia, donde residen la mayoría de ellas.

Como en todas las exhumaciones, nosotros siempre instamos a formalizar la Agrupación de Familiares como protagonistas y detentadores naturales del Derecho. Cuando el presidente, Miguel Garrido, tuvo toda la cuantía de la subvención ingresada en la cuenta de la agrupación, y no antes, comenzaron los trabajos. Ya se había contactado con el alcalde de Benagéber, el socialista Rafa Darijo, que demostró que, aun con el respaldo de la Ley de la Memoria sigue siendo esencial la actitud positiva de los ayuntamientos. Cuando otros alcaldes y alcaldesas han puesto trabas hasta lo indecible, en el caso de Darijo todas las pegas se resolvieron en pocas semanas. Por fin el 24 de marzo de 2010 Paleolab empezó los trabajos de campo en el lugar que siempre se señaló como emplazamiento de los restos. Y allí no aparecieron. Hay otra sepultura en un rincón a unos 20 ó 30 metros donde figura una cruz y el nombre de Manuel Torres, uno de los ocho, apodado “El Practicante”, pero al final, tras dos catas anteriores los restos aparecieron junto a los cuatro túmulos donde supuestamente debían estar. Aparecieron ocho cuerpos repartidos dos a dos en cuatro fosas.

Sin embargo, la identificación por ADN no llegó hasta principios de noviembre. Sólo a partir de entonces las familias pudieron ejercer su derecho y cerrar sus viejas heridas. Unas llevaron los restos a sus pueblos y otras, en una opción tan legítima como los otros, decidieron dejarlos donde estaban. Esta exhumación revelaría también la actitud de la justicia española con respecto a las exhumaciones; era la primera exhumación científica y por primera vez un juzgado se inhibía archivando el caso, como sucede aun hoy en día en todas las demás. También reveló la importancia de la información en los medios; tan sólo dos días antes de su vuelta a la tierra, una familia de Buñol se enteraba por un periódico de que tenía una víctima en aquellas fosas. Fue emocionante ver a un sobrino muy mayor expresar su agradecimiento a todos.

Albalat dels Tarongers: Primera exhumación en un cementerio parroquial.

En julio del mismo año, 2010, Paleolab empezaba los trabajos para la exhumación de nueve personas asesinadas en un paraje boscoso de la vecina Segart y enterradas en una fosa común del cementerio parroquial de Albalat dels Tarongers. Testigos de la época señalaban exactamente el lugar donde decían haber visto la fosa, algo que tampoco resultó ser cierto y sólo tras varios intentos aparecieron los restos de los nueve, todos juntos en una sola fosa de la que no había rastro alguno en superficie pese a estar en un cementerio de la Iglesia, desprovista de todo trato humanitario.

Esta vez la actitud del alcalde fue aparentemente neutral, limitándose a alguna visita al lugar de trabajo sin más, pero la novedad iba a ser la sorprendente negociación que hubo que acometer con altas jerarquías en el Arzobispado, puesto que ni siquiera el cura de Albalat tenía competencias para decidir. Entramos en una larga etapa en la que tuvimos que cambiar enfoques importantes si queríamos que el dueño del lugar accediese a que las familias ejercitasen su derecho. Al final las familias pudieron enterrar a sus víctimas en un lugar digno con los suyos, y las que legítimamente quisieron dejarlos allí también pudieron hacerlo. Hoy reposan en un nicho en el mismo cementerio con sus nombres, con total normalidad.

Febrero 2011/2012, Segorbe: Primera exhumación científica en Castellón.

Como he dicho antes, la difusión mediática de estos trabajos es fundamental para que potenciales familias beneficiarias de este esfuerzo puedan enterarse e incorporarse a la petición de exhumación de sus posibles víctimas a tiempo. Fue el caso de la primera exhumación científica en la provincia de Castellón que partió de dos familias de Gátova y otra de Teresa, organizadas por Leopoldo Romero, alcalde de Gátova que contactó conmigo para iniciar el proceso de exhumación de cuatro fusilados enterrados en una

foxa común en Segorbe. Eran los antiguos alcaldes de Gátova, Cipriano Esteve, y el de Teresa, Tomás Maicas, fusilados junto a dos concejales republicanos. Se dio otro caso parecido al de Benagéber, el de Isabel, una joven de Paiporta que se enteró unos días antes por la prensa de que su abuelo, Bernardino Martínez, estaba en la fosa de Segorbe.

En el caso de Segorbe hubo otra actitud que podríamos calificar de ambigua por parte del ayuntamiento del PP, que tan pronto mostraba una actitud positiva y conciliadora como se apoyaba en la extraña hostilidad de la familia de uno de los concejales fusilados. Hubo que mostrar mucha paciencia y capacidad de diálogo para que al final, a fuerza de escuchar los razonamientos de las demás familias los que se oponían dejaron de hacerlo y dejó de haber pretexto para la negativa municipal. Fue fundamental una conversación telefónica con la Oficina de Atención a la Víctima en presencia del alcalde donde aclaré que la oposición de una familia no es base legal para impedir que otras ejerzan su derecho de exhumar a su víctima. Esto formaba parte del argumentario del PP para obstaculizar las exhumaciones y con este caso quedó desmentido. El mismo día de la entrega de restos, cuando ya sólo quedaba Isabel con los de su abuelo llegó la prohibición por parte del ayuntamiento de sacarlos si no era en un furgón fúnebre en una nueva tergiversación de la Ley. Aun sabiendo lo injusto de aquél mandamiento conseguimos que un amigo funerario aportase uno de sus furgones e Isabel pudo salir por fin del cementerio pasadas las dos de la tarde.

El entierro del alcalde fusilado de Gátova fue todo un acontecimiento que se me quedó grabado; todo un pueblo aún recordaba a un alcalde bueno, Cipriano Esteve, llenando no sólo los salones consistoriales sino la plaza en su homenaje. Hasta el cura que rezó un responso en el cementerio se basó en el discurso de Don Manuel Azaña donde pronunció tres palabras esenciales: PAZ, PIEDAD, PERDÓN... cuya ausencia tanto daño hizo en la España de la postguerra.

No menos emocionante fue el homenaje y entierro de Tomás Maicas, el alcalde fusilado de la vecina Teresa, como el de Bernardino en Paiporta, descubierto al fin por su nieta Isabel. Pero el epílogo tragicómico del caso de Segorbe fue semanas después, cuando el ayuntamiento empezó a cobrar 42 euros a las familias por tasas de exhumación, cuando por allí no pasó nadie durante los trabajos ni hubo aportación alguna más allá de permitir la entrada y salida de los miembros de Paleolab. Cuando la primera familia me comunicó ese pago recomendé a las demás que no desembolsaran ni un euro por ese concepto, y por los medios de comunicación me dirigí al alcalde que tan necesitado estaba de dinero sugiriéndole que yo mismo pagaría de mi bolsillo esas tasas que nadie cobraba, y que me añadiese también los gastos del fusilamiento y entierro de las víctimas, que seguramente aún estarían pendientes...

Abril-mayo 2011, Torrent: La primera gran decepción.

Ya las familias acudían directamente al GRMHCV, y más cuanto más información les llegaba. Fue también el caso de Pepa Martínez, que contactó con nosotros junto a dos familias más para poner en marcha la exhumación en el Cementerio Parroquial de Torrent de otro alcalde fusilado, el de Aldaia, José Martínez, junto al teniente de alcalde, Salvador Vilanova y Manuel Sanz, secretario del juzgado. Era la segunda negociación con la Iglesia, pero esta vez la experiencia nos sirvió y la actitud de esta fue muy distinta al caso de Albalat dels Tarongers y entre abril y mayo Paleolab pudo terminar los trabajos. La fosa se localizó, pero no los restos de los fusilados. Nadie supo dar explicaciones de su paradero y sumáramos otra experiencia: la amargura de comunicar a las familias que las víctimas no habían aparecido.

2012/2013 Volvemos a Paterna: El tesón de Pepica Celda.

Estaba cantado que tarde o temprano el torrente memorialista irrumpiría definitivamente en un lugar como Paterna, el más emblemático de la

Comunitat Valenciana por el inmenso legado histórico que contiene. Un día me contactó el periodista Vicent García Devis para que el GRMHCV supiera y apoyase el caso de Pepica Celda, su tía, que llevaba décadas luchando en completa soledad para exhumar y rehabilitar la memoria de su padre. Por aquel entonces la propuesta era todo un reto; ya no se trataba de fosas guerrilleras en cunetas o barrancos o pequeñas fosas en cementerios de pueblos... esta vez se trataba de un inmenso agujero donde podrían haber más de 250 fusilados... estábamos ante la mayor intervención en una fosa valenciana, de una envergadura nunca abordada hasta la fecha y unas condiciones técnicas especiales.

Pepica siempre dijo que su padre estaba arriba, fusilado en la saca del 14 de septiembre de 1940 con la que colmataron la hoy llamada Fosa 126, que estaba en ataúd, nada usual entonces, y que tenía una “botella de llimoná” –gaseosa– bajo la cabeza con su nombre en un papel. Sometido el caso al dictamen de Paleolab, advertida Pepica del gran fracaso que supondría no ser ciertas sus aseveraciones, decidimos seguir adelante con la primera intervención científica al amparo de la Ley de la Memoria en Paterna, la llave que abriría o cerraría la puerta a posteriores exhumaciones en el mismo lugar. Paterna fue una dura experiencia en varios aspectos: hacía poco que cambió el signo político en su Ayuntamiento y gobernaba Lorenzo Agustí, del PP, con talante teóricamente abierto y dialogante que en público decía apoyar el proyecto de exhumación, pero que en la práctica de su Ayuntamiento no salían más que pegadas que nosotros debíamos resolver. Y las fuimos resolviendo, como en los otros casos.

Fue muy duro comprobar la oposición airada de familias de otros fusilados que por entonces se oponían a gritos a que personas como Pepica pudieran sacar a nadie de las fosas. Las informaciones que les llegaban fomentaban esa actitud. Era la repetición corregida y aumentada de lo que pasó en Segorbe y como entonces sólo la paciencia y el diálogo directo y sincero lograron allanar el camino. Había que compaginar la corrección

de las múltiples pegadas, reuniones con familiares contrarios y reuniones con Agustí, que a veces acababan a gritos mientras el tiempo corría... si a finales de 2013 no se había completado todo el proceso se tendría que devolver la subvención. Era verano de 2012 y aún no podíamos empezar. Lo hicimos en agosto, apenas ya sin tiempo con todo lo que había por delante. Pero al final se consiguió dar con ellos en medio de un gran nerviosismo. Y fueron ellos, los fusilados, los portadores de un mensaje en el tiempo que nos dejaron sus viudas: no sólo el padre de Pepica, José, tenía escondida una botella (un pequeño botellín de farmacia) con su nombre ya ilegible... los doce de la saca la tenían; todos estaban en ataúd.

¿Qué querían decirnos aquellas viudas con semejante gesto? Era evidente: ¡¡sacadlos de aquí en cuanto podáis, traédmelo...!! Con Pepica Celda se acabó la polémica; ya me encargué de que se supiese el gesto y el mensaje de aquellas viudas. Sólo se trataba de una intervención parcial sobre aquella última saca del 14 de septiembre, todos de Massamagrell; sólo tres familias se presentaron en el proyecto porque por aquél entonces unos no se enteraron, otros miraron para otro lado y otros no quisieron aparecer. De los 12, nueve tuvieron que volver a la fosa por no haber sido identificados ni reclamados. Sólo tres lo fueron y pudimos darles un entierro digno en un lugar digno, entre ellos al padre de Pepica, junto a su mujer en Massalfassar, donde el alcalde, como el de Segorbe, intentó que la familia pagase las costas del entierro, algo que la Izquierda local no consintió.

En definitiva, aquella exhumación de la Fosa 126 en 2012 fue la llave que, gracias al tesón de una mujer sola en su lucha abrió la puerta a todo lo que después se pudo hacer en Paterna. Si quienes nos la jugamos con ella hubiéramos fracasado la realidad pudiera ser muy distinta; sin embargo hoy no hay polémica sobre exhumar o no exhumar porque la respuesta nos la hicieron llegar las propias víctimas y sus viudas.

2013, Borriol: Solidaridad de los internautas, revés para la política hostil de Rajoy.

En una de las ediciones del Curso Internacional sobre Arqueología Forense en los escenarios de la Batalla de Levante que el GRMHCV, lo que hoy es ArqueoAntro, la Complutense de Madrid y otras entidades sociales y memorialistas desarrollamos en 2012 en la zona de La Salada y Peña Juliana aparecieron padre e hijo, Benjamín y Carlos, que pasaron toda la jornada pateando el monte con nosotros. Sólo al final se decidieron a hablar, y es que lo que realmente querían era exponernos su caso. Venían de Borriol para pedir nuestra ayuda y acometer la exhumación de José Valls, concejal socialista asesinado en 1938 tras la ocupación del pueblo por el ejército franquista. La hija de José, Antonia, aún vivía y fue la que inculcó a la familia la necesidad de recuperar sus restos para enterrarlo dignamente y cerrar su herida.

No hubo duda; Antonia iba a contar con nuestro apoyo y nos pusimos todos en marcha. Lo primero, crear la Agrupación de familiares y montar el Expediente con la petición, el Presupuesto y el Proyecto Técnico. Este episodio hubiera pasado como uno más de no ser que en medio de todo el proceso el Gobierno pasó a manos del PP y la Memoria Histórica fue su primera víctima, cerrando inmediatamente la Oficina de Ayuda a la Víctima que operaba eficazmente desde el Ministerio de Justicia y diluyendo su trabajo en la División de Derechos de Gracia. Así evidenciaba lo que para ellos es la cuestión memorialista, más una dádiva caritativa y graciosa que un derecho inalienable. El remate fue eliminar toda aportación a las “fosas de la guerra” en los presupuestos del Estado, medida hipócrita que les evitaba dar la cara derogando una Ley de la Memoria a la que fueron insumisos desde el primer momento. Antonia y su familia sufrieron inmediatamente las consecuencias de esa política con todo el proceso en marcha pero con la certeza de que mientras estuviera el PP no recibirían ayuda económica alguna, que es tanto como prohibir de facto la exhumación de José Valls y Luis Messeguer, otro fusilado con él en la tapia del cementerio.

Tras unos días angustiosos el GRMH tomó la decisión de llamar a la solidaridad de los internautas

españoles aplicando el *crowdfunding* por primera vez a una exhumación de víctimas del franquismo. La plataforma “Lánzanos” nos aprobó el proyecto concediéndonos tres meses para reunir 6.900 euros a base de pequeña aportaciones voluntarias por Internet... en la mitad del plazo se rebasaron de largo los 7.000 y pudimos comenzar los trabajos de campo con nuestro equipo interdisciplinar que ya entonces dirigía Miguel Mezquida. Fue la segunda decepción; tras la enorme lección que los internautas dieron al PP superando las mejores expectativas con su solidaridad el destino fue adverso con esta familia y los restos de los dos fusilados nunca aparecieron. La fosa se localizó pero sus restos ya no estaban y ambos siguen desaparecidos.

Pero en su lugar aparecieron los restos de 17 personas no identificadas alrededor de dicha fosa, y además evidencias de otra fosa con 72 soldados de Franco caídos en los combates de la zona. Se encontró un legajo polvoriento con sus nombres en el ayuntamiento; los dimos a conocer ampliamente, pero hasta la fecha ni una sola de sus familias ha hecho acto de presencia o petición alguna. ¿Cuál es la razón de este olvido y silencio?

El triste sino del “soldado desconocido” de El Toro.

Poco antes del episodio de Borriol, un amigo nos señaló la presencia de restos humanos en el paraje del Puntal de Magaña, a unos 20 metros de una red de trincheras. Señalamos el emplazamiento y poco más pudimos hacer sin presupuesto para prospectar y exhumar, aunque se intuía que pudiéramos estar ante un hallazgo importante. La familia de Antonia, tras el golpe recibido decidió donar el remanente para rematar la operación en el paraje, apareciendo los restos de un individuo con su esqueleto completamente articulado y con restos de su dotación para el combate, botones, la hebilla... se trataba de un militar de unos 25 años muerto en combate a pocos metros de una trinchera. Estábamos ante el “Soldado Desconocido” de El Toro, junto al que aparecieron los restos “en reducción” de otro posible soldado que alguien recogió y dejó

amontonados. Y comenzaron los problemas: resulta que ni la Iglesia ha dicho aún nada para permitir trasladarlos a donde la ley y la ética o la caridad dicen que deben ir, que es al cementerio de la localidad donde se hallen los restos, ni el Ejército tiene un sitio en Castellón, ni en la Comunidad Valenciana ni en toda España destinado a alojar a los soldados desconocidos que hay a miles regados por toda nuestra geografía. Los dos soldados siguen almacenados en cajas a la espera de que España se acuerde de ellos. Quizá si hubieran llevado algún galón o estrella ya estaría solucionado...

2009/2016: Seis años de lucha y bloqueo en “el caso Alcorisa”.

Cierro esta exposición con el episodio memoria-lista más duro, cruel, autoritario y clasista de los que he vivido: uno de aquellos cuatro primeros peticionarios en la Delegación del Gobierno vio terminar uno a uno todos los demás expedientes presentados en la reunión de febrero de 2009, y algunos más que surgieron después, pero a la familia de Teófilo Alcorisa –el padre del guerrillero– el destino aún le reservaba más padecimientos. Ya al día siguiente salió la alcaldesa Rita Barberá adelantando su hostilidad en un comunicado donde decía que “las familias pueden pedir lo que quieran... ya decidirá el juez”. Es decir, que sin esperar siquiera a recibir la petición y argumentos concretos ya tenía clara su oposición a que Teófilo Alcorisa pudiera ser exhumado del Cementerio Civil de Valencia.

Mientras los demás proyectos se iban consiguiendo, a Pedro, Pilar, Felisa y los hijos aún les quedaba la amargura de ver cómo la alcaldesa de la tercera ciudad de España descendía al nivel de reñir a cara de perro con una humilde familia que sólo quería cerrar su herida. Informé del caso directamente al Comité de Trabajo que vino a España a finales de 2013, que recogió el caso y lo elevó directamente el Gobierno de España. Hablé también con Baltasar Garzón, que asumió su tutela jurídica “pro bono”, es decir sin coste alguno para la familia. Sólo entonces el PP se avino a autorizar, en febrero de 2014, la exhumación por si acaso las iniciativas judiciales de Garzón y la ONU

les daban algún disgusto, pero cuando la justicia valenciana rechazó las pretensiones de la familia y archivó como de costumbre las actuaciones, en mayo dieron marcha atrás de una forma cruel: ahora era Rita la que imponía actuar urgentemente a la familia, contactar con el Instituto de Medicina Legal y si no, exhumaría de oficio el ayuntamiento con su propio personal, es decir, con los peones de la contrata como todo personal especializado... y todo a cargo de la familia.

La desesperación era total; pero sólo nos salvó la campana de la democracia; en 2015 el pueblo valenciano desalojó al odio del Poder y en una reunión con Joan Ribó, el nuevo alcalde de Valencia, en seis minutos desmontamos seis años de bloqueo y odio: el 14 de abril de 2016 ya habían concluido los trabajos de exhumación, identificación, la entrega, el homenaje y entierro en Burjassot junto a la que fue su esposa.

Para mí podría haber sido el final feliz que siempre perseguimos cuando entramos en estos procesos, y he de mostrar mi satisfacción por haber salvado a esta familia de la ruina final que les iba a producir la política hostil del PP hacia personas humildes que se acercan a las Instituciones para que les ayuden a cerrar heridas y ejercer sus derechos... poco podía sospechar que el precio que el GRMHCV iba a pagar iba a ser su exclusión oficial del expediente final de la exhumación de Teófilo Alcorisa. No debía figurar el nombre ni de Matías Alonso ni las siglas del GRMHCV bajo ningún concepto, ni siquiera como Grupo Interdisciplinar como se actuó en Borriol... y así nació oficialmente Arqueoantro; independizarse total y oficialmente del GRMHCV fue la solución impuesta para que el ayuntamiento acabase cumpliendo lo que acordamos, sin nosotros ya en la escena. Aun así no iba a ser yo ahora el obstáculo; lo asumí y al final tuve la satisfacción de estar con la familia en el homenaje y entierro digno que otro alcalde sensible a la Memoria de sus vecinos, el de Burjassot, facilitó a la víctima Teófilo, y a su familia en el Salón de Plenos municipal. Al final todo valió la pena.

Mis asignaturas pendientes.

Quizá cuando estas líneas circulen impresas yo ya estaré jubilado e inaugurando la etapa definitiva de mi vida. Me habré ido no del todo satisfecho por las cosas que me dejo por terminar. Me duele que en el “paredón de España” no haya aún el Memorial digno, con todos los nombres escritos que la Agrupación de familiares reclama junto al GRMH desde el primer momento. Merecen ese parque prometido con un monumento fuera del cementerio al que no echen el cerrojo a las 6 de la tarde, a la vista libre de todo el mundo como advertencia de lo que allí pasó para que no vuelva a ocurrir.

Me duele que el Soldado Desconocido de El Toro siga aún como la falsa moneda, de mano en mano y que nadie solucione la asignatura pendiente que España tiene con los que un mal día se llevó a la batalla y nunca volvieron de ella. Miles de familias vieron fenecer madres, padres y hermanos mirando hacia la puerta por donde salieron con la ilusión de que un día volvieran... no merecen ese desprecio.

Me duele no haber podido tramitar más certificados o declaraciones de reparación y reconocimiento personal que hijos y nietos enmarcan y cuelgan en las paredes como prueba oficial de que su padre o abuelo murió inocente tal y como escribieron en sus cartas de despedida antes de su fusilamiento.

Me duelen tantas cosas que me temo que no podré descansar tranquilo; mi abuelo decía que “los soldados de primera línea nunca figuran en los desfiles de la Victoria” y creo que cada vez lo entiendo más; entre otras cosas de las que no hablo ahora resulta que siempre tienen una escaramuza que librar, una batalla que ganar... pero ahora es tiempo de pasar el testigo que yo recibí de otros. Es lo que toca.

Estos que ves ahora deshechos, mal-
trechos, furiosos, aplanados, sin afei-
tar, sin lavar, cochinos, sucios, cansa-
dos, mordiéndose, hechos un asco,
destrozados, son, sin embargo, no lo
olvides, hijo, no lo olvides nunca pase
lo que pase, son lo mejor de España,
los únicos que, de verdad, se han al-
zado, sin nada, con sus manos, con-
tra el fascismo, contra los militares,
contra los poderosos, por la sola jus-
ticia; cada uno a su modo, a su ma-
nera, como han podido, sin que les
importara su comodidad, su familia,
su dinero. Estos que ves, españoles
rotos, derrotados, hacinados, heri-
dos, soñolientos, medio muertos, es-
peranzados todavía en escapar, son,
no lo olvides, lo mejor del mundo.
No es hermoso. Pero es lo mejor del
mundo. No lo olvides nunca, hijo, no
lo olvides.

Max Aub.

Campo de los Almendros, 1968

